

№ 4 1904

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՅԻ ՎԱԿԵՐԱԳԻՆԵՐԸ

123

1234567890

9(47,995)1

5-38

Լ Է Օ

ԸՆԹԵՐՑԱՍՐԱՀ

ՍՏՈՒԿՎԱՄ Է 1961 թ. 7

13311. A II
33396

Հայոց Հարցի _____

_____ Վաւերագրերը

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊՈՐԱՆ ԵՆ ԱՂՆԱԿԱՆՔԻ ՊՈԼԻՑ. 7

1915

5

րունակում է իր մէջ անցեալի պատմութիւնը:

Մենք սակայն չենք տալիս այստեղ հայոց հարցի ամբողջական պատմութիւնը: Մեր նպատակն աւելի համեստ է.—մի տեղ հաւաքել թիւրքահայոց հարցին վերաբերեալ դիւանագիտական վաւերագրերը, որոնք ա՛յնքան կարեւոր են այդ միջազգային հարցը ուսումնասիրելու համար:

Բայց այդ վաւերագրերը պատշաճաւոր շրջանակների մէջ դնելու համար մենք դրինք եւ մի ներածութիւն ու մի Յաւելում:

Առաջինի մէջ ամփոփուած է համառօտ մի տեսութիւն, որ ցոյց է տալիս թէ մինչեւ XIX դարը ինչ դրութեան մէջ է եղել առհասարակ հայկական հարցը եւ թէ հայ գործիչները ինչ հայեացքներ են ունեցել իրանց հայրենիքի քաղաքական կազմակերպման մասին: Այստեղ մենք տալիս ենք պատմական, հնար երգածին չափ ամփոփ, վաւերագրեր:

Իսկ յաւելումով մէջ ընթերցողը կը գտնէ ամփոփ տեղեկութիւններ թէ ինչպէս եւ ինչ հիմունքներով են լուծուել թիւրքիայի հպատակ միւս ազգութիւնների հարցերը: Եւրոպական դիւանագիտութիւնն աւելաւոր է թիւրքահպատակ ազգերի վիճակը բարելաւել բարենորոգումների (րեֆորմների) միջոցով: Մենք դրել ենք եւ այդ բարենորոգումների համառօտ բովանդակութիւնը: Այսպիսով ընթերցողի առջեւ պարզում է թէ ընդհանրապէս ազատագրական ինչ ձեւեր մշակեց եւրոպական դիւանագետների միտքը մօտ

մի դարի ընթացում՝ Թիւրքիայում ապրող ազգերի նակասագիրը արդարութեամբ կարգադրելու համար:

Ի վերջոյ յայտարարում ենք որ մենք, հակառակ մեր ցանկութեան, չը կարողացանք մըսցնել այս ժողովածուի մէջ հայոց հարցին վերաբերեալ բոլոր վաւերագրերը:

ԼԷԾ

1915, մայիս.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայոց հարցը նոյնքան հին է, որքան ինքը հայ ազգը: Քրիստոսից 6 դար առաջ էր, որ հայ ազգը դուրս եկաւ խաւարի անյայտութիւնից պատմութեան լուսաւոր ասպարէզը և հէնց այդ առաջին քայլերի հետ նա անյայտութեան մութից իր հետ լոյս է բերում իր ազգային գոյութիւնը պահպանելու մեծ հոգսը: Իսկ հայոց հարցը, ինչպէս գիտէք ամենքդ, հայ ժողովրդի ազգային գոյութեան հարցն է:

Այսպիսով հայոց հարցի պատմութիւնը հայ ազգի պատմութիւնն է սկզբից մինչև մեր օրերը: Հայոց պատմութիւնը 25 դարերի ընթացքում մի քանի մեծ կերպարանափոխութիւններ է ներկայացրել: Այսպէս է և հայոց հարցը, որ ունեցել է մի քանի մեծ շրջաններ:

Այն շրջանը, որի մէջ հայոց հարցը գրանւում է և այսօր, մենք անուանում ենք Միջին-Ասիական:

Տասնամէկերորդ դարը համաշխարհային պատմութեան մէջ հուշակուած է երկու մեծ

շարժումներով: Արևելքից դէպի Արևմուտք շարժում են սելջուկեան թիւրքերը, նուաճելով Պարսկաստանը, Հայաստանը, Սիրիան, Պալեստինը: Դա մահմեդականութեան հօր առաջնութացութիւնն էր, որի ժամանակ խորտակուեցին հայկական անկախութիւնները Վասպուրականում, Շիրակում և Վանանդում:

Այդ անեղ շարժումից զրգուած՝ ոտքի է կանգնում Արևմտեան Եւրոպան, իրրև քրիստոնեայ աշխարհ, որ շարժում է դէպի Արևելք, սելջուկեան արշաւանքների դէմ, քրիստոնէութեան գործը ազատելու համար: Այդ գործի մարմնացումը Քրիստոսի գերեզմանն էր, որի ազատութեան համար էլ կազմակերպուում են խաչակրաց արշաւանքները:

Կորցնելով իրանց ազգային անկախութիւնը, ընկնելով սելջուկների տիրապետութեան տակ, հայերը չը կորցրին իրանց յոյսը, որ մի ժամանակ իրանց հայրենիքը պիտի ազատուի և դարձեալ դառնայ իրանց անկախութեան որրան: Մի փոքրիկ ու թոյլ ազգ, իհարկէ, չէր կարող իր այդ ազատութեան յոյսերը ամբողջովին իր ձեռքով իրականացնել: Ի՞նչ կարող էին անել նրա սեփական ոյժերը, երբ նոյն իսկ Բիւզանդական կայսրութիւնը անեղ հարուածներ էր ստանում սելջուկեան դուրաղխումներից: Սաչակրաց արշաւանքները յուսադրում էին ամբողջ քրիստոնեայ Արևելքը: Եւ անա հայերի մէջ նորից վերակենդանանում է հին յոյսը քրիստո-

նեայ Արևմուտքի հզօր աջակցութեան և պաշտպանութեան վրայ:

Մեր գրականութիւնը պահպանել է իր մէջ հայոց ազգային յոյսերի մի շատ հետաքրքրական յիշատակարան: Դա Մեսրոպ երէցի անունով մեզ հասած երկասիրութիւնն է, որ պատմում է Ներսէս Մեծի կեանքը: Այդտեղ կայ մի գլուխ, որ տալիս է շորթորդ դարի այդ բազմահոշակ հայ հոգևորականի գուշակութիւնը Հայաստանի ապագայի մասին: Հայերը, ըստ այդ գուշակութեան, պիտի կորցնեն իրանց ազատութիւնը և ենթարկուեն Արևելքից եկած մի դաժան և անողորմ ազգիլուծին: Բայց վերջը Արևմուտքից պիտի գան քաջարի հռովմայեցիները կամ ֆրանկները, որոնք պիտի ազատեն Երուսաղէմը և վերականգնեն հայկական անկախութիւնը:

Մեսրոպ երէցը, որ պատմում է այս գուշակութեան մանրամասնութիւնները, ապրում էր ասաներորդ դարում, երբ դեռ կանգուն էր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը: Մակայն գուշակութեան մանրամասնութիւնները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ նրանք ներկայացնում են խաչակրաց արշաւանքների ժամանակները, այսինքն Մի դարից յետոյ սկսուող դէպքերը: Կասկած չի կայ, ուրեմն, որ այդ գուշակութիւնը յետոյ է աւելացրած Մեսրոպի գործին և պարզ ի պարզոյ արտայայտութիւն է այն ակնկալութիւնների, որ հայ ժողովուրդը փայփա-

յում էր իր մէջ իր անկախութիւնը բուն Հայաստանում կորցնելուց յետոյ:

Եւ նա սխալուած չէր իր այդ ակնկալութիւնների մէջ: Պաշակիրների օգնութեամբ հայերը վերականգնեցին իրանց կորցրած անկախութիւնը եթէ ոչ բուն Հայաստանում, գոնէ Կիլիկիայում, Միջերկրական ծովի ափին:

Այդ անկախութիւնն էլ, սակայն, վերջի վերջոյ խորտակուեց մահմեդականութեան և քրիստոնէութեան բաղխումների մէջ: Իսկ բուն Հայաստանը, որ միանգամայն ենթարկուած էր նուաճողների կամքին, դժբախտութիւն ունեցաւ ընդունել մոնղոլներին, Լէնկթիմուրի և ուրիշ, պակաս հռչակուած, բայց ոչ նուազ անզուխ նուաճողներին, որոնք ոչնչացրին հայ ազգի մեծ մասը: Այս գարհուրելի աղէտների մէջ, որոնք զարեւր տեղերն, հայ ազգը չը կորցրեց իր վաղեմի յոյսը և շարունակեց ապրել նրա մէջ այն նուիրական ակնկալութիւնը թէ պիտի գան արեւմտեան Ֆրանկ ազգերը և ազատեն քրիստոնեաներին: Բայց քրիստոնեայ Արևելքին վիճակում էր աղէտ աղէտի ետևից: Ամենից ահաւորը, որ ցնցեց Արևելքն էլ, Արևմուտքն էլ, այն էր, որ տեղի ունեցաւ 1453 թուականին, երբ Կ. Պօլիսն ընկաւ օսմանեան թուրքերի ձեռքը:

Այս ժամանակից հայ ազգին և նրա հետ Ասիայում տանջուող միւս քրիստոնեայ ազգերին վիճակակից են դառնում և Բալկանեան թե-

րակղզում ապրող քրիստոնեաները. յոյները, սերբերը, բուլղարները և այլ սլաւոնական ցեղերը: Կ. Պօլսի առումը նորից վերարծարծւում է հայերի մէջ յոյսը քրիստոնեայ ֆրանկների ազատարար արշաւանքի վրայ: Այս ակնկալութիւնը արտայայտուած է այն ողբերի մէջ, որ հայերը յօրինեցին Կ. Պօլսի անկման վրայ¹⁾: Եւ միևնոյն այդ յոյսը ինքնաբերաբար տարածուած էր և յոյների ու սլաւոնների մէջ:

Սկսուած են այդ քրիստոնեայ ազգերի ջանքերը մահմեդական լուծից ազատուելու համար: Եւ մենք տեսնում ենք որ գործողութեան եղանակը միևնոյն է ամեն տեղ: Հայերը թէև շատ հեռու են յունական և սլաւոնական երկիրներից, թէև ոչինչ կապ չունին նրանց հետ, բայց նրանց ընդգրկած գաղափարներն ու տակտիկան միևնոյն կերպարանքն ունին, ինչ Բալկանեան թերակղզում: Այսպէս, նախ լինում են դիմումներ Եւրոպային: XVI դարի կէսում յոյները յանուն իրանց հին քաղաքակրթութեան, յանուն հելլենականութեան խնդրում էին Եւրոպայի օգնութիւնը թիւրքական լուծից ազատուելու համար: Համարեա միաժամանակ հայոց կաթողիկոսներն էին դիմում նոյն Եւրոպային, աղերսելով հայերի ազատութեան մասին յանուն քրիստոնէութեան:

XVII դարի երկրորդ կէսում կարծես սկսում էր իրականանալ Արևելքի ակնկալած ֆրանկ-

¹⁾ Օր. Արքանամ Անկիւրացին (Երեսմութիւն Հայերէն Նոր Դպրութեան, Վենետիկ, 1878, եր. 169):

ների ազատագրական արշաւանքը: Ֆրանսիական
 Լուղովիկոս XIV թագաւորը ծրագրել էր թիւր-
 քիայի նուաճումը և Արևելքի ամբողջ քրիստո-
 նէութեան ազատութիւնը իր հօր իշխանու-
 թեան տակ: Ֆրանսիական գործակալները, գըլ-
 խաւորապէս հոգևորականներ, եռանդով տարա-
 ծում էին այդ միտքը Արևելքում ¹⁾: Քրիստո-
 նէութիւնը լցուեց մեծամեծ յոյսերով: Հայա-
 ստանում գործող ֆրանսիացի հոգևորականներից
 մէկը գրում էր թէ ազատուելու տենչանքը շատ
 մեծ է հայ ժողովրդի մէջ, թէ նա դեռ խորա-
 պէս հաւատում է որ պիտի կատարուի ներսէս
 Մեծի գուշակութիւնը ²⁾:

Սակայն ֆրանսիական ազատարար արշա-
 ւանքը տեղի չունեցաւ: Եւ Լուղովիկոսի տա-
 րածած պրոպագանդան միայն այն օգուտն ու-
 նեցաւ որ Բալկանեան թերակղզում կազմակեր-
 պուեցին ազատագրական շարժումներ, որոնք
 ներկայացնում էին այսպիսի մի ծրագիր. իրանք,
 ընկճուած ժողովուրդները կազմակերպում են
 զինուորական ոյժ, ազատագրական կռիւներ են
 սկսում տիրոջների դէմ, իսկ քրիստոնեայ պե-
 տութիւններից մէկն ու մէկը իր հովանաւորու-
 թեան տակն է առնում այդ շարժումը, օգնա-
 կան զօրք է ուղարկում, որ միացնում է իր

¹⁾ L. Drapeyron.—«Un Projet Français de Conquête de l'Em-
 pire Ottoman au XVI et XVII siècles» («Revue de Deux Mondes»,
 Paris, 1876 liv. du 1 Nov., p. 122—147.—²⁾ Michel Febvre.—«L'E-
 tat Present de la Turquie», Paris 1675 p. 407.

գործողութիւնները ապստամբուած քրիստոնեաների հետ, ղեկավարում է պատերազմական գործողութիւնները:

Ֆրանսիական ազատարար ծրագրին հայերին էլ հաղորդակից են անում Լուդովիկոս XIV-ի գործակալները¹⁾։ Այստեղից ծնունդ է առնում այն մեծ շարժումը, որի սկզբում կանգնած են Իսրայէլ Օրին և Յակոբ կաթողիկոսը։ Սկզբում Հայաստանից պատգամաւորութիւն է գնում խնդրելու, որ քրիստոնէութեան անունով ազատուի հայութիւնը, եւ երբ այդ բանը չէ աջողւում, Իսրայէլ Օրին Հայաստան է վերադառնում, բերելով իր հետ մի ծրագիր, որ նման էր Բաղկանեան ազգերի ընդգրկած ծրագրին։

Առաջին անգամն է որ մեր աչքի առջև հանդէս է գալիս գրաւոր փաստերով հարուստ և պարզ ու լայն գծագրուած մի քաղաքական ծրագիր, որ հայ ժողովրդի կողմից առաջադրւում էր իբրև իր հայրենի երկրի ճակատագիրը տնօրինելու մի տենչանք։ Այս ծրագրի հիմքը կազմում էին հայ ժողովրդի վաղեմի նուիրական անկալութիւնները — արևմտեան քրիստոնէութեան օգնութիւն և նրա միջոցով՝ Հայաստանի անկախութեան վերականգնում։ Այսնպատակին հասնելու համար հայ երկիրը լաբում է իր ամբողջ ռազմական կարողութիւնը, իր վրայ է վերցնում ազատարար պատերազմի ծանրու-

¹⁾ P. Du Mans—«Estat de la Perse en 1660». Paris, 1890, p. 302:

թեան մեծ մասը, բայց պատերազմ սկսում է
 այն ժամանակ, երբ նրա սահմաններին մտե-
 նում է քրիստոնեայ պետութեան ուղարկած
 զօրքը: Ազատարար պատերազմի վերջական
 նպատակն է հաստատել անկախութիւն հայ աշ-
 խարհի սահմաններում: Հարց չէ թէ ով կը լինի
 այդ անկախութեան գլուխը: Հայերը ամենայն
 յօժարութեամբ տալիս էին իրանց իշխանութեան
 թագը հէնց այն պետութիւններին, որոնք յանձն
 կառնէին իրանց զօրքերով ազատել Հայա-
 ստանը ¹⁾:

Օրիի ծրագիրը վերաբերում էր Հայա-
 ստանի այն մասին միայն, որ գտնւում էր պար-
 սից տիրապետութեան տակ: Հայոց հարցի այս
 մասնակի լուծումը պէտք էր ընդունել իբրև
 միակ հնարաւորը այն ժամանակուայ պայման-
 ների մէջ: Բայց թիւրքահայերը միանգամայն
 անմասնակից չէին մնում ազատագրական շարժ-
 ման. նրանք զինուորական ոյժ էին հանում
 պարսկահայերի հետ միասին գործելու համար.
 նրանց հարուստները միացնում էին իրանց խո-
 շոր նուիրաբերութիւնները պարսկահայերի
 տուած գումարներին:

Օրիի այս ծրագիրը օգային չէր: Պետրոս
 Մեծը ընդունեց այդ պայմանները, և սրա հե-
 տեանքով իրագործուեց այդ ծրագրի ամենա-
 դժուար մասն էլ, այն է հայ զինուորութիւնը,

¹⁾ Г. Эзовъ—«Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ», СПб. 1898, с. 28—44.

որ կազմակերպուեց Ղարաբաղի լեւնաշխարհում
ամենակարճ միջոցում: Թէև Պետրոս Մեծը չը
կատարեց իր ժամագրած խոստումը և նոյն իսկ
դաշնագրութիւն կնքեց Թիւրքերի հետ ի վնաս
Վրաստանի և Հայաստանի, բայց հայ զինուորու-
թիւնը իրագործեց և Օրբի ծրագրի այն մասը,
որ հայկական անկախութիւնն էր նախատեսում:
Դաւիթ-բէկը Սիւնիքում կատարեալ անկախու-
թիւն ստեղծեց՝ նոյն իսկ զրամ կտրելու իրա-
ւունքով¹⁾: Սակայն սա եղաւ մի մասնակի ե-
րևոյթ. և երբ Պարսկաստանում ուժեղացաւ
կենտրոնական իշխանութիւնը, Ղարաբաղի և
Սիւնիքի ազատագրական շարժումները դատա-
պարտուեցին մոռացութեան:

XVIII դարի երկրորդ կէսում դարձեալ ար-
ծարձուում է հայ հայրենիքի ազատագրութեան
հարցը: Այս անգամ գործիչն է մի հնգկաստան-
ցի հայ, Յովսէփ Էմինը: Նրա ծրագիրը միայն
Պարսկական Հայաստանին չէր վերաբերում: Ան-
ձամբ շրջելով Թիւրքաց Հայաստանի շատ տե-
ղերը, նա արժարձում էր հայրենիքի ազատու-
թեան գաղափարը, հասկացնում էր ամենքին որ
այդ գործը կատարել կարելի է միայն ապստամ-
բական շարժումներով: Այդ քարոզութիւնը զրտ-
նում է համակրութիւն և Մուշի ս. Կարապետի
վանքը գտնում է ծրագրուած կերպով գործո-
ղութիւններ պատրաստելու մի կենտրոնավայր:

¹⁾ Լ. Մ. Չամչեան—«Պատմութիւն Հայոց», Հտտ. Գ. Վե-
նետիկ, 1786, եր. 797:

Մնում էր դարձեալ այն հարցը թէ պետութիւններից որը կարող կը լինի Հայաստանի ապստամբական շարժման գլուխն անցնել, էմինը դիմում է ուսաց արքունիքին, բայց այստեղ մոռացուած էին Պեարոս Մեծի քաղաքական ծրագիրները և էմինը հասկանում է որ պէտք է որոնել մի ուրիշ օժանդակիչ պետութիւն: Այդ պետութիւնը, նրա կարծիքով, կարող էր լինել Վրաստանը, ուր այդ միջոցին թագաւորում էր իր քաջարի գործողութիւններով անուն վաստակած Հերակլը: Ենթադրուում էր որ Հերակլը կանցնի հայ զինուորութեան գլուխը և կը նուաճէ Հայաստանի երկու բաժիններն էլ, պարսկականը և թիւրքականը: Այս ուղղութեամբ էլ էմինը բանակցութիւններ էր վարում Հերակլի հետ թիֆլիսում¹⁾:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք որ նորից փորձ է լինում կենդանացնելու Խորայէլ Օրիի ծրագիրը: Սակայն այդ միջոցին էջմիածնում կաթողիկոսն էր Սիմէօն Երևանցին, որ ուղում էր հայերի ապստութիւնը, բայց մի հզօր պետութեան ձեռքով, առանց հայերի գործօն մասնակցութեան. էմինի ապստամբական ծրագրին նա հակառակուեց իր սգու ամբողջ կարողութեամբ:

Բայց էմինի քաղաքական ծրագիրը միանգամից չը թաղուեց, երբ նա, չը գտնելով ոչ

¹⁾ Տ. իմ յօդուածները «Հայոց Գրականութիւն» XVIII գա-
րումս: (Մուրճ, ամսագիր 1903 թ. № 11 և 12):

մի տեղ օգնութիւն, վերադարձաւ Հնդկաստան: Այդտեղ այդ ծրագիրը յայտնի է դառնում հայ վաճառական Շահամիրեանի նեղ շրջանում և հիմք է լինում որ Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարը ստանայ գրական կերպարանք: Շահամիրեանի ընտանիքում ուսուցչի պաշտօն էր վարում մի դարաբաղցի հայ, Մովսէս Բաղրամեան անունով: Շահամիրեանը բաց է անում սպարան, իսկ Բաղրամեանը, Շահամիրեանի աջակցութեամբ, կազմում է երկու գիրք, որոնք առաջին անգամ հանդէս են բերում հայ քաղաքական միտքը: Այդ գրքերից մէկը, որ կոչւում էր «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ», լոյս տեսաւ Մաղրասում 1772 թուին: Նրա մէջ Բաղրամեանը կրկնում էր այն քարոզութիւնները, որ արել էր Յովսէփ Էմինը Հայաստանի զանազան կողմերում: Յանդիմանելով հայերի անշարժութիւնը, ծուլութիւնը, տգիտութիւնը, նա հայ ազգի երեսին էր տալիս նրա սարկութիւնը և ապացուցանում էր որ նա ինքն է իր դժբախտութեան պատճառը, որ ազատութիւն գտնելն էլ դարձեալ նրա ձեռքին է, մնում է դրա համար շարժուել, զգալ, գործել: Ազատագրութիւնը կատարւում էր, ճիշտ ինչպէս Էմինն էր կարծում, Հերակլ թագաւորի միջոցով:

Բայց հնդկաստանցի գրողը բաւական չէր համարում այդքանը: Ի՞նչ տեսակ կազմակերպութիւն պիտի ստանար ազատուած Հայաստանը: Այս հարցին նա նուիրում էր ամբողջ

մի մեծ հատոր, որ կրում էր «Որոգայթ Փա-
սաց» տարօրինակ անունը և որ լոյս տեսաւ
Շահամիրեանի տպարանից հետեւալ տարին,
1773-ին: Սա արդէն ընթերցանութեան գիրք
չէր, այլ յատուկ նպատակով էր տպուած շատ
սահմանափակ թուով: Շահամիրեանը այդ օրի-
նակներից ուղարկեց Հերակլ թագաւորին, Սի-
մէօն կաթողիկոսին, Ղարաբաղի մէլիքներին և
այլ այնպիսի մարդկանց, որոնք կարող էին ազ-
դեցութիւն ունենալ գրքի մէջ գրուած ծրագիրն
իրագործելու համար: Այդ հատորը պարունա-
կում էր իր մէջ օրէնքներ ազատուած Հայաս-
տանի համար, օրէնքներ, որոնք կրում էին ի-
րանց մէջ XVIII դարի ամենաառաջադէմ հո-
սանքների ազդեցութեան խոր հետքերը: Ազա-
տուած Հայաստանը, ըստ այդ օրէնքների, ոչ
միայն անկախ է միանգամայն, այլ և ստանում
է սահմանադրական-հանրապետական կառավա-
րութիւն: Գործադիր իշխանութեան գլուխն է
միայն որ կարող է լինել միանգամ ընտրուած
և այնուհետև ոչ միայն անփոփոխ այլ և մա-
ռանգական: Այդ իշխանութիւնը յանձնոււմ էր
Հերակլ թագաւորին, որ Հայաստանի վրայ իրա-
ւունք ունէր նախ և առաջ իրրև Բագրատու-
նեաց ցեղի ներկայացուցիչ և երկրորդ՝ իրրև
մի զինուորական գործիչ, որի ձեռքով իրագոր-
ծուելու էր Հայաստանի ազատութիւնը:

Պետական կազմակերպութիւնը խիստ ազ-
գայնական գոյն ունի. խղճի և անձնաւորութեան

կատարեալ ազատութիւն է, բայց իւրաքանչիւր մարդ, որ ապրում է Հայաստանում, պիտի իրան պատիւ համարէ հայ կոչուելը և պիտի սովորէ հայերէն: Բոլոր պետական և հասարակական պաշտօնները արւում են միմիայն լուսաւորչական-ազգային եկեղեցուն պատկանող հայերին, թէև միւս կրօնները ազատութիւն են վայելում: Կառավարչական ամբողջ մեքենան հիմնուած է ընտրողական սկզբունքի վրայ: Չայնաուութեան իրաւունքը չէ սահմանափակուած, ընդհանուր է: Սահմանում է պատգամաւորների, կամ ինչպէս ասուած է «Ռոգայթի» մէջ, փոխանորդների օրէնադիր ժողով: Պատգամաւորները ընտրւում են երեք տարով և զրկուած չեն վերընտրուելու իրաւունքից: Ամբողջ պաշտօնէութիւնը ընտրւում է պատգամաւորներից, երեք տարուց յետոյ պաշտօնեաները փոխւում են, եթէ չեն վերընտրւում իբրև պատգամաւոր: Գործադիր իշխանութեան գլուխը (հանրապետութեան նախագահ այժմեան խօսքերով) կոչւում է նախարար: Միւս պաշտօնէութիւնները (մինիստրութիւն) են. լրտեսապետութիւն, զինապետութիւն, վաւօդապետութիւն, կառապետութիւն, վրանապետութիւն, կերակրապետութիւն, գանձապետութիւն, երկրաչափութիւն, պետ տկարների և աղքատների: Առաջին հինգ հիմնարկութիւնները զինուորական էին. կերակրապետութիւնը մի տեսակի երկրագործական մինիստրութիւն էր, գանձապետու-

թիւնը — Ֆինանսների: Ընտրովի պաշտօնեաներ
ամեն տեղ են՝ թէ՛ զօրքի, թէ՛ քաղաքացիական
վարչութեան և թէ՛ դատարանի մէջ: Կայ և մի
պատուաւոր պաշտօն, որ կոչուած է «Հայր Հա-
յաստանեայց»: սա ընտրոււմ է երեք օրուայ
ժամանակով և պաշտօն ունի երդուեցնելու բո-
լոր պաշտօնեաներին: Ժողովրդապետութեան
ամենագլխաւոր սկզբունքը — պաշտօնեաների պա-
տասխանատուութիւնը ազգի առաջ — չէր մոռա-
ցուած օրէնսդրութեան մէջ, պաշտօնը չէր ար-
գելում որ զանցառու կամ կաշառակեր պաշտօ-
նեան, սկսած նախարարից, դատի ենթարկուի
և հրաժարեցուի իր տեղից: Նախարարի պաշ-
տօնի հետ կապուած են հետևեալ պարտաւորու-
թիւններն ու իրաւունքները. խոտուութեամբ պահ-
պանել օրէնքները, լինել հայ ազգի ներկայա-
ցուցիչ և բերան, վարել արտաքին քաղաքակա-
նութիւնը՝ պատերազմ հրատարակելու և հաշ-
տութիւն կնքելու իրաւունքով: Նախարարը զօր-
քերի ծայրագոյն հրամանատարն է, իրաւունք
ունի ներում շնորհել մահապարտներին, բայց
տարին եօթն անգամից ոչ աւել:

Պետութեան գլխաւոր նեցուկը զօրքն է:
Բանակը 90 հազարից է, ձիաւոր և հետևակ:
Դրօշակների գոյներով բանակը բաժանուում է
երեք սպարապետութեան — կարմիր, կապոյտ և
դեղին: Սպարապետութիւնն էլ ընտրովի է: Ա-
ռաջին անգամից զարմանալի է թւում որ հրա-
մանատարներ ընտրողը զօրքը չէ, այլ պատգա-

մաւորների ժողովը: Բայց պէտք է լմանալ որ հնդկահայ օրէնսգիրների դրած կարգն այն էր, որ զինուորութիւնը առանձին կաստա չէ, իւրաքանչիւր հայ զինուոր է, 12 տարեկան հասակից պիտի զինավարժութիւն և զինուորական ծառայութիւն սովորէ: Գործող բանակի մէջ երիտասարդները մտնում են ընդհանուր զինուորագրութեան կանոնով—վիճակահանութեամբ. 100-ից 5-ը զինուոր պիտի գնան վիճակով և ծառայեն զօրքի մէջ 7 տարի:

Պետական եկամուտները գոյանում են հարկերից և տուրքերից: Գլխահարկ չը կայ, որովհետև նա ստրկութեան նշան է, իսկ Հայաստանի իւրաքանչիւր բնակիչ միանգամայն ազատ մարդ է: Ազգաբնակչութիւնը հարկ է տալիս իր կերած կերակրից, հագած զգեստից և գործ ածած աղից: Այստեղ մենք տեսնում ենք հարկային ծանրութիւնը աւելի ունեւորների վրայ դնելու ձգտումը. թէև կեանքի ամենաանհրաժեշտ պիտոյքները հարկի ենթարկելը զգալի ծանրութիւն է աղքատ ազգաբնակչութեան համար, բայց կայ և այն հանգամանքը, որ ունեւոր դասակարգը, իբրև աւելի շատ սպառող, շատ էլ հարկ էր տալիս: Նոյն սկզբունքին էր ձգտում և կողմնակի հարկերի սխտեմը, որ համարեա միայն չբեղութեան, արդուզարգի առարկաների վրայ է ծանրացած:

Հոգևորականութեան պատուաւոր տեղ էր յատկացւում հայկական հանրապետութեան մէջ:

Պատգամաւորների ժողովում նախարարից յետոյ առաջին տեղը պատկանում էր կաթողիկոսի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսին, որ, ինչպէս և նախարարը, երկու ձայն ունի: Բայց և այդպէս, եկեղեցին բաժանուած է պետութիւնից, ոչ պետութիւնը պիտի խառնուի հոգևորականութեան գործերի մէջ, ոչ հոգևորականութիւնը՝ պետութեան գործերի մէջ:

Այսբանն էլ բաւական է՝ այդ կանոնադրութեան մասին մի հասկացողութիւն կազմելու համար: Թէև նա առանձին ընդունելութիւն չը գտաւ ազգի մէջ, ընդհակառակն՝ զրգռեց Սիմէօն կաթողիկոսի բարկութիւնը, թէև նա աւելի մի ուսուցիւ էր՝ եւրոպական ձևերի վրայ կարկատած, բայց և այնպէս, վերին աստիճանի հետաքրքրական է իբրև հայ մարդկանց իդէալ, իբրև գաղափար՝ հայրենի երկիրը ազատելու և բարեկարգելու մասին: Նա մեզ ցոյց է տալիս թէ որքան մեծ և վեհ հասկացողութիւն էր կազմւում մեր մէջ հայրենիքի վերաբերմամբ: Նա ներկայացնում էր խիզախ, որոնող և պահանջող միտքը, որ ազատուելով կրօնական կապանքներից, սաւառնում էր քաղաքական լայն հորիզոնների վրայ:

Այս քաղաքական գրականութիւնը լոյս էր տալիս ժամանակին, երբ նորից սկսուել էր արծարծուել հայոց հարցը: Եկատերինսա Ս-ի և Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի ժամանակներն էին: Եւ հանրապետական Հայաստանի կա-

նոնադրութիւնից հազիւ մի 6 տարի անցած,
 1799-ի ձմեռը Պետոգրադում վերին աստիճանի
 կարևոր բանակցութիւններ սկսուեցին Հայաստանի
 ազատութեան մասին: Հայ ազգի դատը
 ներկայացնում էին Արղութեան արքեպիսկոպոսը
 և Յովհաննէս Լազարեանը, իր փայլուն զիրքով,
 իր հարստութիւնով և խելքով աչքի ընկնող այն
 հայրենասէր հայը, որ Լազարեան ճեմարանի
 հիմնադիրը դարձաւ: Ռուսների կողմից, իշխան
 Պօսեմկինի յանձնարարութեամբ բանակցում
 էր հոշակաւոր զօրավար Սուվորովը: Ահա ինչ-
 պէս էին ձեակերպում հայերը իրանց հայրենի-
 քի կազմակերպումը:

«Հայաստանը մի քանի դար է, ինչ զրկուել
 է իր թագաւորից և առանձին կառավարութիւ-
 նից, շատ տեղերի տիրել են թիւրքերը և պար-
 սիկները, իսկ մի փոքրիկ մասը, այսինքն Ղա-
 րաբաղը, այժմ էլ մնում է անկախութեան մէջ:
 Բայց եթէ ազգից մի որ և է զլիսաւոր դուրս
 գայ, շատ հեշտ միջոցով կարող է Հայաստանը
 նորից վերականգնել և մի կարճ միջոցում տեղի
 կունենայ ժողովրդի մի ոչ փոքր հոսանք դէպի
 Հայաստան: Բնական ամուր տեղերը բաւական
 լաւ միջոց կարող են դառնալ ինքնապաշտպա-
 նութեան համար, հողի յատկութիւնը և կլիման,
 առանց որ և է պակասութեան, կարող են տալ

1934 A II 33306

բոլոր հարկաւոր մթերքները, նոյն իսկ սեփական վառօդ, երկաթ և արծիճ էլ կարող են ստանալ: Ղարաբաղի մէլիքները թէև ոչ ոքից կախում չունին, բայց իրանց անմիաբանութեամբ պատճառ են դարձել, որ իրանց ոյժերը ջլատուեն: Բացի դրանից, այդ հայ տիրողների տգիտութիւնը բոլորովին անպէտք է դարձնում նրանց՝ թէ իրանց և թէ ամբողջ ազգի համար: Միւս տեղերի հայերը, լինելով պարսիկ խաների իշխանութեան տակ, հարստահարուած են և նրանց մեծ մասը փախել է Թիւրքիա:

«Եթէ ժողովրդի ընտրութեամբ կամ բարձրագոյն (կայսրուհու) բարեհաճութեամբ ազգից մի գլխաւոր դուրս գար, առաջին անգամի համար բաւական կը լինէր որ նա կարողանար հաստատուել Դերբենդում և նրան օգնութիւն տրուէր տիրելու Շամախուն և Գանձակին: Այն ժամանակ Ղարաբաղից և Սղնախից, որոնք անկասկած կը միանան, բաւականաչափ զօրք հաւաքելով, կարող է Երևանն ու ուրիշ քաղաքները գրաւել: Դրա համար հարկաւոր է երկու կամ երեք հազարից ոչ աւել զօրք երկու տարուայ ընթացքում, մինչև որ այդ գլխաւորը կը գրաւէ Երևանը. գրաւելուց յետոյ, հայկական գաւառների եկամուտներով, առանց որ և է պահասութիւն զգալու, կարելի է պահել զօրքերի մի մեծ քանակութիւն: Բայց հայոց պետք սկզբում պիտի ունենայ մի քիչ թնդանօթաձիգ և հետևակ զօրք, որպէս զի կարողանայ պաշտպա-

նուեւել և ապահով լինել, մինչև որ ազգային զօրքը կը սովորէ կանոնաւոր կրթութիւն և այնուհետև նա ինքը կարող կը լինի ամբացնել իր սահմանները և պաշտպանուել թիւրքիայի և Պարսկաստանի յարձակումներից:

«Այսպիսի մի ձեռնարկութիւն կարող է կայսերական մի խօսքով և ամենահեշտ միջոցով, առանց ամենափոքր կասկածի անգամ, գլուխ գալ և նրա (կայսրուհու) հովանաւորութեամբ մի կարճ միջոցում ոչ միայն կամրապնդուի ի յաւիտենական փառս Ռուսաստանի, այլ և ապագայում կարող է ծառայել թիւրքիան և Պարսկաստանը ճնշելու համար, որովհետև երբ հայ ժողովուրդը կը համախմբուի իր կառավարութեան իշխանութեան տակ և մի քիչ էլ կը տարածէ իր սահմանները, այն ժամանակ կը ստանայ աւելի մեծ եկամուտներ, քանի որ կունենայ առատ բերքեր բերող շատ տեղեր և մշտապէս կը պահէ 15-ից մինչև 20 հազար զօրք, իսկ թիւրքիայի կամ Պարսկաստանի դէմ պատերազմ լինելու դէպքում, ժամանակով կարող կը լինի գործ ածել մինչև 60,000 և աւել զօրք: Բացի դրանից նոր ազգը պարտաւորուել կարող է, հարկաւոր դէպքերում, Ռուսաստանին տալ զօրք այնքան, որքան կարող կը լինի ամեն մի անգամ, և միշտ երախտապարտ կը մնայ Ռուսաստանին իր փրկութեան և վերականգման համար: Իսկ թիւրքաց պետութիւնը ժամանա-

կով այս փոփոխութիւնից առաջացած մեծ փնտր կը նկատէ թէ իր ժողովրդի և թէ իր եկամուտների մէջ»¹⁾։

Ռուսաց կառավարութեան կողմից դրական հաւաստիացումներ եղան որ այդ միտքն ընդունոււմ է և Անդրկովկասում պիտի կազմակերպուի մի անկախ Հայաստան՝ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ։ Յայտնի էր դառնում որ Հայաստանի թագը ստեղծոււմ էր կայսրուհու մտերիմ իշխան Պօտեմկինի համար։ Հայաստանին այսպիսի կազմակերպութիւն տալու հետ միասին Ռուսաստանը ծրագրում էր ուժեղացնել Վրաստանը և այսպիսով, այս անդրկովկասեան երկու քրիստոնեայ պետութիւնների միջոցով մի հզօր պատուար ստեղծել մահմեդականութեան դէմ։

Քանի որ այստեղ մեր նպատակն է ներկայացնել այն ծրագիրները, որոնք կազմոււմ էին ազատուած Հայաստանին քաղաքական մի որոշ կերպարանք տալու համար, չենք կարող անտես անել նէնց այդ բանակցութիւնների ժամանակ կազմուած երկու դոկումենտներ։ Ոգեւորուած եկատերինայի արքունիքի արած դրական խոստումներից, Յովսէփ արքեպիսկոպոս

¹⁾ „Собрание актовъ, относящихся до обозрѣнія Исторіи Армянскаго народа“, ч. II, Москва, 1838, с. 68—70.

Արդութեանը, ոչ, իհարկէ, առանց Յովհաննէս Լազարեանի գիտութեան և թելադրութեան, կազմեց մի դաշնադրութիւն, որ պիտի որոշէր անկախ Հայաստանի և Ռուսաստանի յարաբերութիւնները: Դաշնադրութիւնը բաղկացած էր երկու կտորից—մէկը Հայաստանի կողմից, միւսը Ռուսաստանի կողմից և սահմանում էին երկու երկիրների իրաւունքներն ու պարտականութիւնները: Այս թղթերը երբէք ստորագրուած ու վաւերական զոկումենտների նշանակութիւն չը ստացան, որովհետեւ ռուսաց կառավարութիւնը յայտնեց Արդութեանին թէ պետութիւնները կարող են դաշնադրութիւն կնքել պետութիւնների հետ, այն ինչ հայերը դեռ պետութիւն չեն կազմում¹⁾, բայց և այդպէս, այդտեղ արտացոլում են այն ժամանակուայ հայ գործիչների քաղաքական իդէալները իրանց հայրենիքի վերաբերմամբ, ուստի և բերում ենք այստեղ այդ երկու թղթերն էլ:

Կերպ դաւանադրութեան ի մէջ երկուց ազգաց,
Ռուսաց և Հայոց

I

Ա) Նախքան զամենայն հաստատել զսէր և

¹⁾ Տ. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արդութեանի նամակները Շահամիրեանին, Հնդկաստան.—Էջմիածնի գրադարան:

զմիարանութիւնն ի մէջ երկուց ազգացս՝ ըստ այնմ «Դուք ամենեքին եղբարք էք»․ որք ի մէջ իւրեանց շունիցին ամենեկին խարութիւն օրինաց ոչ Ռուսաց առ հաւատս և յեկեղեցիս մեր, և ոչ մեր առ նոսա․ «զի Քրիստոս ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ հաւատ սիրով յաջորդեալ» (Գաղատացւոց 7 գլուխ 6 համար) այլ համարել զմիմեանս միոյ և նոյնոյ հաւատոյ և եկեղեցւոյ ծնունդ հիմնեալ ի վերայ Փրկչական բանի թէ «այսու ծանիցեն զձեզ թէ իմ աշակերտ էք, թէ զմիմեանս սիրեցէք»․ վասն որոյ և համարձակեալ և մուտ առնել յեկեղեցիս իրերաց, որպէս զի մի մնասցէ նիւթ խոռովութեան, վասն զի միապէս դաւանեմք զպաշտելի սուրբ երրորդութիւն և մարդեղութիւն բանին Աստուծոյ՝ Աստուած և մարդ կատարեալ, և վասն մեր շարչարեալ զոր ի Հուատամբ-ի պաշտի և ի նոցանէ ի մէնջ որ հիմն քրիստոնէական ազգաց են ի վերայ կարծեցեալ դատողութեան մարդկան:

Բ) Զհետեալս յիւրաքանչիւր ազգացս չընկալնուլ ի հաղորդութիւն իբր զպղտորիչս և զխոռովարարս սիրոյ և խաղաղութեան:

Գ) Ի հաւատս գալ ոմանց տաճկաց և հեթանոսաց, որ ազգի կրօն կամիցին ըմբռնել նա նովաւ մկրտել, թարց գայթակղութեան արդեւման լիցին ըստ հաճոյից նոցա որպէս միևնոյն քրիստոնէական օրինաց պաշտօնէից:

Դ) Կապակցութիւն երկուց թագաւորութեանց մեծ դաշամբ յաւիտենականաւ:

Ե) Լինիցին ի Հայաստան շափաւոր զօրք Ռուսաց երանալով միով յազգին պահպանութիւն և երկիւղի այլ թագաւորաց՝ Պարսից և Օսմանցոց և ի ժառանգաց թագաւորութեան մինն զնիցի ի դրունս Կայսեր:

Զ) Հպատակութիւն մեր այնպէս եղիցի, որպէս լինիւր երբեմն Յունաց և Պարսից տալով ի յարքունիս հարկացն և ի հանքաց ոսկւոյ և արծաթոյ, և ի ժամանակի պատերազմի յօգնութիւն միմեանց հասանեն որքան և հարկն պահանջեսցէ:

Է) Մինչ ամենաողորմած և օգոստափառ Կայսրունին կամի օգնութիւն առնել տարաբախտ աշխարհի մերոյ և կործանեալ թագն նորոգել, ընտրութիւն թագաւորին մերոյ կախեալ լինիցի ի կամաց նորա միայն, եթէ յազգէ մերմէ և եթէ դրան իւրոյ հաւատարմաց:

Ը) Որ ոք թագաւոր կացուցի լինիցի հայոց օրինօք և ի Վաղարշապատ թագաւորական քաղաքն, ի սուրբ Էջմիածին օձանիցի որպէս նախնի թագաւորքն մեր:

Թ) Զթագաւորական քաղաքն պատրաստեալ ի Վաղարշապատ կամ յԱնի թագաւորական քա-

դաքն կամ յայլ պատշաճաւոր տեղի յԱյրարատ գաւառի:

Ժ) Սահմանեալ կաւալերն (օրդըն նշան) լինել տապան Նոյի, և լենտն երեք գոյն կարմիր, կանաչ և կապոյտ ըստ գունոյն աղեղան որ զկնի ջրհեղեղին տաւ Աստուած Նոյի ի նշան հաշտութեան:

ԺԱ) Եթէ հաստատեսցի և այլ կաւալեր լինիցի յանուն սուրբ Լուսաւորչին օրան պատկեր նորա և լենտն որպէս հաճոյ լինիցի:

ԺԲ) Հաստատեսցի և առաջին նշան մեր դաստառակի Քրիստոսի, զոր և առաքեաց առ Արգար թագաւորն մեր, տացի յաղթանակողացն միայն կարմիր լենտիւ:

ԺԳ) Յարմարեսցի կնիք թագաւորական ըստ սովորութեան առաջնոց թագաւորացն մերոց Արշակունեաց արծիւն միագլխի, որ նախքան զքրիստոնէութիւնն, գառն ի ժամանակի քրիստոնէութեան և երկու առիւծն ի Փոքր Հայաստան և նօրօք զարդարեսցին հանդերձք թագաւորաց մերոց և դրոշակըն և դրամքն:

ԺԴ) Յազգէ առաջնոյ նախարարացն մերոց և իշխանաց յայտնեսցի որ որքան հայրենիք ունեցեալ իցէ որ վկայութեամբ հաստատեսցէ վերադարձուցեալ եղիցի առ նա և պատիւ նախագանութեան ազգին պահպանեսցի:

ժե) Ի նորոգել իշխանութեան մերոյ մի լինիցին ծառայք իշխանաց (ստրուկք) որք կարիցեն զմի մի վաճառել ի նոցանէ, այլ լինիցին այնպէս որպէս յառաջ եղեալ են ի ժամանակս թագաւորաց մերոց և Օսմանցւոց և Պարսից, որք թագաւորին միայն են ծառայք, և երբ թագաւորն կամիցի ուրուք իշխանի շնորհ ինչ առնել զգիւղ ինչ, բնակչաւն շնորհեսցէ նմա, բայց շնորհընկալ իշխանն կարող է զգիւղն ընդ բնակչաց ի միասին ծախել և ոչ թէ բնակիչան. այլ զիւղն ընդ մլքոյն այսինքն ընդ հողոյն և ջրոյն, զոր գործեն մարդիկք. Յոյնք յորժամ տիրեցին մեզ զկնի անկման թագաւորութեան Արշակունեաց՝ կամեցան զմեզ սեփական ծառայ իշխանաց իւրեանց առնել. ուստի ազգ մեր ոչ հաճեցաւ առ նոսա, այլ մտին ընդ իշխանութեամբ Բաղդադու խալիֆային զի ազատ մնասցեն:

ժԶ) Յաղագս վաճառականութեան սահմանեսցի օրէնք ի մէջ երկուց թագաւորացս և յատկացուցի մաքս իւրաքանչիւր վաճառելի իրաց և տացի մեզ նաւահանգիստ ի կասպիսական ծովուն:

ժԷ) Փախուցեալ զինւորաց և հպատակաց սահմանել օրէնք, և վասն որպիսաբար ընդունելոյ և ուուսաց իշխանս, զազնիւս և զպատուաւոր անձինս ազգի մերում:

ժԸ) Ընտրութիւն Հայրապետին մերոյ ի-

նիցի յառաջարկութիւն թագաւորին մերոյ (որպէս յայնմ ընտրի ի բոլոր ազգէն): Որովհետև պայծառափայլ Գրիգոր Ալէքսանդրիչ Պատեմկիինն է յատուկ խնամակալ ազգի մերում, որ ըստ շահութեան ամենաողորմած կայսրուհոյն է կառավարիչ գործոյս այսմիկ, և ազգի մերում յատուկ խնամակալ և բարերար, զոր ինչ նա տնօրինեսցէ, զի շնորհ ողորմութեան մարդասէր կայսրուհոյն, նորին միջնորդութեամբ յառաջանայ որպէս յաթոռոյ Աստուածութեան ի հրեշտակաց առ մարդիկ:

II

Ա) Նախարարութիւն Հայաստանեայց լիցի հրովարտակաւ ի տանէ հայոց ըստ օրինացն Հայաստանեայց:

Բ) Նախարարն Հայոց լիցի ի բուն ազգէն և ի ժառանգութենէ Հայոց դաւանութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ:

Գ) Ի զօրաց կայսերութեան Ռուսաց 2000 ձիաւորք, 2000 հետևակք և 2000 ումրաձիգք (թնդանօթաձիգ) ըստ կարգի պետօք թօփխանայիւք, ճեպխանայիւք և կերակրովք, և այլ ամենայն հարկաւոր գործովք և պիտոյիւք, քսան ամ ժամանակօք կայսերական ծախիւք կալով մնասցնն յերեսս երկրին Հայաստանեայց վասն պահպանութեան երկրին և ազգին Հայոց:

Գ) Ամենայն ամրոցք և պատրաստութիւնք զինուց լինիցին ի ներքոյ հրամանի սպարապետին ռուսաց մինչև ելանել նոցա ի Հայաստան աշխարհէ:

Ե) Ի տանէն Հայոց հատուցումն լինի կայսերութեան վասն ծախուց 6000 զինւորաց և պետաց ռուսաց իւրաքանչիւր տարւոյ 60000 թուման յորոց 30000 լիցի ոսկի և արծաթ իսկ մնացեալ 30000 հաց, միս և զինի:

Զ) Վերոյիշեալ 6000 զօրքն Ռուսաց անդրէն դառնան առ կայսրութիւն իւրեանց այսպիսի կերպիւ. 2000 զօրքն յետ տասն ամաց, 2000 հնգետասաներորդ տարին և 2000 քսաներորդ տարին. և իւրաքանչիւր ի վերոյ յիշեալ ժամանակաց ելանողին լիցին շափաւորութեամբ իւրաքանչիւր պաշտօնի զինւորաց, և նմանապէս պակասեցի ի տանէն Հայոց հատուցումն վասն ծախուց նոցին իւրաքանչիւր ելանողաց 2000 զօրաց 20000 թուման տարեկան:

Է) Ի լրանալ քսան ամի վերոյիշեալ հատուցումն ի տանէն Հայոց մեծի կայսերութեան, եթէ զբոլորն ոչ լինիցի արարեալ, որ ինչ լինի մնացեալն, այն պարտք լիցի անժխտելի ի վերայ տան Հայոց: Զի հատուցէ գանձարանի կայսեր տասնևվեց տարի ժամանակաւ իւրաքանչիւր տարւոյն այն պարտք ի տասն բաժնէն մէկն առանց շահի:

Ը) Ի տանէն Հայոց Իւրաքանչիւր տարւոյ մի անգամ ընծայեցուցեալ լինի Կայսեր Ռուսաց և ի նշան հնազանդութեան քսան մսխալ գուտ ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ:

Թ) Տունն հայոց ծանիցէ զկայսերութիւն Ռուսաց զիւր ազատիչ ի գերութենէ կալով մնասցէ բարեկամ ընդ բարեկամս, և թշնամի ընդ թշնամիս Կայսեր և մեծ Կայսրն սիրեսցէ զբարեկամս և ատեսցէ զթշնամիս Հայոց:

Ժ) Եթէ հրաման ի կայսերութեան ելանէ ընդունել ի տանէն Հայոց զզինւորս, տունն Հայոց պարտական լիցի տալ մինչև ց6000 զօրս և միւսնոյն կերպիւ ստանալ ծախս նոցա ի կայսերութենէ, որպէս կայսերութիւն ի հայոց զիարդ ի վերն ի հինգերորդ պայմանին գրեալ է:

ԺԱ) Ամենայն ոք թէ կարգաւորք և թէ զինւորք որ ընդ հաւանութեամբ Կայսեր է պարտաւոր լիցի ի մէջ աշխարհի և ազգին Հայոց, սոյնպէս զկարգաւորս և զզինւորս, որ յազգէն Հայոց լիցի պատուելի ի մէջ ազգին Ռուսաց որպէս զազգրս իւրեանց:

ԺԲ) Զկերպ ասուածպաշտութեան Ռուսաց պատուեսցեն Հայք և Հայք պաշտեսցեն զամենայն բստ սովորութեան իւրեանց յեկեղեցւոջ և զնոյն պատուեսցեն Ռուսք:

ԺԳ) Ընդարձակապէս մտցեն և ելցեն ամե-

նայն արհեստաւորք և վաճառականք յաշխարհէ Ռուսաց, որ և իցէ ամենայն ձեռագործք աշխարհին Հայոց հատուցանելով զհարկն, զմաքսն և ըստ սովորութեան և կերպի կառավարութեան ազգին Հայոց, նմանապէս և Հայք մտցեն և ելցեն աներկիւղ և անկասկած յաշխարհ Ռուսաց և ինչևիցէ ձեռագործք հատուցանելով զհարկն, զմաքսն և ըստ սովորութեան և կերպի կառավարութեան ազգին Ռուսաց:

ժԳ) Քրէական մեղապարտք, փախստականք եթէ ի Ռուսաց աշխարհն հայոց և ի հայոց յաշխարհ Ռուսաց ընկալնուն պահպանութիւն միայն կենաց. ըայց զրկեալքն ի պատուոյ և զոր ինչ պաշտօնէ իցէ, կամ փախստական եթէ լինիցի պարտաւոր ոսկւոյ և արծաթոյ, և եթէ հայոց, պարտ է նմա դատել ըստ օրինաց աշխարհին, յորում գտանիցի անձն նորա, և փախստականն իցէ եկեղեցական պարտ իցէ դարձուցանել զնա առ առաջնորդն իւր:

ժԵ) Տունն Հայոց կառավարեսցէ զազգ իւր և զաշխարհն ըստ օրինի Հայոց և զոր ինչ աւելին յայնմանէ դիպւած և կառավարեսցին ի հաստատութեան նոյնոյ օրինաց:

ժԶ) Կայսերութիւն Ռուսաց ծանիցէ զաունն Հայոց իբրև զթագաւոր Հայաստանեայց, և որոց զգեսպանն մեծ, բերան հայոց, որ նստիցի ի Պեակերբուրգ:

ժէ) Որովհետև երկրակցութիւնք և ազգաբնակութիւնք Հայոց, Աղւանից և Վրաց ի հնոյ ժամանակէ իբրև զմի են, որ և այժմոյս սիրելի են միմեանց, վասնորոյ ի հարկաւոր ժամանակի տալով Հայոց 6000 զօրս Ռուսաց, ունիցին ևս ազատութիւն օգնական լինելոյ Աղւանից և Վրաց որքան կարող լինիցին:

ժԸ) Վասն հատուցումն լինելոյ զտարեկան ծախուց 6000 զօրաց Կայսեր գրաւ լիցի չորս ի տասն մասնէ բոլոր եկամտից Հայաստան աշխարհին, այսպէս տասնէն զչորս մասն Հայրապետին Հայոց վասն ծախուց կրօնաւորաց, տնանկաց, աղքատաց և նորոգութեան վանօրէից և այլոց պիտոյից. իսկ մասն գանձարանին ընդհանուր տանն Հայոց:

ժԹ) Հատուցմունք որ ի վերայ պարտին լինիլ ի չորս եղանակս տարւոյն, այսինքն նախ ի մարտի 20երորդ, յունիսի 20րդ, սեպտեմբերի 20րդ և չորրորդ զեկտեմբերի 20:

Ի) Եթէ հանդիպեսցի ինչ սխալանք յանդիմանութիւնք կամ զանազանութիւնք ի մէջ երկուց ազգաց տէրութեանց Ռուսաց և Հայոց, առ որս խռովութիւնք բոլորովմբ արգելեալ է և վրէժխնդրութիւնք փակեալ, պարտ լիցի երկուց կողմանց զգանգատս և զպատասխանիս իւրեանց ընծայել առ ի սպաս ամենայն փառաց արժանի Կայսերն Հոովմայ այսինքն Գերմանիոյ.

և ի վերայ որոց ի նմանէ լեալ վճիռն լիցի երկուց կողմանց արդարութեան. արդ եթէ հաճոյ թւեսցի կամաց Հայրապետին և իշխանաց և տանուտէրանց Հայոց յայսմանէ տպեսցի երկու հարիւր հատ յամի տեառն 1779 ¹⁾։

Հայաստանի ազատութիւնը վճռուած էր իրագործել 1784-ին, երբ ուսսական զօրքերը Ղզլարից և Մոզդուկից պիտի արշաւէին դէպի Անդրկովկաս։ Հաստատապէս վճռուած էր ոչընչացնել Շուշու Իբրահիմ խանին և Ղարաբաղից ու Ղարադաղից կազմել մի հայկական պետութիւն, որ ոչ ոքից կախում չունենար, բացի Ռուսաստանից։ Պետութեան տալ մի այնպիսի ժողովրդական կազմակերպութիւն, որ միւս տեղերի հայերն էլ ենթարկուէին Ղարաբաղի օրինակին, այսինքն՝ նոյնպէս ձգտէին անկախութեան ²⁾։

Բայց արշաւանքը չը կայացաւ և հայկական հարցը դարձեալ սկսեց ձգձգուել։ Իշխան Պօտեմկինի մահը (1791) չը վերացրեց հարցը։ Նրան յաջորդեցին ուրիշ մարզիկ, որոնք նրա ծրագիրներից աւելի համարձակ և անիրագոր-

1) Եփրան Հայոց Պատմութեան հրատ. Գիւտ ա. քաւ. Ազանեանի, գիրք Գ., Թիֆլիս 1899, էր. 731—737 (Տ. Նաև «Հայոց Պատմութիւն» Վարդան Եպիս. Օձնեցու, ձեռագիր էջմիածնի մատենադարանում)։—²⁾ П. Бутковъ—Материалы по новой истории Кавказа" томъ II, Спб. 1869, с. 142.

ծելի ծրագիրներ էին կազմում, որոնց մէջ իր
 տեղն ունէր և Հայաստանը: Բայց այս միջոցին
 առաջ է գալիս դարձեալ հնդկահայ միտքը՝ հայ-
 բնիքի ազատութեան վերաբերեալ: Գարձեալ
 նոյն Շահամիրեանն է, որ այժմ սկսում է ա-
 պացուցել թէ հայոց հարցի լուծման ամենահեշտ
 միջոցն այն է, որ Հայաստանը տրուի վրաց Հե-
 րակլ թագաւորին: Ղուկաս կաթողիկոսին գրած
 իր նամակում նա ասում էր թէ պէտք է որո-
 նել Հայկի սերունդներին մէկին, եթէ այդպիսին
 չը գտնուի, պէտք է կանգ առնել Բագրատու-
 նեաց ազգատոհմի վրայ և նրան առաջարկել
 Հայաստանի կառավարութիւնը: Այդպիսին կա-
 րող էր լինել Հերակլը, որ նոր մտել էր Ռու-
 սաստանի հովանաւորութեան տակ և հետեաքար
 այս ծրագիրն իրագործելու ժամանակ կը գտնէ
 Ռուսաստանի կողմից կատարեալ աջակցութիւն:
 Անմիջական բանակցութիւններ սկսելով և Հե-
 րակլի հետ, Շահամիրեանն այսպէս էր նրան
 ներկայացնում իր ծրագիրը. Հերակլը պիտի
 գրէր «գիր շնորհաց», այսինքն՝ բոլոր հայերին
 ուղղած մի նամակ, որի մէջ նա խոստանում էր
 իր հովանաւորութիւնը հայ ազգին և հրաւիրում
 էր հայրենիքից հեռացածներին վերադառնալ ի-
 րանց երկիրը: Այդտեղ հայերն ստանում էին
 արտօնութիւններ, վճարում էին չափաւոր հարկ:
 Ապա Հերակլը պէտք է կանոններ պատրաստէր
 ժողովրդի համար և այդ կանոնները, իհարկէ,
 պէտք է վերցուած լինէին իր հրատարակած «Ո-

րոգայթ Փառաց՝ գրքից, ուր, ինչպէս գիտենք,
 որոշուում էր Հայաստանի համար հանրապետա-
 կան կառավարութիւն: Ամբողջ Հայաստանը Շա-
 համիրեանը համարում էր Հերակլի ժառանգու-
 թիւն: Եւ յիշեցնելով, որ այդ ժառանգութեան
 մի մասը դեռ գտնուում է պարսից տիրապետու-
 թեան տակ, յիշեցնելով թէ որքան ամօթալի
 բան է որ քրիստոնեաները ենթարկուած լինեն
 մահմեդականների լուծին, Շահամիրեանն ասում
 է որ այժմ, երբ վաղուց վերջացած է Սէֆէվի-
 ների տոհմը և Պարսկաստանը երերուն ալիք-
 ների է նմանուում, եկել հասել է ժամանակը
 որ Հերակլը տարածէ իր իշխանութիւնը և
 պարսիկների վրայ: Դա հեշտ է, պէտք է միայն
 գոյքի, կեանքի ապահովութիւն և զաւանական
 ազատութիւն խոստանալ: Ինչ վերաբերում է
 ժառանգութեան այն բաժնին, որ գտնուում է
 Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ, Շահամի-
 րեանը խորհուրդ էր տալիս կամաց կամաց
 պատրաստուել և այդ ժառանգութեան ստանա-
 լու: Պէտք էր սպասել յարմար ժամանակի, իսկ
 մինչև այդ՝ հարկաւոր էր գրաւել այն կողմերի
 հայերի սիրտը: Գրաւելու ամենազեղեցիկ մի-
 ջոցը զարծեալ նոյն ազատ, ժողովրդական օրէ-
 նսդրութիւնն էր: Երբ միանգամից այդ օրէնք-
 ները կը մտցուեն Հերակլի ազատած Հայաս-
 տանի մէջ, այն ժամանակ Թիւրքիայի հայերն
 էլ կը հասկանան թէ ինչ զեղեցիկ բան է դա և
 հարկաւոր դէպքում արդէն միանգամայն հա-

մողուած կը լինին թէ պէտք է իրանց երկիրն էլ միացնել ազատ Հայաստանին¹⁾։

Այս բանակցութիւնների գործնական արդիւնքն այն եղաւ որ Հերակլը Շահամիրեանին ընծայեց ամբողջ Լօռին իր բոլոր զիւղերով։ Հարուստ հնդկահայր, ունենալով բաւական ընդարձակ սեփական հող, կարող էր այնտեղ փորձել իր ծրագիրների գործադրութիւնը, բայց չը կարողացաւ թողնել իր առևտուրը Հնդկաստանում և երբէք չը տիրապետեց իր ստացած կալուածին²⁾։

Երևի այսնոյն աղբիւրից էր բղխում և այն թուղթը, որ 1792 թուին ուղարկուեց Եկատերինա կայսրուհուն և որի մէջ բացատրուած էր թէ ինչ ահագին օգուտներ կունենայ Ռուսաստանը, եթէ ուժեղացնէ Վրաստանը և վերականգնէ հայոց թագաւորութիւնը, տալով նրա թագը վրաց թագաւորին։ Այս դէպքում հայերը միշտ հաւատարիմ կը մնան Ռուսաստանին, կը ծաղկեցնեն նրա առևտուրը, ամեն կողմից կը հաւաքուեն իրանց թագաւորի շուրջը³⁾։

Բայց վրաց թագաւորութիւնն աւերուեց Ազա-Մամէդ-խանի արշաւանքից 1795-ին։ Յաջորդ տարին ռուսական զօրքը սկսեց արշաւանք դէպի Անդրկովկաս, պարսից Շահին պատժելու համար։ Արդութեանն էլ հրաւիրուեց մասնակ-

1) «Դիւան Հ. Պատմ.» Հ. Գ. եր. 600. — 2) Ս. Վ. Քէլոզորեան — «Պատմութիւն Մուրաւեան վարժարանին», Հաս. Ա., Պարբից, 1866 եր. 594. — 3) А. Цагарели — «Грамоты и другие исторические документы XVIII столѣтія, относящіяся до Грузіи», т. II, Спб. 1902, с. 73.

ցելու այդ արշաւանքին: Վաղուց էր սպասուում այդ ազատարար շարժումը և Արղութեանը նորից ոգևորուեց, կարծելով թէ այժմ արդէն եկել է վաղեմի խոստումների իրագործումը: Բանակի մէջ նա ամեն կերպ աջակցում էր ուսսական զօրքի աջողութեան և իր ցուցմունքների մէջ նա յիշեցնում էր թէ պէտք է ոյժ տալ Ղարաբաղի մէլիքներին, գործադրել նրանց զինուորական ոյժը, կազմակերպել նրանց իշխանութիւնը և այլն:

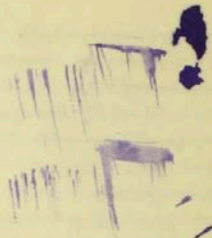
Արդէն ուսաց մի զօրաբաժին հրաման էր ստացել արշաւել դէպի Գանձակի կողմերը: Այս արշաւանքով էլ պիտի իրագործուէր հայերին խոստացած ազատութիւնը ¹⁾: Բայց այդ միջոցին վախճանուեց Եկատերինա կայսրուհին: Նրա որդի Պաւել կայսրը իսկոյն յետ պահանջեց զօրքերն Անդրկովկասից և վերջ տուեց իր մօր քաղաքականութեան: Սկսուում էր քաղաքական նոր ուղղութիւն, որի մէջ կար Անդրկովկասը, բայց չը կար այնտեղ քրիստոնեայ պետութիւն հիմնելու միտքը: Ռուսաստանը ձեռնարկեց այդ երկրի նուաճման՝ պարզապէս իր երկիրներին կցելու համար:

Այս գործողութիւնը վերջանում էր 1827 թուի հոկտեմբերի 1-ին, երբ ուսական զօրքը զրաւեց Երևանը: Անդրկովկասում այլ ևս հայկական հարց չէր մնում, հասկանալով այս հարցը իր դարաւոր մտքով, այսինքն մահմեդական տիրապետութեան լուծից ազատուելու մտքով:

¹⁾ Бутковъ—„Материалы по новой исторіи Кавказа“, т. II СПБ. 1869, с. 209.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԸ

ԹԻՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

ՅՈՒՆԻՍԿՈՒՆԵՍ

ՍԿՈՒՆԵՍԻՆԵՍ

ՔԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1829—1878

Ռուս-պարսկական պատերազմին խիստյն յաջորդեց ռուս-թիւրքականը (1828—1829): Բոլոր նշանները ցոյց էին տալիս որ այս պատերազմը թիւրքաց Հայաստանի գոնէ մի նշանաւոր մասի վերաբերմամբ պիտի առաջացնէ նոյն հետեանքները, ինչ ռուս-պարսկականը առաջացրել էր Արարատեան երկրի նկատմամբ:

Դեռ մինչև 1828—1829-ի պատերազմը թիւրքաց Հայաստանի արևելեան մասի հայ ազգաբնակիւթիւնը բնակեցութիւններ ունէր Անդրկովկասի ռուս իշխանութիւնների հետ և այդ բնակեցութիւնների մէջ արտայայտուում էին թիւրքահայերի կողմից միևնոյն ձգտումները, այսինքն որ ռուսական տիրապետութիւնը տարածուի և թիւրքաց Հայաստանի վրայ: Այս տրամադրութեան ժողովրդական արտայայտութիւնն այն էր, որ Բայազէտի հայերը զէնք վերաբրին թիւրքերի դէմ և միացան ռուսական զօրան:

Սակայն թիւրքիան Պարսկաստան չէր ամենից առաջ հէնց այն պատճառով, որ նրան պաշտպանում էր Արևմտեան Եւրոպան յատկա-

պէս ընդդէմ Ռուսաստանի: Չը նայած պատերազմի յաղթական ելքին, Ռուսաստանը չը կարողացաւ հողային խոշոր գրաւումներ անել Թիւրքիայի սահմաններում: Հայոց հարցը այս պատերազմի հետեանքով միայն շեշտուեց, առանց, սակայն, պարզ ձևակերպուելու: Միակ բանը, որ անուժ էր նրանց համար 1829 թուի Ազրբայճանու պոլսի դաշնադրութիւնը, այն էր որ նրա 13-րորդ յօդուածով արգելուժ էր որ Թիւրքիան կամ Ռուսաստանը հալածեն և պատժեն առհասարակ իրանց այն հպատակներին, որոնք պատերազմի ժամանակ միացել են թշնամուն և վնասներ պատճառել իրանց պետութեան: Այդպիսիներին թոյլատրուժ էր 18 ամսուայ ընթացքում իրանց ընտանիքներով ու շարժական կայքով փոխադրուել միւս պետութեան սահմանները¹⁾:

Այս արաժնութիւնից ամենալայն չափերով օգտուեցին Թիւրքահայերը.— մօտ 100 հազար հոգի Բայազէտի և Էրզրումի կողմերից գաղթեցին (1830) Անդրկովկասի ուսուական հողերը:

Բայց սրանով իհարկէ չէր լուծուժ հայոց հարցը: Միջազգային յարաբերութիւնների մէջ նա դեռ չուժէր իր որոշ տեղը իբրև քրիստոնեայ մի ժողովրդի հարց: Բայց նրա ճակատագիրը կապուժ էր հայ հայրենիքի աշխարհագրական դիրքի միջազգային նշանակութեան

¹⁾ Т. Юзефовичъ.— Договора Россіи съ Востокомъ, Спб. 1869, с. 79.

հետ: Այս տեսակէտով հայկական բարձրաւանգակը ներկայանում էր այնպիսի մի ռազմագիտական վայր, որ արեւմտեան պետութիւնները և մասնաւորապէս Անգլիան չէին կարող զիջել Ռուսաստանին կամ թողնել նրա բացառիկ ազդեցութեան տակ:

Միւս կողմից թիւրքաց Հայաստանը առանձնապէս կարևոր նշանակութիւն ստանում էր հէնց հայ ժողովրդի համար. XIX դարում հայութիւնը տոգորւում է եւրոպական կրթութեամբ և գաղափարներով: Գլխաւոր պաշտամունքը դառնում են հայրենիքը, ազգութիւնը: Հայոց ամբողջ նոր գրականութիւնը տոգորւում է այդ սկզբունքներով և դատարարւում է սերունդներ՝ հայրենիքի ազատութեան գաղափարին ծառայելու համար Հայաստանի անցեալ փառքը, հայ երկիրը ազատ տեսնելու տենչանքը— ահա միակ հզօր, տիրապետող շեշտը գրականութեան մէջ: Հայ մարդու համար Հայաստանը հայկական լեռնաստանի այն մասն էր, որ պատկանում էր թիւրքային: Այդտեղ էր որ պիտի վերակենդանանար հայի քաղաքական կեանքը, և մենք տեսնում ենք որ հայ լաւագոյն գործիչները համար հէնց այդ Հայաստանի ազատութիւնն է, որ դառնում է քաղաքական պաշտամունք:

Առաջին անգամ թիւրքահայ նշանաւոր հրապարակախօս Ստեփան Ոսկանն էր, որ Արիմի պատերազմի ժամանակ (1853—1855) ներկա-

յացրեց ֆրանսիական կառավարութեան մի «յիշատագիր», որի մէջ ցոյց էր տալիս թէ ինչ պէտք է անէ եւրոպական ղիւանագիտութիւնը Հայաստանի համար ¹⁾։ Տարաբախտաբար, այսքանից աւելի բան յայտնի չէ այդ հետաքրքրական ծրագրի մասին։

Նրանից յետոյ Հայաստանի հարցը նահատակ է դարձնում Միքայէլ Նալբանդեանին։ 1859 թուիննա արասասհմանում ծանօթանում է ռուս յեղափոխական գործիչներ Բակունինի, Հերցէնի և ուրիշների հետ և դառնում է նրանց գործակիցը։ Ծրագրւում էր սլաւոնական ազգերի ազատագրութիւն, իւրաքանչիւրը նրանցից պիտի ստանար ինքնավարութիւն և ամենքը միասին պիտի կազմէին մի ընդհանուր դաշնակցութիւն։ Այս ահագին յեղաշրջումը պիտի կատարուէր սլաւոնական ազգերի ապստամբութեան միջոցով ընդդէմ Աւստրիայի, Թիւրքիայի և մասամբ Պրուսիայի։ Նալբանդեանը մտցնում է այդ ինքնավարութիւնների մէջ և Հայաստանը։ 1860-ին նա Կ. Պօլսում կազմակերպում է դադանի մի մարմին, որ պիտի պատրաստէր յեղափոխութիւնը։ Այդ մարմնի ղլուխն էր Կ. Պօլսի «Մեղուի» խմբագիր Յարութիւն Սվաճեանը, որ ամենայն եռանդով կպաւ այդ գործին։ Ծրագրուած էր հայկական ապստամբութիւն սկսել Կիլիկիայից, այն է՝

¹⁾ «Արեւմուտք» լրագիր, Պարիզ 1859, թիւ 17, էր. 134.

Զէյթունից, Եւ իրաւ, 1862-ի մայիսին Զէյթունից Կ. Պօլիս գնաց մի վարդապետ, որ ստացաւ Սվաճեանից փող՝ գէնքեր գնելու համար և մօտ 30 հօգի կուռղներ ¹⁾։ Բայց յուլիս ամսին Նալբանդեանը ձերբակալուեց Ռուսաստանում՝ Բակունինի հետ յարաբերութիւններ ունենալու համար։ Մինչդեռ նա նստած էր բանտում, օգոստոսին Զէյթունում ծագեց այն նշանաւոր ապստամբութիւնը, որ անհուն սգևորութիւն տարածեց հայ աշխարհում և ամբողջ մի քաղաքական շարժման պատճառ ու զրդիչ հանդիսացաւ։ Հայ բանաստեղծը գեղեցիկ, սրտառուչ նուագներ էր նուիրում զէյթունցի քաջին, սրբացնում էր նրա ազատագրական գործը իբրև ազգային իդէալ, իսկ հայ քաղաքական միտքը, առաջին անգամ թիւրքահայերի մէջ, գործնական աշխատանքներ էր կատարում Հայոց Հարցը միջազգային քաղաքական հօգի վրայ գնելու համար։ Պարիզում խմբուած թիւրքահայ մտաւորականութիւնը, Ֆրանսիացի հայասէրների միջոցով, մի պրօպագանդ սկսեց յօգուտ հայ ժողովրդի, որ դասուում էր թիւրքիայի այն քրիստոնեայ ազգերի շարքում, որոնք հարստահարուած ու կեղեքուած են և արժանի են ազատութեան ²⁾։ Եւրոպայի հասարակական միտքը, որ յուզուած էր Զէյթունի դէպքերով, համա-

¹⁾ Жур. „Былое“ 1906.—²⁾ «Փարիզ» շաբաթաթերթ Մուրադեանի, 1862.

կրութեամբ էր ընդունում այդ պրօպագանդը: Միաժամանակ քաղաքագիտական միջոցներն էլ գործադրել սկսուեցին: Չէյթունից պատգամաւորներ գնացին Եւրոպա և զիմուհներ արին մեծ պետութիւններին¹⁾: Այս զիմուհները լաւ հետեւանքներ էին առաջացնում, գոնէ Ֆրանսիայում: Նապօլէօն III, որ նոր էր ազատել Լիբանանը թիւրքական վայրագութիւններից, ձեռք առաւ և Չէյթունի հարցը: Ֆրանսիական կառավարութեան մի շատ եռանդուն ծանուցագիրը յայտարարում էր թէ ինքը «միշտ ճանաչել է Չէյթունի անկախութիւնը և ապահարկութիւնը»²⁾: Եւ եթէ այս տրամադրութիւնը Չէյթունի համար չը ստեղծեց մի նոր անկախ կացութիւն, դրա պատճառն այն էր, որ հարցը շուտով ստացաւ կրօնական կերպարանք: Հայ-կաթոլիկներն պատրիարք Հասունը կամեցաւ շահագործել այդ գէպը՝ կաթոլիկութիւնը տարածելու համար: Չէյթունցիները համաձայնեցին դաւանափոխ լինել, միայն թէ իրականանան իրանց անկախական տենչանքները և այս մտքով իրանց իշխաններին ուղարկեցին Կ. Պօլիս³⁾: Բայց այստեղ լուսաւորչական հոգևորականութիւնը կարողանում է կանգնեցնել այդ կրօնափոխական շարժումը և Չէյթունի հարցն էլ մոռացում է:

¹⁾ Victor Langlois — «Les Arméniens de la Turquie et les Massacres du Taurus» (Revue des Deux Mondes, 1863, 15 Fevr. p. 960). —²⁾ Victor Bérard — «La Politique du Sultan», Paris 1900, p. 129. —³⁾ Ibid. p. 129.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1878

1878 թուականի յունվարի 7-ին Բօլզարիայի Կազանյիկ քաղաքը հասան սուլթան Աբդուլ-Համիդի լիազօրները, Սերվէր և Նամիկ փաշաները՝ ուսաց բանակի գլխաւոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի հետ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու համար: Կ. Պօլսի հայութիւնը լարուած ուշադրութեամբ հետևում էր դէպքերին, որոնք իրար յաջորդում էին տենդային արագութեամբ: Վերջնականապէս ջարդուած թիւրքիան ստիպուած էր ընդունելու այն պայմանները, որ թելազրում էր յաղթող Ռուսաստանը. իսկ այդ պայմանները բերում էին օսմանեան բռնապետութեան նոր անդամահատութիւններ, նոր ազատութիւն նրա լուծի տակ հեծող քրիստոնեաներին: Եւ Կ. Պօլսի հայերը, ներսէս պատրիարքի ղեկավարութեամբ, սկսեցին, թէև մի քիչ ուշ, եռանդով գործել, որպէս զի նոր ստեղծուող քաղաքական պայմանների մէջ մոռացուած չը մնայ թիւրքահայը իր դարաւոր արիւնոտ հարցով: Բանակցութիւնները Կազանյիկում որոշ հետևանքների չը յանգեցին: Ռուսական բանակը

առաջանում էր Կ. Պօլսի ուղղութեամբ: Յուն-վարի 14-ին գլխաւոր հրամանատարի բանակեաղը փոխադրուեց Ադրիանուպօլիս, ուր գնացին և թիւրքական լիազօրները: Այստեղ էլ յունվարի 19-ին ստորագրուեցին այն պայմանները, որոնցով հաստատում էր երկու պատերազմող կողմերի մէջ զինադադար: Այդ պայմանները որոշում էին բոլոր այն հիմքերը, որոնց վրայ պիտի կառուցուէին ապագայ հաշտութեան մանրամասնութիւնները:

Հայերի համար մեծ անաջողութիւն էր որ իրանց հարցը տեղ չը գտաւ զինադադարի պայմանների մէջ: Բայց ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ միայն այդ պատմական վաւերագիրը ստորագրելուց յետոյ էր որ հայերը քաղաքագիտական լուրջ քայլեր սկսեցին անել:

Սկզբում այդ քայլերը թողնուած էր անելու Ադրիանուպօլսի առաջնորդական տեղապահ Գէորգ վարդապետ Ռուսճուգլեանին, որ և իր յիշողութիւնների մէջ այսպէս է ներկայացնում իր սկսած և վարած բանակցութիւնները.

№ 1

ՔԱՂՈՒԱՇՆԵՐ ԳԷՈՐԳ Վ. ՌՈՒՍՃՈՒԳԼԵԱՆԻ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՅ՝)

Հարկ կը լինէր ինձ ըստ քաղաքական պարտականութեանց ներկայանալ կրան տիւք նիքօլայի և քօնթ Իկնաթիէֆի բարի գալուստ մաղթելու: Մինչդեռ կը սպասէի պատե՛ն առթիւ, ա՛նա Փիլիպպուպօլսոյ նախկին ուսսական հիւպատոս Մ. Կիրօֆ հայասէր բարեկամս, որ պուլղարական զործերուն մէջ դեր ունեցած էր, իբր խորհրդական ուսսական ղեսպանի յԱդրիանուպօլիս եկած էր: Խնդրեցի որ բարեհաճի քօնթ Իկնաթիէֆի զիս ներկայացնել և Հայաստանի ապագայ վիճակին համար ստոյգ տեղեկութիւններ առնելու շնորհ ընել: Մ. Կիրօֆ ընդունեց մեր այս առաջարկութիւնն և հետեւալ գիշեր ներկայացուց զիս քօնթ Իկնաթիէֆի, ինքն թարգման լինելով մեր խօսակցութեանց, ապահովելով միանգամայն զքօնթն թէ իբր գաղանապահ կրնայ խօսիլ մեզ հետ: Ըստ օրինի նախ փութացինք ջերմ բարեմաղթութիւններ ընել ի բարօրութիւն կենաց Ռուսիոյ կայսեր, որ ի սէր քրիստոնէութեան պատերազմ հրատարակեց յազատում արևելեան քրիստոնէից և

1) «ՄազուՅ Հայկական Խնդրոյ» (Ռազմիկ) լրագիր, Փիլիպէ, 1907. Տ. և «Երկրի Չայնը» շաբաթաթերթ, Քիֆիս, 1907, № 26—29):

աստուածապարզ և յաջողութեամբ ազատեց պուլ-
զար քրիստոնեաներին, ինչպէս նաև ասիաբնակ
հայերն, որք մի քրիստոնեայ ազգ են ոչ նուազ
հարստահարեալ և թշուառ քան զպուլզարն,
և շարունակելով խօսքս, ինչպէս կը լսեմք,
ըսի, Ռուսիոյ բանակն Հայաստանի մէկ մա-
սը գրաւած է, ընդ որս կարս և կարին և
զուցէ ուրիշ զաւառներ ևս. քաղցր է մեզ յու-
սալ, թէ Հայք ևս, ինչպէս պուլզարք, այն ազա-
տութիւնը կը վայելեն և որքան փափաքելի է
մեզ գիտնալ այն, քանզի մեր ամեն յարաբերու-
թիւնք ընդ Կ. Պօլսոյ խզուած լինելով՝ բնաւ
տեղեկութիւն մը չեմ կարող ստանալ Հայաս-
տանի մէջ բնակող մեր եղբարց վրայ:

Առ որ քօնթն պատասխանեց թէ, այո, Ռու-
սիոյ բանակն մինչև կարին յառաջացած է և
գրաւած է. Հայաստանի այդ մասն այժմ ազա-
տութիւն կը վայելէ, բայց հայ ժողովուրդն ազ-
գովին կամ Հայաստանի մեծ մասը պիտի չկա-
րենայ գտնել առայժմ այն ազատութիւնը, զոր
ունեցած են պուլզարք, վասն զի հայք անպատ-
րաստ գտնուեցան և Հայաստանի մէջ զարձած
են մեռեալ տարերք. ևս երեք տարիէ ի վեր
հայոց դատին պաշտպանն և փաստաբանն եղած
էի, թողունք գաւառացի հայոց ազգատութիւնն
և անտարբերութիւնն. մանաւանդ ցիր ու ցան
պանդխտութեան դատապարտեալ վիճակն. մին-
չև իսկ Կ. Պօլսոյ հայոց ողջախոն և զօրծօն
մասն՝ սկսեալ Նուպար փաշայէ, արգելք եղած

են իմ բարենպաստակ գործոցս. բայց մի վնասիք, կը յուսադրեմ զՁեզ, բանի որ Թուրքիոյ հպատակ էք: Ապագային յուսով այս վայրկեանէս սկսեցէք պատրաստ լինել, պատրաստ դատարարակութեամբ, ուսմամբ և քաղաքագիտութեամբ, պատրաստ՝ նիւթապէս և բարոյապէս, պատրաստ՝ ներքին կազմակերպութեամբ, պատրաստ եղիք այն օրուան համար՝ յորում քաղաքականութիւնն պիտի առաջնորդէ զձեզ յաղատութիւն, և ես պատրաստ եմ միշտ օգնել ձեզ. պատրիարքնիդ թող ժամավաճառ չլինի, թող սկսէ գործելու, ժամ է:

1878 Յնվր. 20 Թուականաւ հաղորդեցի Ս. Պատրիարքին ինչ որ լսած և հրահանգ ընդունած էի քօնթ Իկնատիէֆէ, խնդրելով միանգամայն որ եթէ արժան կը դատէ շարունակել մեր բանակցութիւնը ի մասին Հայաստանի հարստահարեալ հայ ժողովրդեան՝ փութայ հրահանգել զմեզ յայն, ապահովելով զինք թէ Ռուսական Իշխանութեան հետ մեր յարաբերութիւնն մշակուած է ի շնորհս Մ. Կիրօֆի՝ մեր մտերիմ վաղածանօթ բարեկամին, չփախցնել առիթը ձեռքէն: Մեզ համար յայտնի չէ թէ ի՞նչ կերպով յաջողած է ներսէս Պատրիարք, կամ ի՞նչ զուգադիպութիւն եղած է որ իմ նամակս ստանալէ տասն օր վերջ Վսեմ. Ստեփան փաշա Ասլանեան և Նուրեան Յովհաննէս էֆ. Բ. Դրան կողմանէ մասնաւոր պաշտօնով մը Ա. Պօլիս եկան Սաֆֆէթ և Սէրվէր փաշաներու տրամա-

գրութեան տակ, Ա. Պօլսոյ մէջ քննարկած հիւանդ թիւրք գորքերն ի կ. Պօլիս փոխադրելու. այս երկու անձինք Պատրիարքէն յանձնարարեալ մի այլ պաշտօն ևս ունէին գաղտնի, և որք 1878 Յնվր. 31 թուակիր Պատրիարքին յանձնարարականաւ իբր խորհրդական Հայկական Խնդրոյն ինձ ներկայացան: Մեր վսեմ. խորհրդականաց պատմեցինք քօնթ Իկնատիէֆի հետ մեր տեսակցութեանց արդիւնքը. նոքա ևս յայտնեցին մեզ Ս. Պատրիարքի գաղափարներն և հրահանգն թէ՛ Պատրիարքն կը փափագի և կարտօնէ Ռուսիոյ դեսպանին և կրան տիւք Նիքօլայ Իշխանին ներկայացնել Հայոց թշուառ և հարստահարեալ վիճակն, և Ռուսիոյ կայսեր գթութիւնն հայցել. որոյ ի շնորհս միայն հայերն, իբրև Արևելեան քրիստոնեայ ազգ, պիտի կարենան ազատութեան հասնիլ, նման պուլղարաց:

Եւ որովհետև տասն օր անցած էր յորմէ հետէ Ս. Պատրիարքին տեղեկագրած էի, առանց սպասելու պատասխանին, փութացի Ռուսական Իշխանութեան հետ մեր յարաբերութեան թեյն ամբապնդելու ջանարար լինել, ուստի այս նպատակաւ և խորհրդով մեր բարեկամ Մ. Կիրօֆի և հաւանութեամբ քօնթ Իկնատիէֆի՝ դարձեալ ներկայացայ կրան տիւք Նիքօլայ Իշխանին և խնդրեցի որ ըստ ռուսական սովորութեան բարեհաճի իր կողմանէ պաշտօնեայ մը զրկել վազն յեկեղեցի մեր, ուր բարեմաղթութիւնք պիտի կատարուին Ռուսիոյ կայսեր կենաց և պաշտօն

ի հանդիսաւ հողուոց ի պատերազմին անկեալ ռուս
զօրաց:

Այս միջոցին կրան տիւք իշխանին քով կը
գտնուէր Իկնաթիէֆ ղեսպանն, որ արդէն գի-
տէր իմ ներկայանալուս պատճառն և որոշեալ
ժամն, և Կ. Պօլսոյ այժմեան ղեսպան կոմս նե-
լիտօֆ: Սոքա երեքն բաւական ջերմ խօսակցու-
թիւն մը ունեցան միմեանց հետ ռուսերէն լե-
զուաւ, ապա կրան տիւք իշխանն այսպէս պա-
տասխանեց մեր հրաւերին. «Շատ զոհ եմ հայ
հասարակութենէն, սիրալիր ընդունելութիւն մը
ըրած են և կրնեն մեր զօրաց, իւրեանց տու-
ներն բանալով նոցա առջև և ամեն պարագայի
մէջ դիւրութիւններ ընծայելով նոցա. ես կը
սիրեմ հայերը և կը յարգեմ. այդ բարեմաղթու-
թեան օրն ես անձամբ կը փափագիմ ներկայ
գտնուիլ Ձեր եկեղեցին, բայց օրն պէտք է ա-
նորոշ մնայ, վասն զի պատերազմի մէջ եմք.
յետաձգեցէք առ այժմ. ես կորոշեմ և օր առաջ
կիմացնեմ Ձեզ». առ այս պատասխան շնորհա-
կալութիւն յայտնելով մեկնեցայ:

Այս լուրն հաղորդեցի մեր վսեմ. խորհրդ-
դականաց թէ այսպէս խոստում մը առած եմ
կրան տիւք իշխանէն, և իշխանի մեր յեկեղեցի
գալէն յառաջ պէտք էր զիրենք ներկայացնել
բօնթ Իկնատիէֆի, թէև զժուար էր: Վասն զի
չէին կրնար տեղ մը երթալ առանց գիտութեան
և հրամանի Սաֆֆէթ և Սէրվէր փաշաներու,
այլ հակառակ ամէն հսկողութեան՝ յաջողեցանք

գիշեր մը գազանաբար ներկայացնել Նուբեան էֆէնտին քօնթ Իկնատիէֆի, և Ասիարնակ հայ ժողովրդեան թշուառ և հարստահարեալ վիճակն յայտնելով՝ Ռուսիոյ Կայսեր զթուփիւնն խնդրեցինք. մէկ ժամ ունկնդրութենէն վերջը խոստացաւ կրան տիւքի հետ խօսելով յաջող ելք տալ մեր խնդրոյն, պատուիրելով որ երկու օր վերջը դարձեալ գիշեր ատեն, նոյն ժամուն, ներկայանանք իրեն՝ Ստեփան փաշան ևս մէկտեղ առնելով: Կատարեցինք իր առաջարկութիւնն և մեր երկու խորհրդականաց հետ ներկայացանք քօնթին, որ յայտարարեց թէ «տեսնուած եմ կրան տիւքի հետ և մինչև մէկ աստիճան յաջող է Ձեր խնդիրն. Կայսեր հետ բանակցութեան մէջ եմք. մէկ երկու օրէն Կայսեր հաւանութիւնն և հրահանգն կը յուսամ որ պիտի ընդունիմք: Աղօթեցէք որ Աստուած յաջող է»:

Այս գեղեցիկ յուսադրութեան վրայ յուզուելով սիրտերնիս՝ խնդրեցինք դարձեալ թախանձանօք՝ Կայսեր զթուփիւնը առ Հայ ժողովուրդն կեղեքեալ և ուրախութեամբ մեկնեցանք:

Այս տեսակցութեան արդիւնքը անմիջապէս տեղեկագրեցի ներսէս Ս. Պատրիարքին՝ ուսական մասնաւոր թղթատարի միջոցաւ և, ի պատասխանի իմ տեղեկագրութեան՝ մի շնորհակալութեան գիր ընկալայ նորին Սրբազնութենէն:

Ինչպէս կրան տիւք նիքօլայ խոստացած էր

մեզ յառաջագոյն՝ փետրվար 8-ին հաճեցաւ գալ
յեկեղեցի մեր. նորին Բարձրութեան ընկերա-
ցած էին քօնթ Իկնատիէֆ, կոմս Նելիտօւլ, 16
ժէնէրալ և բարձրաստիճան պաշտօնեայք. յետ
բարեմաղթութեան, որ շատ կանոնաւոր տեղի
ունեցաւ, հրաւիրեցի զնորին բարձրութիւնն յա-
ռաջնորդարան ուր թէյ պատրաստուեցաւ. ներ-
կայ գտնուեցան նաև Ստեփան փաշա Ասլանեան,
Յովհաննէս էֆ. Նուրեան, որոց համար Սաֆ-
ֆէթ փաշա թոյլատուութիւն ըրած շէր ներկայ
գտնուիլ բարեմաղթութեան. անշուշտ ինչպէս
կը ցանկայինք իսկ, այս տեսակցութեան նիւթն
Հայաստանի Հայ կեղեքեալ ժողովուրդն պիտի
լինէր. ի մէջ այլոց կրան տիւք աջնալիսի
հարցումներ ուղղեց ինձ Հայաստանի աշխարհա-
գրական դրից և ընակչաց վիճակին նկատմամբ,
որ զինքն գտնացնելու շափ տեղեկութիւններ
չունէի, ուստի այս յարմար տոխթ եղաւ ինձ
Ստեփան փաշան և Նուրեան էֆէնտին կրան
տիւք Նիքօլայ իշխանին ներկայացնելու. ուստի
նորին բարձրութեան պատասխանեցի թէ «Ձեր
մեծութեան այս հարցման լիովին տեղեկու-
թիւններ կրնան տալ Կ. Պօլսոյ Ազգ. Երեսփո-
խանական ժողովոյ երկու ատենապետներն՝
Ստեփան փաշա և Նուրեան էֆէնտին, որք հոս
կը գտնուին Սաֆֆէթ փաշայի քով. եթէ հրա-
ման կրնէք անմիջապէս կրնան գալ և ներկա-
յանալ»: «Այո, կը փափաքիմ տեսնել, թող գան»,
պատասխանեց Դուքան. և անմիջապէս նորին

մեծութեան թիկնապահներէն մին զրկուեցաւ Սաֆֆէթ փաշայի տուն, ուր մեր խորհրդականք լուր կը սպասէին արդէն ի մէնջ։ Սաֆֆէթ փաշա այս բարձրագոյն հրամանին չկրնալով դէմ դնել, կարտօնէ որ ներկայանան։

Կրան տիւք սիրով ընդունեց մեր վսեմ խորհրդականներն և առաւել քան կէս ժամ խօսեցան մէկտեղ և սպաղատանօք խնդրեցին Հայաստանի ազատութիւնը. ի պահուն երբ մեծ գուքսն Նիքօլայ կը մեկնէր՝ դարձեալ կրկնեցի որ չմոռնայ Հայ տառապեալ ժողովուրդն. այն ատեն իմ ձեռք սեղմելով ըսաւ. «նչ ես և ոչ եղբայրս՝ Կայսրն չեմք մոռնար զձեզ»։

Հետեւեալ օր քօնթ Իկնատիէֆի երթալով, կրան տիւք Նիքօլայի ներկայանալու և շնորհակալութիւն յայտնելու համար՝ հրաման և ժամագրութիւն խնդրեցի. սիրով ընդունելով որոշեց օրն և ժամ. և որոշեալ ժամուն երբ ներկայացանք նորին բարձրութեան՝ Իկնատիէֆ և Նելիտօֆ կոմսերն դարձեալ հոն զանուեցան. յանուն Հայ հասարակութեան շնորհակալութիւն յայտնեցի այս մեծ պատուոյն զոր ընծայեց ազգին որ այժմ լի է յոյսով և սիրով առ բարեխնամ ուս կառավարութիւնն. յայնժամ իշխանն համակրանօք սեղմեց ձեռքս և ըսաւ. «Հայոց սիրալիր ընդունելութենէն շատ գոհ մնացի և Կայսեր՝ եղբօրս անմիջապէս հեռագրեցի իմ գահունակութիւնս թէ՛ այսպիսի ընդունելութիւն, սէր և համակրութիւն չտեսայ ոչ ի

յոյնս և ոչ յայլ ազգս. յետ մի քանի աւուրց
 պիտի մեկնիմ քաղաքէս յԱյ-Ստէֆանօ ուր մօտ
 պիտի լինիմք ի Գում-Գարու ձեր Պատրիարքին.
 զրէ Պատրիարքին թէ ձեր խնդիրն և յոյսն ի դե-
 րև չի պիտի ելնեն, անհոգ եղիք; եղբօրս հետ
 բանակցութեան մէջ եմք»:

Այս կէս պաշտօնական յարաբերութիւններն
 աւելի յոյս տուին մեզ. ուրախութեամբ մեկնե-
 ցայ. յետ երկուց աւուրց քօնթ Իկնատիէֆ հրա-
 լիրած էր զիս առ ինքն, փութացի. «աչքդ լոյս,
 դոչեց քօնթը, գործերնիդ յաջող է, կայսեր հա-
 լանութիւնն ստացանք և Ձեր խնդիրն պիտի
 անցնի ի կարգս յօդուածոց ռուս-թուրք զաշ-
 նազրութեան մէջ. ընդ փոյթ պարտիք մի ծրա-
 դիր ներկայել կրան տիւք իշխանին թէ՛ ի՞նչ են
 չայոց իղձն ու փափագն»:

Ներսէս Պատրիարքը, իր լիազօրներին ու-
 զարկելով Ադրիանուպօլիս, միաժամանակ զրեց
 և պաշտօնական դիմումներ ի հիմնաքարը, որի
 վրայ պիտի կառուցուէր հայոց հարցի նոր կեր-
 պարանաւորումը: 1878 թ. փետրվարի 1-ին
 ինն եպիսկոպոսներ, որոնց թւում և, անշուշտ,
 ինքը, Ներսէսը, ուզարկեցին Ալէքսանդր թի կայս-
 րի անունով հեռակեալ աղերսագիրը.

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՍԻ ԹԻԻՐԻՖԱԼԱՅ ԻՆՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ
ՅԱՆՈՒՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ Բ. ԿԱՅՍՐԻ

Տէր Արքայ,

Այն պատերազմէն յետոյ, որ վախճան առաւ Ձեր Կայսերական Մեծութեան զինուց յաղթութեամբը և որ ամենէն աւելի փառաւորն է, թող ներուի թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական զվաւոր պաշտօնէիցս ներկայացնել իրենց զարմացումը, յարգանքը և խոնարհ շնորհաւորութիւններն յոսա Ձեր Կայսերական Մեծութեան Աթոռոյն, որոյ հետ կը միանան նաև Հայոց ազգի ուխտն և փափագներն:

Տէր Արքայ, Ձեր զէնքերն յաղթանակեցին այնպիսի մի ժողովրդեան, որ քաջ պատերազմիկ ժողովրդոց մին է, որով Ձեր Կայսերական զօրութիւնը նոր փայլ մը ստացաւ աշխարհի վրայ: Ձեր սուրը յաղթանակ կանգնեց թէ Եւրոպիոյ և թէ Ասիոյ մէջ և Ձեր զօրապետներն ու զէնքերը, ինչպէս Պուլկարիոյ դաշտաց մէջ իրենց ամենամաքուր արիւնն թափեցին, նոյնպէս թափեցին Հայաստանի այն հինօրեայ հողոյն վրայ, որ մեր ծնուելն տեսաւ և զոր մեր հայրերն ի սկզբանէ դարուց իւրեանց քրտամբք և արտասուօքն ոռոգեցին:

Տէր Արքայ, Ձեր խոստումներն ամենուն համար էին. Ձեր խնամքը պէտք է ամենուն

համար հաւասար տարածուի. Հայերն ալ ունին այնչափ իրաւունք, որչափ ունին Թիւրքիոյ միւս քրիստոնեայ հասարակութիւնք՝ այն հոգատարութեան որ կը գործէ աշխարհի վրայ առանց շահասիրութեան, և այս անշահասիրութիւնը ամենէն աւելի գեղեցիկ յատկութիւնն է իշխանի մը, որ աշխարհի զօրաւորն է և զոր Աստուած մեծութեան տիտղոսով պսակած է:

Այո, Տէր Արքայ, Հայերն այս նշանաւոր պարագայի մէջ, յորում իրենց կրօնակից եղբարց վիճակն կորոշուի, կը համարձակին Չերկաշաբակեան Մեծութեան զօրաւոր պաշտպանութիւնն հայցել: Նոքա ալ վշտացած են, նոքա ալ կը յուսան խառնադանձ վայրենիներէ շրջապատեալ և Եւրոպայէն հեռի մի անկիւն նետուած, իրենց տառապանքներն աւելի անգթաբար կը գործուին, քան թէ միւս քրիստոնէից, առանց իրենց ազաշանքներն լսելի լինելոյ:

Ինչ բան որ այսօր կը խնդրենք և ինչ բան որ համարձակութիւն առած կը հայցեմք Չերկաշաբակեան Մեծութենէն յանուն նոցա, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Եւրոպական Թիւրքիոյ քրիստոնէից վիճակին նմանութիւն: Եթէ Եւրոպական Թիւրքիոյ գաւառաց միկնոյն ինքնօրէն վարչութիւնն, միկնոյն երաշխաւորութիւններով տրուի Հայոց հասարակութեան, այն ատեն նոցա սրտեռանդն ցանկութիւններն լսուած պիտի լինին և վախճան պիտի ստանան իրենց ընդ երկար նահատակութիւնքն:

Տէր Արքայ, խիստ դառն է մեզ համար որ խարուինք մեր յուսոյն մէջ, բայց այս կարելիութեան չեմք ուզեր հաւատալ միայն Ձեր վեհանձնութեան վրայ ունեցած հաւատալիներուս շնորհիւ:

Կաղաչեմք Ձեր Մեծութիւնը հաճիլ ընդունելոյ մեր սրաարուղիս օրհնութեան հետ մեր խորին յարգանքներն, ընդ որոյ պատիւ ունիմք լինիլ,

Տէր Արքայ,

Ձեր Կայսերական Մեծութեան
ամենախոնարհ և ամենահնազանդ ծառայք¹⁾

Պատրիարքարան Հայոց Կ. Պօլիս
113 փետր. 1878

Ինչպէս յայտնի է, այս դիմումների հետեւանքով էր որ Սան-Ստեփանօի մէջ տեղի ունեցած բանակցութիւնների պայմաններից մէկը դարձաւ հայոց հարցը և թիւրքաց լիազօրները, յամառ դիմադրութիւնից յետոյ, կարողացան դուրս գցել տալ այդ պայմանից ամեն ինչ, որ կարող էր որոշ, կոնկրէտ պարտաւորութեան ձև ունենալ. նրանք մերժելով մերժեցին խօսք բաց անել ինքնավարութեան մասին²⁾: Եւ երկու կողմերի համաձայնութիւնը կանգ առաւ այն խմբագրութեան վրայ, որով լոյս տեսաւ փետր-

¹⁾ Գործ Գիւանատան Վեհափառ Հայրապետի ամենայն հայոց Տ. և Տ. Գէորգայ Գ-ի, 1878, թ. 5:—²⁾ «Երկրի Ձայնը» շար. 1907 № 29.

վարի 19-ին ստորագրուած դաշնագրի 16-դ յօ-
դուածը: Ահա նրա բառացի թարգմանութիւնը.

№ 3 ✓

ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՕԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ 16 ՅՕԴՈՒԱԾԸ

Նկատելով որ ուսական զօրաց Հայաստանի
մէջ գրաւած, բայց թուրքիոյ վերադարձուելիք
տեղերէն մեկնիլը կրնայ կռիւներու և երկու
տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւննե-
րուն փնաս բերող կնճիռներու ծնունդ տալ, Բ.
Գուռը պարտաւորութիւն յանձն կառնու՝ Հայոց
ընակած գաւառներուն մէջ տեղական պիտոյից
պահանջած բարւոքումներն և բարենորոգում-
ներն առանց այլ ևս յապաղելու գործադրել, և
Քիւրդերուն ու Չէրքէզներուն դէմ անոնց ա-
պահովութիւնն երաշխաւորել ¹⁾:

Շատ նշանակալից է որ այստեղ բերուած
«բարւոքումների և բարենորոգումների» անորոշ
խոստումը առաջին իսկ քայլից հայ գործիչներն
ըմբռնեցին այն մտքով թէ Հայաստանը այդ յօ-
դուածով պիտի ստանայ ինքնավարութիւն: Այս-
պէս, դեռ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրութեան
ամբողջութիւնը պաշտօնապէս չէր հրատարա-
կուած, դեռ գերմանական լրագրներից մէկը
միայն կարողացել էր այդ դաշնագրի բովանդա-

¹⁾ Թարգմանութիւն Կ. Գօլտի Հայոց Գատրիարբարանի:

կութիւնը պատմել, այն էլ ոչ շատ մեծ հարա-
գատութեամբ, և ահա հայոց հարցի նշանաւոր
գործիչներէից մէկը, Գրիգոր Արծրունին, մարտի
10-ին «Մշակի» առաջնորդողի մէջ ասում էր
թէ հայերին խոստացուածը նահանգական ինք-
նավարութիւն է, այսինքն՝ «քրիստոնեայ նա-
հանգապետ, սեփական քաղաքային և գիւղական
վարչութիւններ, կայքերի և անձնական ապա-
հովութիւն, կալուածների ազատելը քուրդ և
թիւրք բէյերի աւատական իշխանութիւնից, սե-
փական կամ խառն դատարաններ, դատաստանի
առջև քրիստոնեաների և մանմեղականների հա-
ւասարութիւնը, ուսումնարանների ազատութիւ-
նը, ամբողջ երկրից թիւրքիային տրուող տա-
րեկան որոշուած հարկը, որ հիմնած լինէր հաս-
տատ և անփոփոխ հիմքերի վրայ և ոչ թէ կա-
մայականութեան վրայ: Դաշնագրի երկրորդ կէ-
տին, այն է որ հայերին տրուելու է ապահո-
վութիւն շէրքէզների և քուրդերի դէմ, թիւր-
քիայի հայերը կարող են հասնել միայն նրանով
որ կը պահանջեն թիւրքիայից իրանց սեփական
տեղական պահապան զօրք ունենալու իրաւունքը:»

Միևնոյն ինքնավարական սկզբունքն էր,
16-դ յօդուածից յետոյ էլ, թիւրքահայ գոր-
ծիչների ցանկութիւնը: Մարտի 15-ին Սորէն
արքեպիսկոպոս Նարպէյը, որ Ներսէս պատ-
րիարքի կողմից պատգամաւորի պաշտօնով Պե-
տոզրագ էր գնացել, ներկայացրեց Ալէքսանդր

11 Կայսրին պատրիարքարանում մշակուած մի ծրագիր, որի բովանդակութիւնն այսպէս է պատմում ինքը Նարպէյը.

№ 4

ԱԼԷԲՍԱՆԳԻ 11 ԿԱՅՍՐԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՐԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ա. Տալ Հայաստանի ընդհանուր կառավարիչ, հայ-լուսաւորչական յագգէ, մարզպան և վալի անուանակոչութեամբ և աստիճանաւ միւշիւրի, որոյ ընտրութիւնն լինի ի Սուլթանէ, համահաճութեամբ Կայսերն Ռուսաց:

Բ. Կուսակալք և գաւառապետք՝ լինիցին հայ-լուսաւորչականք ազգաւ, ընտրեալք յերեսփոխանական ժողովոյ Հայաստանի և վաւերացեալք ի Բ. Դրանէ:

Գ. Բարեկարգարանն լինիցի ի ձեռն Հայոց, յորոց լինիցին և քաղաքապահ զինւորքն:

Դ. Դատաստանատունք բացցին և վարեսցին օրինօք բրիտաննէից ընդ նախագահութեամբ հայ գատաւորաց Քաղըք և այլ կրօնական պաշտօնեայք շունիցին անդ մասն և բաժին:

Ե. Ջնջեսցին արտօնութիւնք քիւրդից, չորպածըյից և տէրէպէյից:

Զ. Նոր և արդար բաշխումն հարկաց:

է. Բարեկարգութիւն վաքըֆի և քննութիւն կալուածական և հողային:

Ը. Զինաթափութիւն տաճկաց և առ հասարակ ի Հայաստան:

Թ. Պատրաստութիւն կանոնադրաց ի կառավարութիւնն երկրին, զոր վաւերացուցէ Սուլթանն հաճութեամբ Ռուսիոյ:

ժ. Երաշխաւորութիւն ինքնավարութեան Զէյթունի, ըստ հնադարեան վարչութեան ¹⁾:

Միաժամանակ պատրաստուեց մի համառօտ «Ծրագիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանեան Հայաստանի», որի մէջ սահմանուած էր ինքնավարական կազմակերպութիւն հայկական նահանգների համար և այդ ծրագիրը յատուկ պատուիրակութեան ձեռքով (Պրիմեան արքեպիսկոպոս և Մինաս Զերազ քարտուղար) ուղարկուեց եւրոպական վեց մեծ պետութիւններ ի կառավարութիւններին մինչև Բերլինի վեհաժողովի գումարումը: Դրա հետ միասին ներսէս Պատրիարքը ներկայացնում էր՝ 1) Մի առանձին Յիշատակագիր (Մեմորանդում), որի մէջ ապացուցուած էր թէ ինչ պատճառներով ինքնավարութիւնը Հայաստանի համար մի ար-

1) Դործ Դիւանատան Դէորդ Դ. կաթողիկոսի, 1878 թ. 5:

դար և օրինաւոր անհրաժեշտութիւն էր, 2) Հայաստանի վիճակագրութիւնը և 3) Հայաստանի քարտէզը:

№ 5

ԾՐԱԳԻՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐԻ ՍՍՄԱՆԵԱՆ
Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

Ա.

Օսմանեան Հայաստանը, ըստ ներփակեալ աշխարհացուցին, կը պարունակէ էրզրումի և Վանի վիլայէթները, Տիարպէքիւրի վիլայէթին հիւսիսային մասը, այսինքն Սարբերդի սանճագին արևելեան մասը (որուն սահմանազուխն է Եփրատ արևմտեան կողմէն), Արղանայի սանճագը և Սղերդի սանճագին հիւսիսային մասը, որք կը կազմեն Մեծ Հայաստանի տաճկական մասը, որպէս նաև Բիղէի նաւահանգիստը՝ Տրապիզոնի և Պաթումի միջև, տուրեառը դիւրացնելու համար:

Հայաստանի վարչութիւնը պիտի յանձնուի Հայ ընդհանուր կառավարչի մը, զոր Բ. Գուռն պիտի անուանէ երաշխաւոր պետութեանց հաւանութեամբը: Նորա բնակավայրը պիտի լինի էրզրում:

Ընդհանուր կառավարիչը պիտի ունենայ գործադիր իշխանութեան բոլոր ստորոգելիքը, նահանգին ամբողջ ընդարձակութեանը մէջ հան-

րային ապահովութեան և կարգապահութեան պահպանութեանը պիտի հսկէ. տուրքերը պիտի հաւաքէ, և իր պատասխանատուութեան տակ պիտի անուանէ վարչական դորձակալները. ինք պիտի կարգէ դատաւորները, պիտի գումարէ ընդհանուր ժողովը և անոր պիտի նախագահէ, և նահանգին բոլոր վարչական ճիւղերուն պիտի հսկէ:

Հինգ տարուան համար պաշտօն ստանձնելով, ընդհանուր կառավարիչը չը պիտի կարենայ հրաժարուիլ Բ. Դրան կողմէն, առանց հաւանութեան երաշխաւոր պետութեանց:

Կեդրոնական վարչական ժողով մը պիտի հաստատուի, որուն պիտի նախագահէ ընդհանուր կառավարիչն և անոր պիտի անդամակցին՝ 1. Ելեմտից Տեսուչը, 2. Հանրային շինութեանց Տեսուչը, 3. Մի օրէնսգէտ խորհրդական, 4. Հանրային գօրութեան հրամանատարը, 5. Քրիստոնեայ դպրոցներու Վերատեսուչը, 6. Մանկատանի դպրոցներու Վերատեսուչը: Սա ալ պիտի անուանի ընդհանուր կառավարչէն, այլ նահանգին մէջ Շ է ր ի ի օրէնսդրութեան զլխաւորին առաջարկութեամբ:

Նահանգը սանձագներու և ասոնք ալ գազաններու պիտի ստորաբաժանուին. ընդհանուր կառավարիչն պիտի անուանէ սանձագներու կառավարիչները և գազաններու փոխ-կառավարիչները:

Կառավարիչներն և փոխ-կառավարիչներն

ընդհանուր կառավարչէն կարգուած գործակալներ են, և ամեն կերպով զինքը կը ներկայացունեն նահանգին ստորաբաժանումներուն մէջ. ընդհանուր կառավարչէն կարգուած երկու խորհրդականներ կ'օժանդակեն նոցա՝ իւրեանց վարչութեան մէջ:

Բ.

Նահանգին ընդհանուր կառավարութեան անկ ըլլալով հանրային կարգապահութիւնը և ապահովութիւնը պահպանել, ընդհանուր եկամուտներու 20⁰/₀ին չափ գումար մը ամեն տարի պիտի վճարուի Կայսերական գանձուն:

Նահանգին մնացած եկամուտին մէջէն քաղաքային ու դատական վարչութեան և ոստիկանութեան ու բանակի պահպանութեան պէտք եղած ծախքերը դուրս հանելէ յետոյ, մնացորդը սա պէս պիտի գործածուի.

1. 80⁰/₀ին պիտի յատկանայ հաղորդակցութեան ուղիներու և ուրիշ հանրօգուտ շինուածոց հաստատութեանը և պահպանութեանը.

2. 20⁰/₀ին պիտի յատկանայ դպրոցներու հաստատութեան և պահպանութեան. բարձրագոյն դպրոցներու յատկացեալ գումարները մէկզի դնելով, մնացորդը իբր նպաստ պիտի բաշխուի մահմէտական և քրիստոնեայ դպրոցներուն, անձնիւր կրօնի մնայուն հասարակութեան թուոյն համեմատութեամբ:

Գ.

Մահմէտական օրէնսդրութեան զլիսուոր մը պիտի կարգուի, զոր Վեհափառ Սուլթանը կ'անուանէ և որոյ պաշտօնն է նահանգին մէջ բոլոր Շէրիի դատարաններուն վրայ հսկել:

Շէրիի դատարանները լոկ մահմէտականաց իրարու հետ ունեցած վէճերը պիտի ճանաչեն:

Հասարակ դատարանները պիտի դատեն քրիստոնէից, կամ մահմէտականաց և քրիստոնէից մէջ պատահած բոլոր քաղաքային, եղեռնական և վաճառականական դատերը: Ամեն դատարան պիտի բաղկանայ երեք դատուորէ, որոնց մէկը նախագահի պաշտօն պիտի վարէ: Ընդհանուր կառավարիչը կ'անուանէ դատուորները և կ'որոշէ այս դատարանաց նախագահները:

Քաղային փոխ-կառավարիչը և իւր խորհրդականները հաշտարար դատուորի պաշտօն պիտի վարեն:

Յատուկ կանոնագիրներով պիտի որոշուին Շէրիի և հասարակ դատարանաց և հաշտարար դատուորաց թիւը, իրաւասութիւնը և ստորոգելիները: Քաղաքային Օրինագիրք մը և եղեռնական Օրինագիրք մը պիտի խմբագրուին Եւրոպայի իրաւագիտական արդի սկզբունքներուն համաձայն:

Դ.

Կրօնի կատարեալ ազատութիւն պիտի լինի։
Անձնիւր հասարակութիւն պիտի հոգայ
կղերին և կրօնական հաստատութեանց ծախ-
քերը։

Ե.

Նահանգին հանրային գորութիւնը կը բաղ-
կանայ՝ 1. Ոստիկանութենէ մը և 2. Բանակէ մը։

Քիւրտերը, Չէրքէզները և միւս թափառիկ
ցեղերը մէկգի թողլով, բանակը պիտի բաղկա-
նայ՝ 1. Հայերէն՝ և 2. նահանգին՝ մէջ հինգ
ամէ ի վեր բնակութիւն հաստատած ոչ-հայ
տարրէն։

Ոստիկանութեան պաշտօնն է նահանգին
ամբողջ ընդարձակութեանը մէջ կարգապահու-
թիւնը և ապահովութիւնը պահպանել։

Ասոր հրամանատարն է ոստիկանապետ մը,
զոր կանուանէ ընդհանուր կառավարիչն, նա-
հանգին հանրային գորութեան ընդհանուր հրա-
մանատարին առաջարկութեամբ, և որ անոր
անմիջական հրամանին տակ կը գործէ։

Բանակը պիտի զրուի հանրային գորութեան
ընդհանուր հրամանատարի հրամանին տակ և
իւր պաշտօնն է ի հարկին օգնել ոստիկանու-
թեան։

Սովորական ժամանակի մէջ գործող բա-
նակը պիտի բաղկանայ 4000 զինուորէ, ի բաց

առեալ այն կանոնաւոր բերդապահները, զորս կայսերական կառավարութիւնը կրնայ իւր ծախքովը դնել նահանգին բերդերուն և ամբոցներուն մէջ:

9.

Ընդհանուր ժողովը պիտի կազմուի հետեւեալ կերպով՝

Անձնիւր զազա պիտի յղէ երկու պատգամաւոր, մէկ մահմէտական և մէկ հայ, զորս զազային մահմէտական և քրիստոնեայ ժողովուրդները կ'ընտրեն յատկապէս:

Պատգամաւորները սանձագին գլխաւոր քաղաքին մէջ գումարուելով, միատեղ պիտի ընտրեն երկու խորհրդական առ սանձագ, մէկը քրիստոնեայ և միւսը մահմէտական:

Ընտրող և ընտրելի են հաւասարապէս.

1. նահանգին բոլոր բնակիչները որք 25 տարին լրացուցած են, կալուած մը ունին, կամ ո և է ուղղակի տուրք մը կը վճարեն.

2. Զանազան կրօնից պաշտօնեաները և կղերը:

3. Գասատուները և դաստիարակները, ճանաչուած կրօնական հասարակութեանց գլուխներն իրաւամբ անգամ պիտի լինին այս ժողովին, մի գլուխ անձնիւր կրօնի համար:

Տարին անգամ մը ընդհանուր ժողով կը գումարի նահանգին գլխաւոր քաղաքին մէջ, նահանգին ելմտացոյցը (budget) և տուրքի բաշ-

խումը քննելու և ստուգելու համար: Ընդհանուր կառավարիչը պարտաւոր է տարեկան ելմտական տեղեկագիր մը ներկայացնել անոր:

Տուրքի հաւաքման և բաշխման դրութիւնը պիտի բարեփոխուի երկրին ճոխութեանց զարգացումը դիւրացնելու նպատակաւ:

Ընդհանուր կառավարիչը և ընդհանուր ժողովը հինգ տարին անգամ մը համաձայնութեամբ պիտի որոշեն՝ ըստ վերոյիշեալ տրամադրութեանց՝ Բ. Դրան յանձնուելիք գումարները:

է.

Երաշխաւոր պետութիւնները միամեայ պաշտօնով Համազգային Յանձնաժողով մը պիտի կարգեն, որպէս զի հսկէ սոյն Կանոնագրին գործադրութեանը, որ Դաշնագրին ստորագրուելէն երեք ամիս յետոյ ի գործ պիտի դրուի ¹⁾:

№ 6

ՅԵՃԱՏԱԿԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ ՎՐԱՅ

Արևելեան խնդիրն ահա մտաւ նոր կերպարանաց մէջ, որ լուծումն կը պահանջէ անյայտագ և վերջնական: Եթէ մինչև ցայսօր զարէ մը ի վեր անկախեալ մնացած էր իբր սպառնա-

¹⁾ Եթրագիր Կազմակերպական Կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի, հրատ. Պատրիարքարանի, Կ. Պոլիս, 1878, էր. 8—16:

լիք, այդ սպառնալիքն, կրնամք ըսել, թէ անաշտաշեց այսօր: ♥

Դիւանագիտական յարդարմունք իրաւախօհութիւնք բարենորոգմունք պահանջեալք կամ խոստացեալք առ ոչինչ այլ ծառայեցին, բայց ի յապաղել տալ առ վայր մի զայդ շտաշտումն, բայց և ծառայեցին միանգամայն իրենց ընդունայնութեամբն արդարացի երեցունելու զսաամենուն աշաց: Վերջին պատահեալ զէպք, այնու իսկ զի պատահեցան զայս անխուսափելի երկսայրաբանութիւն զրին առաջի Եւրոպիոյ, թէ կամ այն է, որ պէտք է անհետ կորընչին իրենց ետևէն ընդ քարշ տանելով բոլոր իրենց հետևանքները, և կամ այն է որ պէտք է իրենց արդիւնքը յառաջ բերեն լի և անթերի:

Եւրոպիոյ աշալրջութեան չէ կարելի այլ ևս իւրոց շահուց նկատեալ փրկութեան ելքը ուրիշ կերպ լուծման մէջ բնտուել՝ քան անթերի լուծման մէջ, այսինքն է, յայնմ որ բանաւորն է, որ բնականն է որ կարելի՝ և դա խնդրոյն բնութենէն իսկ յառաջ կը բղխի:

♥ Արևելեան խնդիրն՝ է խնդիր տկարացման Օսմանեան ինքնակալութեան, յոր ընդխառն կնճռեալ է նաև բրիտտոնէից մահմէտականաց հետ բնակութիւնն ի զանազան կողմանս Թուրքիոյ: Այն որ խնդրոյն մարմաջեցուցիչ կողմն է, այն որ զվտանդն մօտալուտ կընէ, այն որ Եւրոպիոյ պահպանողական շահուց միաս կըսպառնայ իւր հապճեալ լուծմամբն, անա

այդ կնճռումն է, այդ բնականցութիւնն, որ անհնարին դարձած է, այլևս տեւել արդի պայմանաց մէջ: Մեծամեծ աղէտներ են, որոց դա ձայն կուտայ:

Թուրքիա բազմաթիւ պետութիւններ ունի իւր դրակից՝ մեծ կամ փոքր: Յարդ դրակցութեան կամ նիւթական շահու խնդիր՝ բնաւ պատրուած եղած չէ կամ առիթ տուած չէ դարէ հետէ լուրջ մաքառմանց: Միւս կողմանէ, Թուրքիոյ զուտ ի մահմէտականաց բնակեալ կողմանք՝ զերծ մնացած են արեւելեան խնդրոյն յուզմանէն: Աստի պէտք է զհետ բերել թէ որ և է գղրղման մը կամ հապճեպ լուծման մը վտանգն կը փարատի, եթէ հնար ըլլայ գիտել թէ ինչ եղանակաւ կարեն մահմէտականք բնակիլ ի միասին ընդ քրիստոնեայս:

Եւրոպական պետութիւնք որ գլխիմի պատերազմն մղեցին ի պաշտպանութիւն Թուրքիոյ ընդդէմ Ռուսիոյ, հասու եղան թէ իրենց լոկ յաղթութեամբք՝ վտանգն չփարատիր իսպառ, և արեւելեան խնդիրն զիւր վերջնական լուծումն չգտներ երբէք. ուստի քրիստոնէից վիճակին վրայ խորհելու զբաղեցան: 1856-ի Պաթթի հիւմայունը արտայայտութիւն եղաւ այդ աշխարհագրութեան. — աշխարհագրութիւն խաղաղութեան և նախատեսութեան: Չեմք կարող ըսել որ այդ բարենորոգմանց մէջ չեն գտնուիր և ծիլք այն սկզբան թէ ապահովել պարտ է քրիստոնէից իրենց ստացուածքը, կեանքը և պա-

տիւր և զհաւասարակցութիւնն ընդ մահմէտականս:

Այդ ժամանակէն ի վեր ատեն ատեն նորանոր բարենորոգմունք հրատարակուեցան նոյն ոգւով յղացեալ, որք զնախորդ բարենորոգմունան կամրացունէին, և վերջինն, — իսկ զերագոյն ճիզն հաւասարակցութեան և ձուլման իսկ, — կատարուեցաւ, հրատարակմամբ Օսմանեան Սահմանադրութեան:

Սակայն այս մեծնայն ճգունք ոչ յայլ ինչ կը յանգէին, բայց զիւրեանց ապիկարութիւնն ցուցընելու: Տակաւին կը հեծէ քրիստոնեայն զիւր ստորութիւնն մահմէտականին առջև, և աշխարհավարական կամ քաղաքական հաւասարակցութիւնն ոչ այլ ինչ նկատուած է, բայց բառ սին: Ամենուրեք ուր իշխանութիւնն ի ձեռս մահմէտականաց է, նոյն անյեղի և անփոփոխելի արգասիք և օրէնք անզօր գտնուած են զքրիստոնեայն պաշտպանելու յերեսաց մահմէտականին:

Նոր օրէնսդրութիւնք և արդարութեան գործոյն երաշխիս տալու ջանք՝ զիսլամութեան ոգին մղած են մինչև յիւր վերջին ամբութիւնսն, բայց նա անց զամենայն պատ ի պատ հնարս ի գործ դրած է զայդ օրէնսդրութիւնսն և զայդ երաշխիս ի դերև հանելու:

Զոր օրինակ, եթէ վճռատու գատաւորն քրիստոնեայ ոք կարէ լինիլ, զվճիռն գործադրող ձեռքն մահմէտական է միշտ:

Բարձրագոյն Դուռն, — չարամտութիւն կը լինի եթէ զհակառակն ըսեմք այսօր, — իւր բարի կամաց հաւաստիքն տուաւ, սակայն զանկարելին խոստացած եղաւ: Ի բաց աննելով մտօք որ ինչ ըստ աշխարհագիտականին հաւասարակցութիւն կը քարոզուի և կը պաշտպանուի, կարող չէ մահմէտական իշխանաւոր մը, առանց դժելու իւր կրօնից, ընդունել և գործադրել զայս երկուս սկզբունս՝ զխղճի ազատութիւն, և զփոխարինիչ արդարութիւն — երկու էական կիրառութիւնք որ և է կառավարութեան մէջ:

Ազատութիւնն խղճի ոչ այլ ինչ կը նշանակէ ի թուրքիա, բայց ազատութիւն քրիստոնէի ի մահմէտականութիւն դառնալու: Երբէք մահմէտական իշխանութիւն մը չէ հանդուրժած և չհանդուրժեք որ իսլամ մը ի քրիստոնէութիւն դառնայ և ոչ իսկ քրիստոնէի մը կը ներէ զայն եթէ առ ժամանակ մի մահմէտական եղած լինի: Չէ հնար օրինակ ի մէջ բերել, որ այդպիսի ինչ դարց ներուած ըլլայ երբէք: Խղճի ազատութեան սկզբունքը գործադրելի է միայն քրիստոնեայ զանազան եկեղեցեաց մէջ իրարու վերաբերմամբ:

Նոյնպիսի է և փոխարինիչ արդարութեան համար: Արդարութեան ատենի մէջ կրօնքն չունի ամենևին ազգեցութիւն (բայց եթէ երբ օրէնքն նորա ամբողջութեան մասն է), ցորքան վէճը քրիստոնէից մէջ է. բայց երբ մահմէտական է վստասպարան առ քրիստոնեայն, առանձ-

նաշնորհեալ է նա միշտ առաջի արդարութեան, որ շընդունիր և պիտի շընդունի, բայց զմահմէտականին վկայութիւնը միայն:

Այդ երկու իրաց մէջ միանգամայն կը տիրէ արտաքսողական ոգին, որով տոգորուած է ամեն մահմէտական իշխանութիւն, այնու զի իշխանութիւն է այն իսկապէս կրօնական: Չայդ երկուսն միայն յիշատակեցինք աստ առ ի լաւագոյն ևս դուրս ցայտեցունելու զարդիւնս դրութեան մը, յորում մահմէտական պաշտօնավարն, որչափ և լուսաւորեալ ոք ըլլայ և բարեսէր ի բնէ, ստիպուած է հպատակիլ՝ ի պատճառս իւր կերպարանացն զոր կը կրէ, և որ իրեն զգալի ևս կըլլայ իւր յանցանկելոց հետ ամենօրեայ վերաբերութեամբք:

Անիրաւութիւն է զմարդիկ ամբաստանել, զի անկարելիութեան մը առջև կը գտնուիմք: Եւրոպիոյ հօրներգործութիւնն ազոր հետ բախեցաւ և կասեցաւ. և նոյնիսկ թուրքիոյ պետական մարդոց իմաստութիւնն և հայրենասիրութիւն անդ խորտակեցաւ: Մարթ է ըսել ևս համարձակօրէն թէ նորանոր բարենորոգմունք՝ նոր փախստեան տեղիք և նոր շփոթից առիթք են, և բնաւ թէ խնդրոյն լուծումն տալու բաւականք:

Եթէ մահմէտական իշխանութեան այս արտաքսողական ոգին ակնյայտնի ինչ է և աներկբայելի և ճակատագրական, եթէ իրաց բնութեան իսկ մէջէն է, եթէ ապստամբ է յամենայն դարմանոյ, եթէ նոյնիսկ մահմէտականաց կրօնից ոգին

է, և եթէ այդ կրօնքն է ամեն մահմէտական պաշտօնէից աշխարհավարական դաւանութիւնն, որով իրենց կառավարական ընութիւնն աստուածպետական կը դառնայ, կը հետևի ուրեմն, որ թուրքիոյ քրիստոնէից խնդիրն, ինչպէս ի վեր անդը կոչեցինք, իբր մեծի արևելեան խնդրոյն մարմաշեցուցիչ վերք, չկրնար դանել զիւր լուծումն, բայց եթէ, քրիստոնէից և մահմէտականաց ընակակցութեան պայմանը փոփոխելով:

Քրիստոնէական իշխանութիւն մը կարէ միայն հաստատել զհաւասարակցութիւն. դա միայն կարէ յակաստանի դնել զարդարութիւն. դա միայն կարէ հիմնել զազատութիւնն խղճի-ուստի և դա հարկ է որ փոխանակէ զմահմէտական իշխանութիւնս ամենայն ուր խոնեալ են քրիստոնեայք:

Այդ վիճակի մէջ կը գտնուին գրեթէ ամենայն գաւառք եւրոպական թուրքիոյ և յԱսիա՝ Հայաստան և Կիլիկիա:

Այս լուծումն է զոր ըստ իւրեանց կարգի կուգան այժմ Հայք թախանձել ի թուրքիոյ:

Ոչ միայն կը հաւատան թէ համանման այլոց քրիստոնեայ ժողովրդոց թուրքիոյ իրաւունս ունին եւրոպական պետութեանց խնամարկութիւնն ընդունելու, այլ և կը հաւատան, որ իրենց վիճակի բարւոքումն է այսուհետև մին յանհրաժեշտ պայմանաց արևելեան խնդրոյն լուծման:

Զիւրեանց անկախութիւնն կորուսանելով
 Հայք ի հինգ դարուց հետէ, իրենց մէկ մասն
 ցրուած է ընդ երեսս երկրի՝ խոյս տալով յերե-
 սաց բարբարոս հրոսակաց որ ի Հայաստան ար-
 շաւեցին. սակայն մեծագոյն մասն յարեալ մնաց
 իւր հայրենի աշխարհին մէջ, և անդ գիտցաւ
 իւր սրբավայրից հետ պահել և զպաշտամունսս
 ազգային յիշատակաց:

Աւելի քան զերկու միլիոն Հայք կը բնա-
 կանան ի Մեծն և Փոքրն Հայս: Այլ այսօր իսկ
 շրջապատուած են վայրենի ասպատակողներէ,
 որ չեն թուրք, բայց մահմէտական են, և ար-
 ձակ համարձակ դարերէ ի վեր կը գերեն, կը
 պղծեն, կը կոտորեն: Եթէ Բուլղարք և Յոյնք
 նեղուած են յԵւրոպականն թուրքիս, կրկին նե-
 դուած են Հայք յԱսիս յերեսաց այդ վայրե-
 նեաց, զուրկ մնացեալ ի դուզնագոյն անգամ
 որ և է լուրջ կառավարութենէ, և յԵւրոպացւոց
 խուզարկութենէ: Կարեմք ըսել, որ այն որ
 պարբերական ինչ դէպք են ի Ռումելիս, մնա-
 յուն վիճակ է ի Հայաստան, և այս ժողովուր-
 դը, որոյ համար կրցաւ Անգղիոյ մեծագոյն քեր-
 թողն վկայել թէ աշխարհի ամենայն ազգաց մէջ
 սա է թերևս որոյ տարեգիրք ամբիժ մնացած են
 յեղեռանց, — այդ ժողովուրդը հանապազօր կը
 տեսնէ ժթ. դարուս կորովութեան մէջ իւր
 յարկաց կործանումը, իւր պատուոյն անարգու-
 թիւնը, իւր սրբավայրից կոխումը: Վկայ են
 այդմ բազմաթիւ և մեծահատոր տեղեկագիրք

որովք հայոց պատրիարքարանն ի տասն ամաց հետէ հեղած զեղած է զպաշտօնարանս Բարձրագոյն Դրան, և որք թարգմանուած և հրատարակուած են առաջի եւրոպացւոց:

Հայք եղած են թերևս բոլոր արևելեան բրիստոնէից մէջ միակ, որ Ղրիմեան պատերազմէն ի վեր, և յանդիման իսկ հանդիսաւոր խոստմանց թողուած են երթալ իրենց յուսովն ապրիլ: Ուզեցին յուսալ, որչափ եւրոպիոյ և նոյնիսկ թուրքաց մէջ գտնուած են մարդիկ, որք յուսով կապրէին, և յայս միջոց ժամանակի, որչափ իրենց ձեռքն էր, բարեյօժար եղած են ամենևին ոչ մի արգելք կամ խոչընդոտն յարուցանել կառավարութեան առջև: Բարձրաձայն կարեն ըսել զայս թէ Բարձրագոյն Դուռն ամենևին չունի և ոչ դոյզն ապստամբութեան նըշմար արձանագրած ի ստգտանս հայոց: Իբր բարեմոյն որբիք, սատար եղած են նմա ի յաջողութիւն իւր ամեն դարէքման և բարենորոգման ջանից: Սակայն այսօր աչօք կը տեսնեն իրենց ակնկալութեանց չարաչար ջախջախումը: Սակայն հաւատս ունին իրենց ապագային վրայ և կ'ակընկալեն յուսով լաւագոյն օրեր տեսնելու իրենց խնդրած վարչական կարգօք, որ միայն կարող պիտի լինի փրկել զիրենք, փրկել նաև զԱրևելս յապագայ և ի ծանր շփոթից: Ռուսիոյ խնամարկութիւնը արգէն տարածուած է իրենց վրայ, այդ խնամարկութեան կը մնայ մասնակից լինել նաև միւս եւրոպացի

պետութեանց: Իսկ ի՞նչ կարէ հանդիպիլ եթէ տակաւին թողուին Հայք անցելոյն պէս մահմէտական պաշտօնակալաց նեոօք: Ոչ ինչ այլ բայց առաւելապատիկ ծանրանալ իրենց վիճակին: Ծնշման ամեն պատճառաց վրայ պիտի յաւելանայ նաև մոլեոանդութիւնը, զոր ծաւալած է արդէն մահմէտական ժողովրդոց ամեն դասու մէջ արդի պատերազմն, որ հետևեցաւ Կոստանդնուպօլիսի դեսպանական ժողովոյն, և որ մղուեցաւ յանուն ազատութեան քրիստոնէից: Անդուստ կրօնամու մսլիմանք յեւրոպական Թուրքիոյ կանցնին ահա և պիտի անցնին Ասիա, իւրեանց հետ բերելով իրենց անյագուրդ մնացեալ ատելութիւնն:

Եւ մինչդեռ Հայք պիտի տեսնեն իրենք զիրենք, այսր՝ քան զաշխարհն որոց տիրացաւ Ռուսիա, մատնեալ հալածանաց և աւերածոց յանդիմաննոցա Ռուսիոյ նոր ձեռք անցուցած սահմանաց մէջ պիտի սկսին իրենց երեկեան վիճակակիցքն նոր կեանք վարել, հովանաւորեալ յօրինաց ընդ քրիստոնեայ կառավարութեամբ: Պիտի չհանդուրժեն անշուշտ Թուրքիոյ Հայք իրաց այս վիճակին:

Հեռի են նոքա քաղաքագիտական փառասիրութենէ, որ ինչ կը խնդրենն, այս է. Թուրքական Հայաստանի մէջ քրիստոնեայ ինքնօրէն կազմաւորութիւն մը ունենալ, նոյն երաշխեօք ամբացեալ որով Լիբանանն է, և այդ ձև վարչութեան տակ հայ պաշտօնաւորօք մատակարար-

բուիլ, որք կարող են հաւասարակշիռ պահել զմահմէտականս և զքրիստոնեայս, — մնալով միշտ, ինչպէս էինն միշտ հաւասարիմ հպատակ Սուլթանին: Կը խնդրեն զայս յանուն իւրեանց կրած վշտաց, յանուն սենսականագոյն շահուց թուրքիոյ, կը խնդրեն նաև յանուն խաղաղութեան արևելից և յանուն շահուց զոր ունի Եւրոպա վերջնական լուծմամբ Արևելեան խնդրոյն ¹⁾:

Կոստանդնուպօլիս 214 մարտ 1878

№ 7

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Օսմանեան Հայաստանն կը պարունակէ՝

Ա.

Էրզրումի և Վանի վիլայէթներն, ի բաց առեալ այն երկիրները զորս Այ-Սդէֆանոսի Գաշնագիրն որոշած է թողուլ Ռուսիոյ: Այս վիլայէթներուն բազմամարդ կեդրոններն են Կարին, Բաբերդ, Երզնկա, Մանազկերտ, Մուշ, Բաղէշ և Վան:

Այս երկու վիլայէթներու բազմամարդութիւն է, ըստ Հիճրէթի 1294 տարւոյ Օսմա-

¹⁾ «Le Haïasdan» («Հայաստան» երկշաբաթաթերթ), Լոնտոն, 1889, № 3—4. Տպուած է աղաւաղութեանով, որ մենք, տարաբախտաբար, միջոց չունեցանք ուղղելու:

նեան կայսրութեան պաշտօնական տարեցուցին (Ս ա լ ն ա մ է)	2,066,000
Դուրս հանելով Ռուսիոյ թողուած մասին ժողովուրդը	366,000
	<u>1,700,000</u>

Համեմատութիւն զանազան ցեղերու

Հայք	1,150,000
Թուրք	400,000
Թափառիկ Քուրդ	80,000
Չազա կամ Տրմալլիի, որք իրենց յատուկ լեզու և կրօն ունին	35,000
Եզիտի, որք արեապաշտ են, յատուկ լեզու ունին և մեծաւ մասամբ թափառիկ են	13,000
Գնչու կամ թափառիկ Զինկեանէ	3,000
Յոյն և Հրեայ	5,000
Ասորի	14,000
	<u>1,700,000</u>

Այս երկու վիլայէթներն կը պարունակեն 109 վանք ¹⁾:

¹⁾ Այս վանքերէ ոմանք Հայաստանի Քրիստոնէութեան դառնալուն առաջին դարերուն մէջ հիմնուած են, երբ այսպիսի հաստատութիւններ մեծ ընդունելութիւն կը գտնէին, որով յաւելաւ կամ նուազ կարեոր եկեղեցական միաբանութիւններ պարունակող այդ վանքերն յաւելաւ կամ նուազ ընդարձակ հողային կալուածներ ստացած են: Այս վանքերը, թէ՛ անհատներու և թէ՛ կառավարութեան յափշտակութեանցը միշտ ենթակայ եղած ըլլալուն հակառակ, կրցած են ցարդ բաւական մշակելի հող և եկա-

Բ.

Տիրապէքիրի վիլայէթին հիւսիսային մասը, այսինքն Խարբերդի սանճագին արևելեան մասը (ուժ սահմանագլուխ է Եփրատ արևմտեան կողմէն), Արդանաի սանճագը և Սղերդի սանճագին հիւսիսային մասը: Բազմամարդ կեղըոններն են Խարբերդ, Ակն, Չմշկածագ, Բալու և Սղերդ: Բազմամարդութիւն ըստ պաշտօնական Տարեցոյցին 664,600

Դուրս հանելով վիլայէթին մնացած մասին համար 302,300

362,300

Համեմատութիւն գաւազանի ցեղերու

Հայք 180,000

Թուրք 130,000

Թափառիկ Քուրդ 40,000

Չաղա 2,300

Եզիտի 2,000

Ասորի և Քաղդէացի 8,000

362,300

Այս վիլայէթը կը պարունակէ 48 վանք:

մուս պահպանել, զպրոց, տպարան, հիւրանոց և ուրիշ ազգային հաստատութիւններ հոգալու համար. իրենք ազգային նախնի աւանդութեանց վառարան մնալով միշտ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑՈՒՑԱԿ

Ե Ս Հ Ա Ն Պ Ք	Հալք	Թուլք	Քուլք	Եղն	Ասորի	Ձապա	Եղիտի	Քնչա
Երբարմ եւ վան	1150000	400000	80000	5000	14000	35000	13000	3000
Տարաղիւր	180000	130000	40000	—	8000	2300	2000	—
(Հիւսիսային մաս)	1330000	530000	120000	5000	22000	37300	15000	3000

Փորձար

Հալք	1,330,000
Թուլք	530,000
Քուլք	120,000
Ձապայան գեղեր	82,300
	<u>2,062,300</u>

№ 8

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՆՅՈՒԹԻՒՆ ՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱԶՄԱՄԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Շատ դժար է Տաճկաստանի Հայոց թիւը ճշգիւ որոշել և աւելի դժար է վաւերական պաշտօնագիրներով հաստատել անձնիւր վիլայէթի բնակիչներուն թիւը: Ու է կանոնաւոր ազգահամար տեղի ունեցած չէ: Օսմանեան կառավարութեան հրամանաւ 1845-ին կատարուած ազգահամարն ալ, որ Պ. Ուպիշինիի և իրմէ յետոյ Տաճկաստանի վրայ խօսող հեղինակաց հաշիւներուն հիմ եղած է, խիստ անկատար է, թէև անկէ յառաջ կամ այնուհետև կատարուած բոլոր ազգահամարներուն կանոնաւորագոյնն եղած լինի: Տաճկաստանի մէջ, ընդհանրապէս ժողովուրդը զգալի հակակրանք մը կը տածէ ազգահամարի դէմ, և ոչ-մահմէտական հպատակներն միշտ նկատած են զայն իբր սկզբնաւորութիւն գլխահարկի և պէտէլաթի տուրքերուն ծանրացմանը: Իրենց գրեթէ անփոփոխ կանոնն է կարելի եղածին չափ պակաս թիւեր ներկայացունել ազգահամարի գործակալներուն, կառավարութիւնը շունենալով ծննդոց տօմարներ կամ ստուգելու ուրիշ ու է ազգու միջոց մը:

Պ. Ուպիշինի 1845-ի ազգահամարի յենլով 2,500,000-ի կը հանէ Տաճկաստանի Հայոց թիւն,

որոց 400,000-ը կոստանդնուպոլսոյ և Պալքանեան թերակղզիին մէջ և մնացորդը Ասիոյ մէջ: Սակայն Օսմանեան կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ, զոր օրինակ Ռումանիոյ մէջ, ուր վերջերս աւելի կատարեալ ազգահամար մը կրցած է տեղի ունենալ, ստուգուած է որ 1845-ի ազգահամարին թուանշանները իրական կամ արդի բազմամարդութենէն շատ վար են: Այսպէս

Եգիպտոս	1871-ին ունէր ժողովուրդ ¹⁾	5,200,000
Թունուզ	1876-ին	²⁾ 1,500,000
Սերվիա	1876-ին	1,300,000
Ռումանիա	1873-ին	5,000,000
	Գումար	<u>13,000,000</u>

Մինչ Պ. Ուպիշինի կը դնէ

3,200,000	Եգիպտոսի և Թունուզի համար.
1,000,000	Սերվիոյ համար.
4,000,000	Մօլտօ-Վալաքիոյ համար.
<u>8,200,000</u>	Գումար.

Հոս կը նշմարենք 4,800,000 հոգիի յաւելում մը կամ գրեթէ 60% միջին յաւելուած մը: Ուրեմն ինչո՞ւ համար երեսուն տարի յառաջ կատարուած ազգահամարի մը 2,500,000

¹⁾ Տես Պ. ար Ռէնեի վիճակագիրն Եգիպտոսի:—²⁾ Տես, Թունուզի և հետեւալ երկիրներուն համար, Պ. Մօն Պլօքի Քաղաքական Տնտեսութեան Տարեցոյցն:

Թիւր այսօր ալ ճիշդ պիտի նկատուի Հայոց համար: Գաւառացի Հայոց մեծագոյն մասը գիւղերը կը բնակի, և Թուրք գիւղացիներն, Հայոց հետ չկարենալով մրցիլ, կ'երթան քաղաքաց մէջ կեդրոնանալու համար, ուր համեմատաբար աւելի դիւրին ապրուստի միջոցներ կը գտնեն հանրային պաշտօններ վարելով, հարկահանութեամբ և զինուորական ծառայութեամբ, որոնցմէ զրկուած են միւս ցեղերը: Արդ, գիւղական կեանքը միայն նպաստաւոր է ժողովուրդին աճման, մանաւանդ աղքատ երկրի մը մէջ ուր ճարտարարուեստութիւնը ոչինչ է կամ շատ քիչ զարգացած: Այս տեղափոխութիւնն է որ կրետէի, Պուլկարիոյ մէջ և այլուր նուազեցուցած է մահմետական տարրը, մինչ քրիստոնեայք չեն դադրած աճիլ պարբերական շփոթներու և պատերազմներու հակառակ: Ասկէ զատ, Հայոց մէջ խստիւ պահպանուած սովորոյթ մը կայ, որով աղջիկները և մանչերը կ'ամուսնացնեն իսկոյն, երբ չափահաս լինին. որդիները և թուները իւրեանց հայրերուն և պապերուն հետ միևնոյն տան մէջ կը բնակին, միատեղ կ'աշխատին, ապրելու կամ զաւակ ապրեցնելու համար քիչ նեղութիւն կը կրեն կամ բնաւ չեն կրեր, զի ընտանիքն, որքան նուազ յաջող վիճակ ալ ունենայ, իւր ապրուստը կրնայ ճարել: Երբ տան զլխաւորը մեռնի, երիցագոյն անդամը կը յաջորդէ նմա, և աւելի գործօն կամ աւելի հարուստ անդամները յայնժամ կը մտաբերեն

հաստատուիլ այլուր և նոր խումբեր կազմել երբ թոռները, ծնողաց մահուամբ ընտանիքի հայր լինելով, գերդաստանին գործերը վարելու կը կոչուին:

Ուստի մենք համամիտ պիտի լինէինք նոցա, որք հայաբնակ տեղերու վրայ յաւէտ կամ նուազ գոհացուցիչ տեղեկութիւններ ստացած լինելով, կը հաւաստեն թէ Հայոց թիւն $3\frac{1}{2}$ միլիոնի կը հասնի, եթէ քուրդերուն դրացնութիւնը աստ և անդ զարգացման ծանր խոչընդոտ չը լինէր, և եթէ բազմաթիւ ընտանիք, գնող չըլլալուն՝ չը կարենալով երկրագործութեամբ ստանալ տուրքի համար պահանջուած դրամը, չը հարկագրուէին մայրաքաղաք յղել իրենց անդամներուն մէկը կամ երկուքը, որք իրենց զաւակները սնուցանելու հոգը իրենց եղբայրներուն կամ ազգականներուն թողլով, նոյնպէս յանձն կ'առնուն ամբողջ ընտանիքին համար շահիլ այն ստակը, որով տուրքը պիտի վճարուի ¹⁾:

Ուրեմն այդ հաշիւը կ'իջեցունեմք 3,000,000-ի, որով 1845-ի ազգահամարին արդիւնքը $\frac{1}{2}$ միլիոն կամ 20% յաւելցուցած կը լինիմք, յաւելում մը զոր պէտք է վերագրել մասամբ ծնեալներուն մեռեալներէ բազմաթիւ ըլլալուն, մասամբ ալ պաշտօնական ազգահամարին թերութիւններուն:

1) Մի քանի ամ յառաջ Պատրիարքարանի կատարած վիճակագիրը հաստատած է թէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 30,000 պանդուխտ Հայ կայ:

Այս 3,000,000 Հայերը սապէս կը բաժնուին. 400,000 ի Կոստանդնուպօլիս և Պալքանեան թերակղզիի միւս մասերուն մէջ, այդ թիւը Պ. Ուպիշինիի ընդունածն է, զոր մենք ալ կը պահպանենք: Եւրոպական Տաճկաստանի Հայերն գրէթէ բոլորն ալ կը բնակին քաղաքացի մէջ, ուր վաճառականութեամբ և ճարտարարուեստութեամբ կը զբաղին, և մենք պատճառներ ունիմք հաւատարու թէ իրենց թիւը զգալապէս աճած ըլլալու չէ:

600,000 Փոքր Ասիոյ և Կիլիկիոյ մէջ. 670,000 Փոքր Հայաստանի մէջ (Սըվազի վիլայէթ և Կեսարիոյ սանճագ), և 1,330,000 Օսմանեան Մեծ Հայաստանի մէջ, որ կը պարունակէ էրզրումի և Վանի վիլայէթներն, Տիարպէքիւրի վիլայէթին հիւսիսային մասն, այսինքն Խարբերդի սանճագին արևելեան մասը (ուժ սահմանագլուխ է Եփրատ արևմտեան կողմէն), Արգանաի սանճագն և Սղերդի սանճագին հիւսիսային մասն:

Եւրոպացի ուղևորներն, որք սովորապէս Պալքանեան թերակղզիին և արևմտեան Փոքր Ասիոյ կ'այցելեն, հաւատացած և հաւտացուցած են թէ Հայերն, ոյց կը պատահէին գրեթէ ամենուրեք, հաւասարապէս ցրուած էին Օսմանեան կայսրութեան մակերևոյթին վրայ: Սխալ է այդ: Մեծամասնութիւնը դեռ կը բնակի իւր հին հայրենեաց հողին վրայ: Սակայն պէտք չէ դատել քաղաքաբնակներուն թիւէն, որպէս Կրետէի

ժողովուրդին վրայ շատ թիւր գաղափար կը ստանայ մարդ եթէ իւր հաշիւը հիմնէ գլխաւոր քաղաքաց վրայ, ուր մահմէտականք մեծամասնութիւն ունին, կամ Պուլկարիոյ և Հէրզէկօվինի ժողովուրդին վրայ, եթէ մարդ Ազրիանուպօլիս, Ռուսնուք և Մօսթար միայն տեսնէ:

Նոյնպէս ակներև է որ Հայաստանի մէջ, որպէս Տաճկաստանի ուրիշ շատ մասերուն մէջ, քրիստոնէից և մահմէտականաց համեմատութիւնը մեծապէս փոխուած է 1845-էն ի վեր: Մինչ քրիստոնեայ ժողովուրդը ամեն տարի կ'աճի յաւելտ կամ նուազ ընդարձակօրէն, նուազում կը նշմարուի մահմէտականաց մէջ:

Այս նուազման պատճառները զանազան են.

1. Զինուորագրութիւն.
2. Մահմէտականաց խոնումը քաղաքաց մէջ:
3. Իւրեանց գաղթումն ի մայրաքաղաքն և այլուր թուրք պաշտօնատարաց ծառայութեանը մէջ մտնելու կամ ու է կերպով ապրուստ ճարելու համար:

Եթէ այսօր կանոնաւոր ազգահամար մը կատարուի Օսմանեան Հայաստանը կազմող հանգաց մէջ, պիտի յայտնուի որ թուային կարևորութիւնն մահմէտականներէն Հայերուն անցած է:

Սա ևս դիտելի է որ Հայաստանի մէջ բնակող մահմէտականաց մէկ մասը Հայ սերունդէ է: Սոքա շատ տեղերու մէջ պահպանած են իւ-

րեանց ցեղի բարքերն, լեզուն և սովորոյթները,
և հազուադիւտ չէ նոցա մէջ գտնել այնպիսի
անհատներ, որք դեռ այսօր իւրեանց հայազգի
հօր կամ պապուն անունովը կը կոչուին Մար-
կոս-Օղլու Մուսթաֆա, ⁽¹⁾ Տէր-Գրի-
գոր-Օղլու Մէհէմէտ:

Նոյնպէս են նաև Հայաստանի մէջ հաստատ
բնակութիւն ունեցող քուրդերն: Դիւրին է Մա-
մգցի, Մանդլի, Սլիվանցի, Ռոշ-
կունցի անուններուն մէջ նշմարել Մամգո-
նեան, Մանդակունի, Սլկունի, և Ռոշ-
տունի հին Հայ գերդաստանաց անուններն:
Անոնց շատերը քրիստոնէութեան սովորութեանց
շատերուն կը հետևին, և չեն կարող նկատուիլ
իրբ մահմէտական:

Հոս ընթերցողին մտացը կրնայ խնդիր
ներկայանալ թէ ինչո՞ւ թուրքերն այսքան զանց
առած են մեծ բազմութեամբ գրաւել Հայաս-
տան գաւառներն: Նոյն իսկ կլիմային խստու-
թիւնը այս երկիրը իւր գաւաղներուն պահա-
նած է: Թուրքը, բնապէս ծոյլ և հեշտասէր,
Փոքր Ասիոյ, Եւրոպական Տաճկաստանի և Ասո-
րիքի բարեխառն կամ տաք երկիրները նախ
ընտրած է յաւիտենական ձիւներով ծածկուած
լեռներէ և ծովուն մակերևոյթէն մի քանի հա-
զար ոտք բարձր լեռնադաշտներէ: Արդէն հարկ

¹⁾ Տէր համիմաստ է արքայ բառին. յայտ է թէ Հայ
բահաններն ամուսնացեալ են ըստ վաղեմի սովորութեան եկե-
ղեցւոյ:

ալ դատած չէ հաստատուիլ անդ քաղաքակա-
նութեան կամ նախատեսութեան համար, քանի
որ քուրդերն և ուրիշ այնքան բարբարոս ցեղեր
հոն են, բնակիչները շարունակ նեղելու և ան-
կարողութեան դատապարտելու համար: Ասոր
համար բաւ էր աչք գոցել նոցա շարագործու-
թեանց առջև և ի հարկին քաջալերել զայնս:
Այսպէս վարուեցաւ նա, և գուցէ այս միակ
պարագայն է, ուր կարելի չը լինի ամբաստա-
նել թուրքն իբր զանցառու կամ իբր զբութիւն
չունեցող ¹⁾:

Բերլինի վեհաժողովի նախօրեակին պետու-
թիւնների ներկայացուցիչներին մատուցուեց ոչ
պաշտօնական կերպով և մի այլ ծրագիր, որ
կազմել էր հայազգի նշանաւոր պետական գոր-
ծիչ Նուբար փաշան: Այդտեղ էլ համարեա միև-
նոյն գլխաւոր հիմունքներն էին գրուած, բայց
տարբեր խմբագրութեամբ ու մի շարք մեղմա-
ցումներով:

№ 9

ԲԱՆԻ ՄԸ ԱԿՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ՄԷՋ ՄՏՅՈՒԵԼԻՔ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՅ ՎՐԱՅ

Եւրոպիոյ պետութիւնք բաղձալով յԱրևելս
իրաց կարգ մը հաստատել որ տևողութեան յոյս

¹⁾ Մրագիր Կազմ. Կանոնադրի Օսմ. Հայ. եր. 18—34.

մը տայ, ինչպէս Պալքանեան նահանգաց, նոյնպէս նաև Փոքր Ասիոյ այն մասին վրայ որ Հայկական ցեղին խանձարուրքն է, իրենց աչքը դարձուցին: Նոյն ինքը Բարձրագոյն Դուռը զգաց թէ օգտակար չէ այս ճարտար, աշխատասէր և հանճարեղ ազգը թողուլ այն խեղճ վիճակին մէջ յորում կը գտնուի, հեռու Եւրոպայէն և իրեն ներկայացուցիչներէն: Աւելորդ է խօսիլ աստ այն հայ ժողովրդոց վիճակին վրայ, որք իրենց հայրենիքը թողած չեն, աւելորդ մանաւանդ երբ բաղդատեմք զայն իրենց հայրենակցաց վիճակին հետ որ կովկասեան կողմերը կը բնակին: Բարձրագոյն Դուռը, այնու միայն որ Այ-Ստէֆանօի նախաշաւիղ դաշանց մէջ պայմանագրուած է Հայաստանի վարչութեան մէջ բարենորոգումներ մտցունել, այնու միայն որ պարտաւորութիւն վրան առած է այդ աշխարհին բնակիչները պաշտպանել քուրդերու դէմ, հաստատութիւն և խոստովանութիւն տուած է թէ յոռի վարչութեան տակ կը հեծեն Հայք և թէ քուրդերու վայրենի ցեղերուն ձեռք թողուած են:

Հայերը աչք չունին աշխարհավարական վիճակի, աշխարհավարական անկախութեան. ուզածնին սոսկ քաղաքային ազատութիւններ են, և այնպիսի կարգադրանք, որ երաշխաւորէ իրենց անձին ապահովութիւնը, իրենց գոյքը, իրենց կանանց և իրենց դստերաց պատիւը, իրենց կենաց իրաւունքը վերջապէս: Այդ քաղաքային ազատութիւնք որ հրատարակուեցան

1840 թուականէն կիւրճանէի Խաթթի-Շէրիֆով,
և վերահաստատուեցան յաջորդ Խաթթերով,
եթէ իրօք գործադրուած ըլլային, այդ հայոց
աշխատաւոր ցեղը տարիներէ հետէ փոխած կըլ-
լային իրենց երկրին երեսը: (Ռուսահայոց Նրե-
ւանայ նահանգը կրկնած է իւր բնակիչքը 30
ամաց մէջ):

Հայոց ազգը անիրաւ չգտնուիր և կը ճան-
չէ վեհ. Սուլթանին և իւր մեծանուն նախոր-
դաց առատամիտ դիտաւորութիւնները: Թէ որ
այս դիտաւորութիւնք դատարկ և ապարդիւն
մնացին, եթէ սահմանեալ բարենորոգմունք մե-
ռեալ տառ մնացին, պատճառն է այն որ այդ
բարենորոգմանց գործադրութիւնը աւանդուե-
ցաւ կարգ մը պաշտօնէից որ անոնց կարևորու-
թիւնը չէին ըմբռներ, անոնց հարկաւորութիւնը
չէին տեսնէր, և կամ թէ հակառակ իսկ էին
անոնց՝ իրենց կրօնական համոզմամբք կամ
անձնական շահախնդրութեամբ:

Ինչպիսի ալ ըլլայ բարենորոգմանց բնու-
թիւնը, որոնք պետութիւնք պէտք կը համարին
այդ մտացի ցեղին համար, որ բնական թարգ-
մանն է զաղափարաց ընդմէջ Արևելից և Արև-
մտից, առաջին աչքէ չվրիպեցնելու խորհրդա-
ծութիւնը կ'իյնայ պաշտօնէից ընտրութեան
վրայ, սրք զանոնք պիտի գործադրեն. առանց
ատոր աւելորդ է խօսիլ բարենորոգմանց վրայ:
Արդ որովհետև պաշտօնեայք կընտրուին մաս-
նաւոր և առանձնաշնորհեալ դասէ մը, նոր կար-

գաղբանաց կատարեալ յաջողութեան էական պայմանը կը կայանայ յայսմ որ ընդհանուր կառավարչի անուանումն ըլլայ ուրիշ դաս պաշտօնեաներէ, այսինքն բրիտանէից մէջէն. և զի մեր խօսքը Հայաստանի վրայ է, ընդհանուր կառավարիչն ըլլալու է հայ:

Ինչ ալ ըլլայ այդ բարձր պաշտօնէին ազգը կամ բարոյականը, սնտի է կարծել որ դժուարին գործոյ մը լրջօրէն անձնատուր ըլլայ, թէ որ ամէն օր անա կասկածի մէջ է թէ յանկարծ կրնայ պաշտօնընկէց ըլլալ: Վեհ. Սուլթանն իւր գահակալութեան ճառին մէջ նշանակած է թէ կայսրութեան շարեաց սկզբնապատճառներէն մին է՝ պաշտօնէից յանկարծական ընտրութիւնը և ընկէցութիւնը: Վեհ. կայսրն, ի շահ իւր հպատակաց, կրնայ շնորհել իւր Հայկական նահանգաց կառավարիչ մը, որ ապահովեալ ըլլայ իր պաշտօնը վեց կամ եօթը տարի վարելու:

Ընդհանուր կառավարչի ընտրութիւնը ամեն բարենորոգման, ամեն բարեբման առաջին պայմանն ըլլալով, պետութիւնք, կրնան, գօրութեամբ Այ-Ստեֆանօի նախաշաւիղ դաշանց (յօդ. ԺԶ) և հետևաբար վթար տալու վեհ. կայսեր զերագոյն իշխանութեան, գործակցիլ այս ընտրութեան իրեն հաւանակցութեամբը, ինչպէս կը գործադրուի այս ի Լիբանան, և այսու այդ անուանումը ամբասնդել ամենայն փափագելի երաշխաւորութեամբ:

Ընդհանուր կառավարիչը այսու պայմանօք

անուանուելով և պատուէր ընդունելով Վեհ. Սուրբանէն որ իւր հրովարտակեալ բարենորոգմանց և կարգաց գործադրութեանը երթայ հսկելու, պէտք է որ ընդունած ըլլայ նաև ամեն հարկաւոր իշխանութիւն որ այդ գործը իւր յատուկ պատասխանատուութեան տակ կատարէ:

Բայց որո՞նք պիտի ըլլան այդ բարենորոգմունք և կարգքն: Հայոց ազգը կը համարի թէ դիւրաւ կընայ մէկը ցուցընել զանոնք, բաւական է որ չարեաց աղբիւրները մի առ մի նշանակուին:

Առաջինը, բացայայտ է որ քուրդերու ասպատակութիւնք և աւարառութիւնքն են: Պէտք է զսպել այդ ցեղերը: Մինչև ցայսօր չեղաւ այդ բայց չկար բան մը դիւրագոյն բան զայդ գընդաց հրամանատարներու համար. ուստի կամ միջոցք իրենց կը պակասէր և կամ կամք: Ժողովրդոց ապահովութիւնը յամրի դնելու համար ամեն վտանգէ, ստիպողական չէ, իմաստուն նախատեսութիւն չէ, իրենց իսկ յանձնել իրենք զիրենք պաշտպանելու հոգը: Եթէ քրիստոնեայ, եթէ մահմէտական, իրենց առաջին պէտքը ապահովութիւնը չէ:

Ընդհանուր կառավարիչն ուրեմն ունենալու է իշխանութիւն ժանտարմայից գունդ մը կազմելու որ հսկէ և հասարակաց հանդարտութեան վրդովիչներուն դէմ պաշտպանէ երկիրը: Այս գունդը առանց զանազանութեան կազմուելու է մսլիմաններէ և քրիստոնեաններէ, այնպիսի

գրութեան մը վրայ որ առաջուրն է դիւրաւ որոշուի թէ ինչպէս պիտի կուտուի: Այս գունդին գլխաւորներուն անուանումը ընդհանուր կառավարչին յանձնուելու է, վասն զի ինքն է պատասխանատու վեհ. Սուլթանին երկրին թէ հանդարտութեանը և թէ բարեկարգութեանը համար: Մսլիման և քրիստոնեայ տարբեաց ի մի գալն և միաբան հասարակաց շահուն պաշտպանութեան և ապահովութեան համար աշխատիլն, այդ երկու տարրերը իրարու մերձեցունելու կերպ մըն է այդ մերձեցումն այնչափ աւելի դիւրին կըլլայ Հայաստանի մէջ, որչափ որ գիւղացի ժողովուրդը ըլլայ երկրակցութեան, ըլլայ թշուառակցութեան պատճառաւ, միևնոյն պէտքերն ունի, ուստի և նոյն իղձերը:

Բաց ասկէ, կայսերական զնդից հրամանատարք, այն ամեն միջոցներու համար, որ հասարակաց ապահովութեան կը վերաբերին, պարտին հնազանդիլ ընդհ. կառավարչին հրահանգաց և օգնել ժանտարմայից ի հարկին:

Նիւթական ապահովութիւնը այս կերպիւ հաստատուելէն վերջը, կարգը կուգայ գործառնութեանց ապահովութեան պաշտօնակալաց և յանձանձուողաց մէջ եղած ապահովութեանը. այսինքն է, արդարութեան կազմակերպութեանը: Արդարև առանց դատական կազմակերպութեան, ոչ գործառնութեանց ապահովութիւն կըլլայ, և ոչ էլ պաշտօնակալաց ունակութեանց, և սովորական դարձած կերպերուն դէմ ապահովութիւն, հետե-

ւապէս շմնար. ապահովութիւն նաև դրուած կարգերուն և բարենորոգմանց ակողութեանը և լըրջութեան: Ներկայ արդարութիւնը վարչական մէճլիսներով կը կատարուի, որոց անդամները տասանորդ հաւաքողներն են և այնպիսիք, որք ուղղակի կամ անուղղակի կերպիւ վարչական գործոց կը խառնուին, առանց դատավարական օրինաց և կարգաց և ոչ առաջին տարերքը զիտնալու. ուստի օրինագիրքը իրենց ձեռքին մէջ գործիք կը դառնայ քմահաճոյից օրինաւորութեան ձև մը տալով գործադրելու ժողովրդեան մը վրայ, որ իրենցմէ աւելի անտեղեակ է անոր:

Փափուկ կէտ մըն է առաջուրնէ սահման մը որոշելը, թէ ինչպիսի բնութիւն պէտք է ունենայ դատական կազմակերպութիւնը, որ յարմար կերպիւ յօրինուած ըլլայ ժողովրդեան քաղաքային և առևտրական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու: Այս կազմակերպութիւնը չէ ննար կարի շատ երաշխաւորութիւններով շրջապատել, վասն զի ինքը պիտի լինի բոլոր վարչութեան կանոնաւորիչը: Բայց ինչ որ առաջուրնէ մարթ է հաստատել, այս է որ կազմուելի դատարանք ամենեկին վարչական գործոց խառնուելու չեն, ինչպէս որ կընեն այժմու մէճլիսները: Ընդհանուր կառավարիչը պէտք է որ խնդիրը ուսումնասիրէ և ուսումնասիրել տայ ձեռնհաս մարդոց յանձնախմբի մը. ուսումնասիրութեանց արդիւնքը ներքոյ դնել այն իշխանութեան, որուն յանձնէ անոր գործադրու-

Թեան վճիռը տալ: Այսու եղանակաւ կ'ապահովուի որ արդարութեան կազմակերպութիւնը ըստ կարելւոյն համապատասխանէ երկրին մտաւոր և ընկերական վիճակին: Արդարութիւնը իբր վարչութեան սանձ և վերաքննութիւն ծառայելով, ուսումնասիրող յանձնախումբը պիտի կանոնադրէ թէ ցո՞րվայր ըլլալու է դատական իշխանութեան ձեռնհասութիւնը, և թէ մասնաւորապէս ո՞ր չափով պիտի կախումն ունենան վարչութեան պաշտօնեայք դատարաններէն՝ իրենց պաշտօններուն մէջ գործած զեղծման համար:

Ընդհ. կառավարիչն պարտի իշխանութիւն ունենալ արդարութեան նման կարևոր գործոյն կազմակերպութեան համար օտար տարրեր օգնական կանչելու. ինքը դատելու է թէ ո՞րքան չափով կատարելու է դայդ: Հայք կը խորհին որ այս տարրը, որ մտաց և գիտութեան անկախութեանը պիտի ներկայացունէ, որ և է համեմատութեամբ մտնելու ըլլայ գերագոյն ատեան կազմող խմբին մէջ, երկրին ընկերական վիճակը պիտի չհակառակի, որով դատարանաց ձեռնհասութիւնը պիտի տարածուի զեղծումներ գործող պաշտօնակալաց վրայ, այլ ընդհակառակն այդ ընկերական վիճակը պիտի զարգանայ այդ վերաքննութեամբ: Բաց աստի կը խորհին ևս որ բարենորոգմանց լուրջ իրականացումը՝ այդպիսի ընդարձակեալ արդարութեան մէջ պիտի գտնէ իւր ճշմարիտ հաստատութիւնը և իւր ամուր նեցուկը:

Յետ միանգամ այս կերպիւ ժողովրդեան ապահովութիւնը ժանտարմայից և արդարութեան կազմակերպութեամբն ամբապնդելու, ուշադրութիւնը կը դառնայ շարիքի մը վրայ, զոր ամեն անոնք, որ տեղեակ են Արևելքի, արդէն նշանակած են. այն է հողային տրոց շափը, տասանորդը, և տասանորդի հաւաքելուն եղանակը: Տասանորդի բարձումը, և դայն գետնոյ տարածութեան և տեսակի վրայ առնուած հարկի մը փոխարեքելը անհրաժեշտ է: Տասանորդը հողային հարկի փոխարեքելը պատճառ եղած է որ Պոմպէյի նահանգին երկրագործական փարթամութիւնը աւելի քան զկրկինն աւելցած է 25 տարուան մէջ: Արդարև Հայաստան կալուածատօմար չունի. բայց կարելի է այդ թերին լեցունել ինչպէս որ ըրած են Հնդկաստանի և ուրիշ աշխարհաց մէջ որք այս փոխարեքութիւնը գործադրած են:

Այս երեք բարենորոգմունք եթէ լրջօրէն գործադրուին և շարունակուին, կը բաւեն կերպարանափոխ ընել և ծաղկեցունել երկիրը. բայց ապահովելու համար իրենց գործազրութիւնը և տևողութիւնը, պէտք է որ ընդհ. կառավարիչը կարող ըլլայ բաւական գրամ առ այն տրամադրել:

Ինչպէս ըսած եղանք արդէն, Հայք աչք չունին քաղաքական անկախութեան մը, և ոչ որ և է կերպիւ օսմանեան կայսրութենէն զատուելու միտումն. իրենց նպատակը բոլորովին

հակառակն է: Չունին պահանջումն որ ըստ կամի և իրենց պիտոյից միայն յատկացունեն իրենց երկրին հասոյթը: Իրենց խնդրածն ուրիշ բան չէ, բայց իրաւունք ունենալ որ իրենք իրենց վրայ հարկ դնեն (յետ կայսերական գանձուն ընդհանուր հարկերը հատուցանելու), և այնու մասնաւոր հասոյթներ հայթայթեն նահանգին յատուկ սպասաւորութեանց համար, ինչպիսի են ժանտարմայութեանն, արդարութիւն, դպրոցք, ամեն կրօնից սուրբ հաստատութիւնք, հասարակաց շինութիւնք, և այլն: Մէկ կողմանէ հաւատացած են Հայք որ իրենց մասնաւոր և տեղական պիտոյից համար իրենք իրենց հարկելը՝ պիտի օգնէ որոշեալ բարենորոգմանց և բարեքմանց իրականացմանը, ապահովելով վարչութեան զանազան սպասաւորութիւնները որոնցմով պիտի կատարուին այդ բարենորոգմունք և պիտի պահպանուին:

Այս կերպիւ այս սպասաւորութիւնք որ և է իշխանութեան հաճոյից շմատնուիր, որ կարելի է թէ տեղական պիտոյից և բարենորոգմանց իրականացման նոյն փոյթը և նոյն շահը շունենայ, ինչ որ տեղացին ունի:

Միւս կողմանէ, որովհետև կայսերական կառավարութեան շահը նոյն է. ինչ որ են վեհ. Սուլթանին հպատակաց միահամուռ շահերը, կայսերական կառավարութիւնը պէտք է իմաստուն վարչութեան մը սկզբանց համաձայն գտնէ առնչով երկրէն միայն այն հասոյթները

որ հարկաւոր են կայսրութեան ընդհանուր սպասաւորութեանց, և թողլով տեղական վարչութեան բաւականին չափ հասոյթ՝ մասնաւոր և տեղական պէտքերը լեցունելու համար:

Իսկ թէ նահանգը ինչ ճամբայ պիտի գործածէ հաւաքելու իւր յատուկ մատակարարութեան սահմանեալ հասոյթները, կարելի է ըստ յետագայ եղանակին կատարել:

Ընդհ. կառավարիչն, և ըստ իւր հրամանաց, այլ և այլ գաւառաց կառավարիչք, իրաւունք ունենան իւրաքանչիւր գաւառաց գլխաւոր տեղերը ժողով գումարել, կազմեալ ի նշանաւորաց: Բայց թէ այս ժողովք ինչ եղանակաւ պիտի կազմուին, պէտք չէ հիմակուրնէ սահմանել. ի սկզբան, ընդհ. կառավարիչը և գաւառաց կառավարիչք ընտրելու են անգամ՝ նշանաւորներէն և վստահութեան արժանի եզոզ անձինքներէն: Ընդհանուր ժողովը որ նահանգին գլխաւոր տեղը պիտի հաւաքուի, գաւառային ժողովոց անուանած նուիրակներէն պիտի կազմուի: Այս ժողովքները, մանաւանդ թէ այս ընդհանուր ժողովը մէկ անտեսութիւն միայն ունենայ, այն է, հարկաւոր հարկը բաշխել ըստ իւրաքանչիւր սպասաւորութեանց: Այս ժողովք կամ խորհուրդք միջամուխ ըլլալու չեն ոչ արդարութեան վարչութեան, և ոչ բուն վարչութեան մէջ: Երբ երկրին ընկերական վիճակը զարգանայ և փորձառու ըլլայ, այն ատեն վրձ-

ուական կերպիւ սահմանուի թէ այս խորհրդոց
ինչ եղանակաւ պիտի ընտրուին անդամքն և թէ
ինչքան ընդարձակուելու են իրեն տնտեսու-
թիւնք: Բայց կը թուի որ ի սկզբան, և այդ
որպէս զի խառնակութիւն չծագի ժողովրդեան
մը մէջ որ բոլորովին անփորձ մնացած է ցարդ
իւր յատուկ շահերը կարգադրելու իրեն տնտե-
սութեան վերոյնշանակեալ սահմանը խոհեմա-
կան է և խելքով:

Հայաստանի նահանգին կազմակերպութիւնը
այս ընդհանուր գծերով ծրագրեալ այնպիսի է
որ նահանգին բնակիչներուն բարեկեցութիւնը
կ'ապահովէ, եթէ մսլիման ըլլայ, եթէ քրիստո-
նեայ, ամենքն ալ վեհ. Սուլթանին հպատակք,
ամենքն ալ հաւասարապէս ցանկացողք որ լա-
յանձանձուին. այս կազմակերպութեան նպատակն
է ամենուն բարեկեցութիւն ապահովել. ուստի
մսլիման և քրիստոնեայ ժողովրդոց վերբերա-
կան համեմատութեան նայիլը, այս խնդրոյս
մէջ երկրորդական կարեորութիւն ունի. քաղա-
քական դրքին վրայ փոփոխութիւն մը չբերեր:
Վարչութեան մէջ միայն նոր պաշտօնեաներ ըլ-
լան, որոնք այս կամ այն կարգօք, և մանաւանդ
արդարութեան կազմակերպութեամբ ստիպուած
ըլլան ի գործ դնել այն բարենորոգումները զորս
վեհ. Սուլթանը պիտի հաճի վճռել, և ոչ թէ

թողուն որ մեռեալ տառ մնան. ինչպէս եղած մինչև ցայսօր խոստացուած բարենորոգմունք¹⁾։

Ներսէս Պատրիարքի «Ծրագիրը» նշանաւոր վաւերագիր է, որովհետև նրա մէջ հայ ազգը առաջին անգամ հանդէս էր բերում Եւրոպայի առջև իր քաղաքական իդէալների որոշ և կուռ ձևակերպումը։ Առաջին անգամ պաշտօնապէս յայտարարուեցին սկզբունքներ, որոնք այն ժամանակ և նրանից յետոյ էլ մինչև այժմ կազմում են հայութեան նուազագոյն ձգտումները։

Այսպիսի պատրաստութիւններով էր թիւրքիայի հայութիւնը ներկայանում Բերլինի Վեհաժողովին։ Բայց մինչև Վեհաժողովի դումարումը տեղի ունեցաւ մի շատ կարևոր քաղաքագիտական ձեռնարկութիւն, որ անմիջական կապ ունէր և հայոց հարցի հետ։ Անգլիան, ամեն կերպ աշխատելով չէզոքացնել Ռուսաստանի դերը և խլել նրանից նրա յաղթութեան պտուղները վայելելու հնարաւորութիւնը, առանձին պաշտպանողական դաշնագիր կնքեց թիւրքիայի հետ։

¹⁾ «Le Haïasdan» («Հայաստան»), Լոնդոն, 1889 № 15—16։

№ 10

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԵՒ
ԹԻՒՐԿԻԱՅԻ ՄԷՉ 1)

Նորին կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը
և Նորին Մեծութիւն Մեծ Բրիտանիայի և Իր-
լանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագու-
հին և Հնդկաստանի կայսրուհին, փոխադարձա-
բար ցանկութիւն ունենալով ընդլայնելու և
հաստատելու բարեկամութեան այն կապերը, ո-
րոնք բարեբախտաբար գոյութիւն ունին երկու
կայսրութիւնների մէջ, որոշեցին կազմել սլաշտ-
պանողական դաշնակցութեան մի դաշնագիր, որ
նպատակ ունի ապահովելու ապագայում Նորին
Մեծութիւն Սուլթանի հոգերը Ասիայում:

Նոցին Մեծութիւնները առ այս ընտրեցին
և նշանակեցին իրանց լիազօրներ հետևեալ-
ներին.

Նորին կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը
— Նորին Գերագանցութիւն Սալֆէտ-փաշային,
Նորին կայսերական Մեծութեան արտաքին գոր-
ծերի մինիստրին

Եւ Նորին Մեծութիւն Մեծ Բրիտանիոյ և
Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թա-
գուհին և Հնդկաստանի կայսրուհին — Մեծաշուք
Աուստէն Հէնրի Լէյրըզին, Նորին Մեծութեան

1) A. Schopoff—Les Rêformes et la Protection des Chrétiens
en Turquie, 1673—1904, Paris 1904, p. 308—309.

արտակարգ և լիազօր ղեսպանին Բ. Դրան մօտ։
 Որոնք, փոխանակելուց յետոյ իրանց լիա-
 զօրութիւնները պատշաճօրէն և ըստ օրինի, ըն-
 դունած են հետևեալ յօգուածները։

Յօդուած 1. Եթէ Ռուսաստանը, իր ձեռ-
 բում պահելով Բաթումը, Արգահանը, Կարսը
 կամ նրանցից մէկն ու մէկը, այսուհետև երբ և
 իցէ փորձ անէ տիրելու Ասիայում Ն. Կ. Մ.
 Սուլթանի ունեցած այն երկիրներից որ և է
 մի մասին, որոնք խաղաղութեան վերջնա-
 կան զաշնագրով պիտի որոշուեն, այն ժա-
 մանակ Անգլիան պարտաւորւում է միանալ Ն.
 Կ. Մ. Սուլթանի հետ, զէնքի ոյժով այդ եր-
 կիրները պաշտպանելու համար։

Ի փոխարինութիւն՝ Ն. Կ. Մ. Սուլթանը խոս-
 տանում է Անգլիային մտցնել անհրաժեշտ բա-
 րենորոգումներ, որոնք յետոյ պիտի մանրամաս-
 նաբար որոշուեն երկու պետութիւնների մէջ և
 որոնք նպատակ ունեն Բ. Դրան քրիստոնեայ և
 այլ նպատակների բարւոք վարչութիւնը և
 պաշտպանութիւնը խնդրի առարկայ եղած եր-
 կիրներում և որպէս զի Անգլիան իր պարտա-
 կանութիւնը կատարելու համար հարկաւոր ե-
 ղած միջոցներն ապահովէ, Ն. Կ. Մ. Սուլթանը
 հաւանութիւն է տալիս նոյնպէս, որ Կիպրոս
 կղզին զբաւուրի և կառավարուի Անգլիայի կողմից։

Յօդ. 2. Ներկայ զաշնագիրը պիտի հաս-
 տատուի և հաստատուած օրինակների փոխա-

նակութիւնը պիտի տեղի ունենայ մի ամսուայ ընթացքում և եթէ հնար է՝ նաև աւելի շուտ: Ի հաստատութիւն որի երկու կողմերի լիազօր-
ները ստորագրեցին այս դաշնագիրը և իրանց
կնիքները դրին:

Կ. Պօլիս, 4 յունիսի՝) 1878

Ստորագրուած. Սահպէր.

—Ա. Հ. Լէյրդ

Բերլինի Վեհաժողովը, որի նիստերը բա-
ցուեցին նոյն տարուայ յունիսի 1(13)-ին, չըն-
դունեց հայկական պատգամաւորութիւնը և
նկատի չառաւ նրա ներկայացրած ծրագիրը:
Գլխաւորապէս անգլիական լիազօրների թելա-
ղրանքներով Վեհաժողովը բաւական համարեց
նոր խմբագրական մի ձև ընդունելը Սան-Ստե-
ֆանօի 16 յօդուածի համար, ինչպէս կարելի է
տեսնել Վեհաժողովի պաշտօնական գրութիւն-
ներից:

՝) Ն. Տ.

ՔԱՂՈՒԱՆՆԵՐ ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ¹⁾

Արձ. № 12

Նիստ յուլիսի 4 (Ն. Տ.) 1878

Լօրդ Սօլսբիւրի ²⁾ այն ժամանակ առաջարկում է զբաղուել Սան-Ստեֆանօի դաշնագրութեան 16-րդ յօդուածով, որ վերաբերում է Հայաստանին: Նորին գերագանցութիւնը պատրաստ էր ընդունելու այդ յօդուածի վերջին երեք տողերը, որոնք վերաբերում են հայերին տրուելիք բարենորոգումներին, եթէ Վեհաժողովն ընդունէր ջնջել այդ յօդուածի առաջին երեք տողերը, որոնց նայած, կարծես, ռուսական զօրքի հեռանալը կախուած է այս բարենորոգումները Բ. Դրան ձեռքով մտցնելուց: Եթէ ոչ՝ լօրդ Սօլսբիւրին մի ուրիշ նիստում պիտի առաջարկէ յատկապէս հայերի համար պատրաստուած մի յօդուած:

Կոմս Շուվալով ³⁾ առանց պնդելու որ այս հարցը ենթարկուի վիճարանութեան, որի համար ինքը բոլորովին պատրաստ չէ այսօր, վախ է յայտնում սակայն որ ռուսական զօրքերի

¹⁾ «Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1878, St. Pet., 1878 p. p. 475—476, 497—498, 506—507.—

²⁾ Անգլիայի լիազօր:—³⁾ Ռուսական լիազօր:

հեռանալը, եթէ տեղի ունենայ նախ քան խոստացած բարենորոգումների ներմուծումը, կարող է լուրջ անկարգութիւնների ազդանշան դառնալ և խնդրում է բոլոր դիտողութիւնները յետաձգել մինչև այն վայրկեանը, ուր Վեհաժողովը լրիւ կերպով կը զբաղուի Հայաստանի հարցով:

Ա.Ը.Ձ. № 14

Նիստ 5 յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Վեհաժողովն անցնում է 16-րդ յօդուածին, որ վերաբերում է հայերին և որի մասին հարց կզու անցեալ նիստերից մէկում:

Այս առարկայի մասին լօրդ Սոլսբիւրի մի առաջարկ բերեց, որ բաժանուեց բոլոր լիազօրներին: Նորին գերազանցութիւնը պահանջում է 16-րդ յօդուածի առաջին տողերի ջնջումը մինչև «pays» (երկիր) բառը և ցանկանում է աւելացնել հետևեալ նախադասութիւնը.

«Նա¹⁾ բացի դրանից համաձայնութիւն կը կայացնէ վեց ուրիշ ստորագրող պետութիւնների հետ այս պարտաւորութեան նշանակութեան և նրա գործադրութեան համար անհրաժեշտ միջոցների մասին:»

Նորին գերազանցութիւնը յարում է թէ հայոց շահերը պէտք է որ պաշտպանուեն և իր առաջարկութեան նպատակն է յոյսեր տալ

¹⁾ Այսինքն Բ. Գուռը:

նրանց թէ անմիջական բարւոքումների կատարման և թէ միանգամայն այս բարւոքումների ընդարձակման մասին ապագայում:

Կարաթէոդորի փառան ¹⁾ ընդունում է որ վերջին պատերազմի ժամանակ ըմբոստ ցեղերը լուրջ անկարգութիւններ առաջ բերին, բայց Բ. Դուռը, երբ տեղեկութիւններ առաւ, իսկոյն միջոցների դիմեց այդ անկարգութիւններին վերջ տալու համար: Լօրդ Սօլսբիւրիի առաջարկութիւնը թւում է թէ նկատի ունի ապագայում ձեռք առնուելիք նոր միջոցներ: Կարաթէոդորի փառան կը ցանկար որ ի նկատի առնուէին այն կարգադրութիւնները, որ Բ. Դուռն արդէն սկսել է և որ յօգուածին աւելացուէին հետևեալ խօսքերը. «Բ. Դուռը պիտի հազորդէ վեց պետութիւններին արդիւնքն այն միջոցների, որոնք արդէն ձեռք են առնուած այս ուղղութեամբ»: Այս յաւելումը թէ զոհացում պիտի տար օսմանեան կառավարութեան և թէ պիտի լրացնէր անգլիական լիազօրների ներկայացրած բանաձևի իմաստը:

Կոմս Շուվալսկը գերադասում է լօրդ Սօլսբիւրիի խմբագրութիւնը: Եթէ Բ. Դուռը միջոցներ է ընդունել և նրանց գործադրութեան մէջ չէ դրել, անօգուտ է յիշատակել զրանց:

Նախագահը ²⁾ նկատել է տալիս թէ գուցէ դժուար լինի զսպողական միջոցներ գործ դնել անկախ ցեղերի դէմ և նորին պայծառափայլու-

¹⁾ Թիւրքական լիազօր — ²⁾ Իշխան Բիւսմարկ:

թիւնը կասկած է յայտնում Սօլսբիւրիի առաջարկած յօդուածի գործնական ոյժի մասին:

Կարաթեոդորի փառանքն պնդում է իր առաջարկած յաւելման վրայ: Լօրդ Սօլսբիւրին խնդրում է յետաձգել վիճաբանութիւնը, որպէս զի ինքը ժամանակ ունենայ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նախնական բնագրի մէջ: Հարցը յետաձգում է մի մերձաւոր նիստի:

Ա.Բ. № 15

Նիստ 8 յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Չեռնամուխ լինելով օրակարգի նեանեալ կէտին, նախագահը նկատում է որ լօրդ Սօլսբիւրին յանձն էր առել ներկայացնել Վեհաժողովին օսմանեան լիազօրների նեա կայացնելիք համաձայնութեան արդիւնքը հայերին վերաբերեալ 16-րդ յօդուածի խմբագրութեան մասին:

Լօրդ Սօլսբիւրին կարդում է խմբագրութիւնը, որ կայացած է Մեծ Բրիտանիայի և Թիւրքիայի լիազօրների համաձայնութեամբ:

ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎԻ 61 ՅՕԴՈՒԱՆԸ¹⁾

Քարձրագոյն Գուռը կը խոստանայ առանց այլ ևս յապաղելու գործադրել այն բարւոքումներն ու բարենորոգումները, զոր տեղական պէտքերը կը պահանջեն Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ և անոնց ապահովութիւն երաշխաւորել Ձերբէզաց և Քրդաց դէմ: Այս նպատակաւ ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանուցանէ տէրութեանց, որք անոնց գործադրութեանը պիտի հսկեն:

Բերլինի վեհաժողովը հիասթափութիւնների մի ամբողջ գումարում էր ամենից առաջ և ամենից շատ Ռուսաստանի համար:՝ որ զգաց իրան խարուած, յաղթողի իրաւունքներից զըրկուած: Ռուսներից յետոյ հիասթափուած էին և՛ բօլշարները, և՛ ուրիշ բալկանեան ազգերը: Շատ ուժեղ էր հիասթափութիւնը և հայութեան մէջ: Առաջին բոպէին Կ. Պօլսի հայ շրջանակների, մամուլի և հասարակական կարծիքի մէջ տիրեց յուսահատութիւն: Ամենքն զգում էին թէ հայերը ոչինչ չեն ստացել:

Սակայն այս լքումը հետզհետէ սկսեց տեղի տալ մի յուսալից տրամադրութեան, որ գնալով բարձրացաւ, ընդգրկեց ամբողջ հայու-

¹⁾ Քարգմանութիւն Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի:

թիւնը: Եթէ հայերը Բերլինում չէին ստացել այն, ինչ ակնկալում էին և իրանց սրբազան իրաւունքն էին համարում, այդ դեռ ամենևին չէր նշանակում թէ նրանք պիտի դէն զցեն, իր-րև կատարեալ անպէտքութիւն, և այն, ինչ տուել էր Եւրոպան 61-րդ յօդուածով: Պէտք էր, ընդհակառակն, ջանք և աշխատանք գործադրել այդ յօդուածը գործադրելու, թիւրքաց Հայաստանը բարեկարգելու համար: Այս նպատակն էլ դառնում է հայերի բաղաբական ձրգտումների կէտ նպատակին:

Եւ ազգային այս նոր տրամադրութեան հիմնաքար էր դնում Ներսէս Պատրիարքը՝ նոյն ամառը Ազգային ժողովի մէջ արտասանած իր հռչակաւոր ճառով, որի մէջ լուսաբանում էր հայոց հարցի սկզբնաւորութիւնը և հայ ժողովրդի բաղաբական իդէալների համար ճանապարհ և ծրագիր էր ցոյց տրւում:

№ 13

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԻՍԻ Ս. ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՅԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՅՈՑ Ի 21 ՅՈՒՆԻՍԻ 1878 ¹⁾

Տեւրք Երեսփոխանք.

Ամիս մ'առաջ սոյն այս պատկանելի ժողո-

¹⁾ Պաշտօնական հրատարակութիւն Պատրիարքարանի, հանդերձ ֆրանսական թարգմանութեամբ, Կ. Պոլիս, 1878:

զին մէջ պատասխանելով հարցման մը, զոր ազգասէր ոմանք երեսփոխանք կ'ուզէին ինձ ազգային խնդրոյն նկատմամբ, եւրոպական տէրութեանց քով մեր ըրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունելութիւնը զինի յառաջ բերելու, կրսէի ձեզի. «Ես չեմ միայն աշխատող, այլ իմ է բոլոր պատասխանատուութիւնը:»

Դեռ ժամը չը հնչեց՝ ամբողջ այս պատասխանատուութեան. զի կրկին է նա. մին այսօր Հայոց այս մեծ ժողովին առջև, և միւսը ազգին առջև, յանցեալն, ի ներկայն և յապագայն, և պատմութեան առջև:

Այո, ես այս պատասխանատուութիւնը շատ աւելի ծանր զգացի քան զոր կրնաք երեւակայել, և չը զգացի զայն՝ միայն ձեր առջև՝ որ այսօրուան ազգը կը ներկայացնէք, այլ և զգացի զայն՝ մեր նախնեաց հոգիներուն ու յիշատակին առջև՝ որ կանգնեցին և որ պահեցին զՀայ ազգն ու զՀայաստան, և զգացի զայն՝ այն անհամար Հայ սերունդներուն առջև՝ որք պիտի յաջորդեն մեր սերունդին: Եթէ երկրորդն այս պատասխանատուութեանց շատ աւելի ծանր է ու ահեղ քան զառաջինը, ներեցէք բսել հիմակուց, ես այդ պատասխանատուութենէն ընտելեմ վախնալ. զի ամբողջապէս ունիմ պատասխանել, և խղճմտանքս անգորր է և զուարթ: Իսկ աւելի փափուկ է առաջին պատասխանատուութիւնս, այն որ կոչեալ եմ այսօր կատարել ձեր առջև. և եթէ իմ բացատրութիւններս

զոհ չընեն զձեզ, ուրիշ բան չը մնար ինձ ընել, այլ պատմութեան դատաստանին ապաւինիլ, որուն ենթարկեալ ենք ամենքս ալ, և՛ ես, և՛ դուք, և՛ որք այս շրջապատէս զուրս կը խօսին և կը գրեն:

Եւ զայս ըսելով ոչ թէ բնաւ նուազ կուզեմ զգալ ձեր դատելու իրաւունքն ու իշխանութիւնը, այլ զի յանուն ազգային պատկանելի շահուց, պէտք է նախամեծար համարիմ կրել դատապարտութիւն անիրաւ՝ նաև ազգիս կողմէն, քան թէ նրապարակել զամենայն: Եւ եթէ ամեն տեսակ հալածանք, դատապարտութիւն, պատիժ և փորձութիւն յանձս չէի առած առաջին օրէն, զգուշացուցանելով զայլս այն ամենէն և զիս միայն կէտ նպատակի ընծայելով, եթէ յանձս չէի առած զոհուիլ, ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկեցի յայս գործ:

Տեսրբ երեսփոխանք.

Հայկական խնդիրը, իր արդի ձևին մէջ ինքիրմէ չծնաւ, այլ ընդհանուր Արևելեան խնդիրէն ծագեցաւ: Ահաւասիկ ինչպէս. Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր, մինչդեռ ոչ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիր կար, ոչ Պուլկարաց խնդիր քաղաքական ձևով: Հայաստանի Հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն. Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր, և ազգը անընդհատ տասը տարի, իր յանձնաժողովներովը, իր Քաղաքական ժողովներովը,

իր Երեսփոխանական ժողովներովը, իր Պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձուժը կը հայցէր Բարձրագոյն Դրնէն: Ահա այս էր միայն Հայոց խնդիրը: Եկաւ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիրը՝ և ապա Պուլկարիոյ խնդիրը:

Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեան խնդրոյն հետ ազգային ինքնօրինութեան խնդիրն ալ: Այս գաւառները ազատամբութեան դրօշը պարզեցին իրենց օրինաւոր Տիրոջը դէմ: Արիւնահեղութիւնը Եւրօպայի միջամտութիւնը հրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան գրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը յանուն քրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց: Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պօլիս: Ի՞նչ ըրաւ Հայոց ազգը. օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը գոհ էին որ Օսմանեան Տէրութեան ներքեւ էին. այլ իրենց վիճակէն գառնապէս դժգոհ էին. և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարւոքելու խօսքեր կըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարւոքումը:

Չեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, Տեսնք Երեսփոխանք, պարապ չկեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ Դեսպանաց քով: Այլ դեսպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին բարւոքումը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ միայն Հէրսէք-Պօսնայի և Պուլկարաց խնդիրները: Ասի անիրաւութիւն

մըն էր մնացեալ քրիստոնեայ ժողովրդոց, և ներեցէք ըսել, թերևս իմ սահմանէս քիչ մը դուրս ելնելով, օսմանեան կայսրութեան ալ քայքայումը կը պատրաստէր՝ ապստամբութիւնը բաջալերելով:

Օսմանեան կայսրութիւնը Դեսպանաժողովին այս որոշումը չընդունեց. և մեք Հայքս պատճառ չունէինք որ դժգոհէինք, տեսնելով Բ. Դուռը, որ կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր շնորհումներ ու բարեկարգութիւնք, որոց արդիւնքը պիտի ըլլար մասնաւանդ աւելի դառնացում մեր վիճակին. զի տուրքերն աւելի մեր վրայ պիտի ծանրանային, ինչպէս նաև այն տարերքն՝ որոնցմով կը բաղկանայ յոռին այս երկրին կառավարութեան մէջ: Այլ մեծագոյն չարիք մը ու աղէաք փրթաւ ընդհանուր երկրին վրայ. պատերազմը: Օսմանեան կայսրութիւնը այս մեծ պատերազմէն առաջ իր գօրութիւնը դորձածած էր Հէրսէք-Պօսնայի և Պուլկարիոյ ապստամբութեանց դէմ և կանոնաւոր պատերազմ մղելով երկու իշխանութեանց հետ Գարատաղի ու Սերպիոյ՝ որոց օգնութեան կը սլանար ինչ որ պաշտօնական կերպարանք չունենալով Սլավ էր, ի լոութիւն դատապարտած էր անոնց գէնքերը: Հուսկ ապա Պուլկարիոյ արդաւանդ դաշտերը, և աւանդ, մեր այնքան ազգայնոց արեամբն ու քրտինքովն ողողեալ մեր Հայաստանի օրհնեալ դաշտերը, անիծակուռ արհեստին քանդմանցն ու արհաւիրաց տեսարան

եղան: Օսմանեան ազգը իր ցեղին յատուկ ընազդովն ոգևորած՝ պահ մը ետ մղեց ահագին թշնամին և յապուշ կրթեց զաշխարհ իր արիական զիմադրութեամբ ու վերջապէս տեղի տուաւ աւելի մեծ զօրութեան առջև, և Ռուսիոյ յաղթական բանակները մէկ կողմէն մինչև Հայաստանի մայրաքաղաքն եկան, և միւս կողմէն մինչև բոլոր թուրքիոյ մայրաքաղաքն ի Պօլիս: Ժամը հնչեց խաղաղութեան: Երկու տէրութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Քրզանլըքի մէջ և ընդհանուր պայմաններն կոեցան յԱղբիանուպօլիս: Անմիջապէս պիտի սկսէր դաշնագրութեան բանակցութիւնը:

Ոչ ոք կարող է բունն զօրութեան դէմ, մանաւանդ երբ բարոյական զօրութիւն միայն ունի. և ո՛վ ալ ըլլայ շիրնար փոխել եղելութեանց ընթացքը: Մեծ խելք և մեծ հեռատեսութիւն պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բոլորովին, և անոր հետ նաև անձնիւր քրիստոնեայ ժողովուրդի գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէր: Մէկ խօսքով վտանգն ակներև էր ինձի համար և ամենուն համար, որ Հայոց ազգը պիտի կրնար անհետանալ իբր ինքնուրոյն ժողովուրդ, և եթէ իր գոյութիւնը շամբապնդէր, պիտի ոչնչանար: — Հարստահարութեան խնդրոյն կաւեխար մեծ բան զայն խնդիր, ազգին գոյութեան ու շրջութեան խնդիրը:

Այլ ընդհանուր պայմանաց մէջ Հայոց ազ-

գին անուէն անգամ չը կար և Գաշնազրութեան վիճաբանութիւնը այն պայմանաց սահմանին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Գրեթէ յուսահատելու էր, և ես չգիտեմ թէ ի՞նչպէս շյուսահատեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգին մորմօքը՝ զոր թողէք ըսեմ, զգացի ի սիրտ և ի բովանդակ անձն իմ. միանգամայն զգացի անհոյս այն պատասխանատուութիւն՝ որ այն հանգիսաւոր ժամուն կը ծանրանար իմ վրայ. զի ազգն իր երեսփոխանական ժողովովը ազգին խնդիրն ինձի էր յանձնած մասնաւորապէս: Յաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ոչ ալ սպասելը ներելի էր: Կրնայի ի ժողով կոչել զձեզ, և այն ատեն ըան մը շքնելով ալ՝ ձեր առջև պատասխանատուութենէ ազատիլ. կրնայի զոնէ Քաղաքական ժողովով զործել: Պէտք էր որ այնպիսի պարագայի մէջ՝ նայէի միայն անձնական պատասխանատուութեանս ու ձեր առջև անպարտ ելնելով՝ խղճիս առջև պարտաւոր փնայի:

Տեսրք երեսփոխանք. անշուշտ անհետացած չէ ձեր յիշողութենէն այն օրերուն յիշատակը: Օսմանեան ազգը՝ որ առատապէս հեղած էր իր արիւնն ի դաշտ պատերազմաց, այնքան զօնողութիւններէ ետքը իր պարտութիւնը տեսնելով, և այսքան շարեաց սկզբնապատճառ քրիստոնէութեան անունը միշտ հնչելով իր ականջին, ընական էր որ արտաքոյ կարգի զրգուութիւն մը զգար: Աւելի քան երբէք՝ պէտք էր խոհեմութեամբ ու շրջահայեցութեամբ գործել:

այլ նահ ուժով և ազդու կերպով գործել: Ձեր Պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ: Իր շուրջն ունէր բոլոր Ապիսկոպոսական դասը՝ պատրաստ գործելու իրեն հետ յանուն ազգին, և յանուն ազգին զոհուելու թէ պէտք ըլլար: Միացաւ իր Սրբազան եղբարց հետ՝ և որոնք արդէն իրենց կոչման օրն առաջի Աստուծոյ երդուեալ էին, նորէն երդուան նուիրել զանձինս Ազգին:

Օսմանեան լիազօր դեսպանք զեռ շէին ուղևորած յԱզրիանուպօլիս, ես ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք: Ազգին յայտնի էր այն ատեն ինչ որ ուզեցինք. այն է Հայոց յիշատակութիւնը Դաշնադրութեան մէջ. և յայտնի է այսօր՝ թէ այս յիշատակութիւնն եղաւ մասնաւոր յօդուածով մը: Արդեօք ճիշդ մեր ուզածին պէս եղաւ յիշատակութիւնը. Ոչ. այլ քաղաքականութեան մէջ՝ «Երբ շես կրնար ընել ինչ որ կուզես, պէտք է ընես ինչ որ կրնաս»:

Աւասիկ Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը.

«Յօդ. 16. նկատելով որ ոուսական զօրաց «Հայաստանի մէջ գրաւած բայց թուրքիոյ վերազարձունելիք տեղերէն մեկնիրը՝ կրնայ կռիւ-«ներու և երկու Տէրութեանց բարեկամական «յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռնե-«րու ծնունդ տալ, Դուռ պարտաւորութիւն «յանձն կառնու, Հայոց ընտկած գաւառներուն

« մէջ տեղական պիտոյից պահանջած բարւո-
 « բու մներն ու բարենորոգումներն առանց այլ ևս
 « յապաղելու գործադրել, և Քիւրտերուն ու
 « Չէրքէզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնն
 « երաշխաւորել:»

Այս յօդուածին ուժովը Քիւրտերուն ու
 Չէրքէզներուն հարստահարութեանց դէմ ապա-
 հովեալ էին Հայք. իրենց տասը տարիէ ի վեր
 արձակած աղաղակը վերջապէս արձագանգ կը
 գտնէր ու մեր յանուն Ազգին ներկայացուցած
 խնդրոյն մէկ մասը կը լուծուէր ըստ սկզբան՝
 և համազգային իրաւանց կարգին մէջ կը մըտ-
 նէր: Այլ մեր Ազգային խնդիրը Արեւելեան ընդ-
 հանուր խնդրոյն հետ նոր կերպարանք ու նշա-
 նակութիւն առած էր:

Այս երկիրը մինչև այսօր կառավարուեցաւ
 Տաճիկ պաշտօնատարաց ձեռքով. և այսօր հա-
 սարակ եղած ճշմարտութիւն մըն է պաշտօնա-
 տարաց յոռութիւնը. այնպէս զի նոյն իսկ Բ.
 Դուռը և երկրին Վեհապետը քանիցս հռչակե-
 ցին զայն: Արդ՝ ճշմարիտ չէ ըսել մասնաւորա-
 պէս Հայաստանի համար՝ թէ Հայ ժողովրդեան
 պատուհասը Քիւրտերն են միայն ու Չէրքէզ-
 ները, այլ պատուհաս մըն ալ անարժան պաշ-
 տօնատարներն են: Այս պաշտօնատարաց մէջ,
 Հայաստանի մէկ ծայրէն միւս ծայրը, զրեթէ և
 ոչ մէկ Հայ պաշտօնատար մը կայ:

Պատերազմէն առաջ մեր Վեհափառ Ինքնա-

կալը, այս մեծատարած կայսրութեան միանե-
 ծան Տէր, սահմանադրութեամբ և հաւասարու-
 թեան սկզբունքով փորձեց լուծել Արեւելեան
 խնդիրը, կրօնքի խտրութիւնը վերցունելով քա-
 դաքական ու վարչական խնդիրներու մէջ, ու
 Տէրութեան պաշտօնները հաւասարապէս բաշ-
 խելով իր ամեն կարգի հպատակաց, և անոնց
 մէջ մէկ հատիկ խտրութիւն մը ընդունելով՝
 այն որ իւրաքանչիւրին կարողութենէն ու անձ-
 նական արժանիքէն կը ծագի: Հայոց ազգը ոչ
 դժնդակ ոչ ըմբոստ գտնուեցաւ այս հայրենա-
 սիրական վերջին ջանից. նա մանաւանդ քանի
 քանի իր գաւազունքը ինքզինքնին նուիրեցին
 գործին յաջողութեանը. ինչո՞ւ. վասն զի տեսան
 որ փառաւոր դեր մը պահուած էր Հայուն՝
 խնդրոյն այդ եղանակ լուծմանը մէջ. վասն զի
 Հայն իր ինքնուրոյն եկեղեցիովն ու ինքնուրոյն
 ազգութեամբը, որ չէ խառնուած ոչ օտար եկե-
 ղեցւոյ մը հետ և ոչ օտար ազգի մը հետ, ամե-
 նէն աւելի կրնար անխառն եռանդով աշխատիլ
 երկրին վերածնութեանը համար, և անոր՝ չեմ
 ըսեր գլխաւոր գործաւորներէն մէկն ըլլալ, այլ
 կը համարձակիմ ըսել՝ գլխաւոր գործաւորն ըլ-
 լալ, համակերպելով նաև՝ Աստուծո՛մէ իրեն մե-
 նաշնորհեալ բնական տուրքովը պարագայից
 բերմանցն ու այլ և այլ ազգաց այլ և այլ բնա-
 ւորութեանցն ու բարոյից:

Գեղեցիկ էր այն գործը յոր ձեռնարկեց իր

զահակալութեան օրէն մեր այժմու Վեհափառ
Ինքնակալը, և ոչ ոք կրնայ մեղադրել զՀայս՝
որ յուսացին: Այլ փորձն ի դերև ելաւ. և պա-
տերազմն ու թշնամւոյն յաղթութիւնը եկաւնոր
ուզղութիւն մը տալ Արևելեան խնդրոյն և նոր
եղանակ մը ներկայացունել լուծման:

Արևելեան խնդիրն այլ ևս ուրիշ կերպով
չէր կրնար լուծուիլ, այլ կամ, Աստուած մի
արասցէ, բաժանմամբ, կամ զանազան կարգի
ժողովրդոց համար յատուկ ու մասնաւոր դրու-
թեամբ վարչութեան. և այս ըսել է՝ «Որոշել
այն գաւառները որոնք մէյմէկ ազգային յիշա-
տակաց կեդրոններ են, և որք ի հնումն ազգի
մը հայրենիքը կազմելով՝ դեռ այսօր բնակու-
թեան տեղի են մնացած նոյն ազգին անհատնե-
րուն գոնէ մեծ մասին, ուր վերջապէս բազ-
մութեամբ են քրիստոնեայք և անոնց վարչու-
թիւնը յանձնել այն ազգէն քրիստոնեայ պաշ-
տօնատարաց՝ անփոփոխ և անվթար պահելով
վեհ. կայսեր վեհապետական իշխանութիւնը.
այսպէս՝ Հէրսէք, այսպէս՝ Պօսնա, այսպէս՝
Պուլկարիա, այսպէս՝ Յունական գաւառք, այս-
պէս՝ Հայաստան. և մնացեալ բոլոր գաւառաց
մէջ անթերի պահել Տաճիկ պաշտօնատարներով
վարչութիւնը, թէ և գանուին հոն քրիստոնեայք,
բայց ուր չեն այն քրիստոնէից ազգութեան օր-
բանք, և ուր սակաւաթիւք են սորա»: Գաւա-
ռաց այս կերպ որոշումը՝ ըստ մեզ բնաւ քա-

ղաքական կերպարանք կամ հետևանք պիտի չունենար:

Մեր Ազգային խնդրոյն այս մասն է անոր չէր լուծուած Այ-Ստէֆանօսի Գաշնադրութեան 16-րդ յօդուածին մէջ, այլ և ոչ բոլորովին բարձի թողի էր եղած. զի ինչ որ ընդհանուր կերպով վարչական բարեկարգութիւն ու բարւոքում տրամադրած էր յօդուածն այն, հոն պիտի երթար յանգէր վերջապէս. զի հոն էր բարւոք վարչութեան խնդրոյն միակ կարելի լուծումը, և այլ ամենայն լուծում անհաստատ ու անիրաւ պիտի ըլլար: Եւ մենք ազգովին պարտաւոր ենք այն պետական աւագ անձանց, որ գաշնադրութեան այդ յօդուածը ստորագրեցին. և հոս բարեպատեհ առիթ կը զանեմ այդ երախտագիտութիւնը յանուն ազգին յայտնելու իրենց, և որոց մին այսօր՝ իր շրջահայեաց, խոհեմ ու ամօքիչ հանճարովը կը վարէ զժուար ու փափուկ պարագայից մէջ այս երկրին ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը:

Այ-Ստէֆանօսի Գաշնադրութեան 16-րդ յօդուածը երբ ձեռք անցուցինք, նոր ոգի առինք և աւելի եռանդեամբ սկսանք աշխատիլ: Մեր գործը չէր լրմնցած, այլ սկսած էր: Յայտնի էր որ Այ-Ստէֆանօսի գաշնադրութիւնը ինչպէս որ էր՝ այնպէս պիտի չմնար. իր զանազան տրամադրութիւնքը եւրոպական բովէն անցնելով փոփոխութիւններ պիտի կրէին: Մասնաւորապէս 16-րդ յօդուածն ալ անպատճառ փոփո-

խութեան ենթակայ պիտի ըլլար: Ինչ որ եւրոպական քաղաքականութեան շահուց հետ սերտ առնչութիւն ունէր Դանուբի հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը, նոյն կերպով և թերևս աւելի շօշափելի կերպով Եփրատայ հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը առնչութիւն ունէր անգղիական շահուց հետ:

Որչափ ալ անշահասէր ըլլար և հայասէր միայն՝ այն զգացումը որ 16-րդ յօդուածին խմբագրութեանն առաջնորդած էր, Անգղիան պիտի տեսնէր այդ յօդուածը Եփրատայ հովտին մէջ նոր քաղաքական վիճակ մը կը պատրաստէ՝ որ կրնայ մասնաւոր կերպով զայն ստորադրող տէրութեանց միոյն քաղաքական շահուց տեսակէտին պատասխանել: Անգղիա պիտի չընդունէր զայս: Կամ յօդուածը վերցունելու պիտի աշխատէր, կամ փոխելու: Դիտմամբ կ'արտասանեմ վերցունել բառը, զի եղան քաղաքագիտաց շրթունք՝ որ հնչեցին այս բառը այլ անկարելի էր վերցունել. զի անմարդասիրութիւնն ու խժոժութիւնը անկարելի է Անգղիոյ ազատամիտ ազգին համար: Կը մնար միայն բարեփոխել յօդուածը այն կերպով՝ որ յօդուածը մնայ իրրև Հայոց համար խմբագրեալ յօդուած. Հայաստանը բարեկարգի Հայաստանի համար, և Հայկական խնդիրը չէզոքանայ, այսինքն՝ լոկ Հայկական խնդիր ըլլայ:

Բայց մենք ալ մեր կողմէն պէտք էր որ աշխատէինք. պէտք էր մեր մոռցուած անունը

յիշեցնէինք՝ երբեմն մեզի հետ ապրող և այսօր
 կորսուած հին ու փառաւոր ազգերուն թոռանցը
 Եւրոպայի մէջ. պէտք էր գիտնար Եւրոպա որ
 Հայ ազգը կըզգայ ինքզինքը և գիտէ իր իրա-
 ւունքը պաշտպանել: Խորէն Սրբազան ուղևորե-
 ցաւ ի Բէթթէրսպուրկ, և Խրիմեան Սրբազան յԱ-
 րևմուտս Եւրոպիոյ՝ իրեն թարգման ունենալով
 ազգային երիտասարդութեան փայլերէն մին՝ որ
 իր նորահաս ու միանգամայն հասուն հանճա-
 րովը մեր Հայոցս ապագայ գեղեցիկ յոյսերը
 պատկերացուց Եւրոպիոյ առջև, ինչպէս Խրի-
 մեան Սրբազան ալ Հայաստանի փառաց սուգը
 ու դժբաղդութեան մէջ համբերատար ազնուու-
 թիւնը կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ, ինչ-
 պէս Խորէն Սրբազան ալ հին յիշատակներով
 թրթռուն և նոր յոյսերով բարախուն սիրտը
 Ազգին: Ասոնք պատգամաւորք էին պաշտօնա-
 պէս Ազգին կողմէն. իսկ ամեն Հայու պարտքն
 էր գործակցիլ իրենց, և իմ իրաւունքս էր այս-
 պիսի պարագայի մէջ Հայութեան բոլոր զաւա-
 կացը գիմել, բանի և սէր որ պէտք ըլլար: Ո-
 րուն սիրտը Հայու անունով կը թրթռար և որ
 կարող կը զգար զինքը օգտակար ըլլալու Ազ-
 գին, գործակցեցաւ հոս ինձի և հոն ազգային
 պատգամաւորաց: Եւ զի ջանքն ընդհանուր ե-
 դաւ, ընդհանուր եղաւ նաև համակրութիւնը որ
 ամեն կողմէն սկսաւ ծնիլ ու բազմանալ մեր
 ազգին համար. օրագիրք թարգման եզան այս
 համակրական զգացմանց, պաշտպան կացին մեր

դատին գրեթէ առանց բացառութեան ամենուրեք, ժողովրդական ակումբներ կազմեցան և քաղաքական բեմերն իսկ որոտացին մեր Ազգային խնդրոյն վիճաբանութեամբ: Կրնայինք ըսել թէ Եւրոպիոյ զգացումն ի մեր կողմն էր. զգացում, աւանդ, առաջուց դիտէի թէ այս դարուս մէջ շահը միայն կը խօսի և մանաւանդ շահը միայն պիտի խօսի այն ծերացեալ ու գործոց մէջ կարծրացեալ քաղաքագիտաց ակումբին մէջ՝ որ պիտի գումարէր ի Պէրլին: Այլ մենք շահն ալ ի մեր կողմ ձգած էինք: Քիչ մ'առաջ ըսի արդէն թէ ինչպէս:

Տէրութեանց Աւագաժողովը գումարուած և արդէն մէկ քանի նիստ ըրած էր ի Պէրլին. ամեն կողմէ ամեն տէրութենէ յուսադրութիւնք ու պաշտօնական խոստումներ ընդունած էի. յայտարարութիւններ՝ թէ ինչ որ միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց պիտի տրուի, պիտի տրուի նաև Հայոց. ձայն շունէին Հայերը և շէին կրնար ունենալ Աւագաժողովին մէջ, այլ—մինչև այս աստիճան էին մեզի տրուած յոյսերը— մեծ և ազնուախոհ ազգի մը. Գաղղիոյ Արտաքին գործոց պաշտօնեայն և առաջին լիազօր դեսպանը յանձն առած էր որ ինք ներկայացուցիչ ու փաստաբան կանգնի մեր դատին՝ Աւագաժողովին մէջ, նա՛ որ և կատարեալ հաւանութեամբ ընդունած էր մեր խնդրոյն ձևը, հոգին և գործնական կղանակը՝ ինչպէս որ առաջարկած էինք մեր պաշտօնական գրութիւններով:

Վերջապէս՝ աւագագոյնն այն աւագաց և ճարտարագոյնն ի քաղաքագիտաց Նախագահն իսկ Աւագաժողովին, որ և մասնաւոր ուշադրութեամբ քննած էր մեր խնդիրն ու մեր գրերն ամենայն՝ և մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած առաջին օրէն մեր դատին համար, պաշտօնական կերպով ներկայացուց և օրակարգն անցուց մեծ ժողովին՝ Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքին նամակը առ նոյն ինքն Նախագահն, Հայ պատգամաւորաց խնդրագիրը, Հայաստանի վարչութեան համար ծրագրեալ կանոնագիրը և Հայաստանի վրայ վիճակագրական տեսութիւն մը:

Այսպէս անօ ներելի էր մեզ յուսալ թէ խնդիրն ի հիմանց պիտի քննուէր ու հիմնական պիտի ընդունէր լուծում: Այլ ճիշդ այս միջոցին երևան ելաւ գաղտնի դաշնագրութիւնը ընդ մէջ Թուրքիոյ և Անգղիոյ՝ Ասիոյ նկատմամբ:

Տեսնաք երեսփոխանք, ինձի չպատկանիր քաղաքական տեսութեանց մէջ մտնելով ըսել թէ որչափ յանցաւոր կրնան ըլլալ Հայերը որ չնախատեսեցին զայդ նոր քաղաքականութիւնը՝ զոր և ոչ մէկ տէրութիւն Եւրոպայի մէջ նախատեսած էր, և որուն մէջ յայտնի չէ տակաւին, երևակայութիւնն արգեօք կամ թէ հեռատես քաղաքագիտութիւնը աւելի մեծ դեր խաղացած է: Այլ այդ դաշնագրութիւնը՝ որ եթէ գործագրելի՝ անուրանալի բարիք մըն է Թուրքիոյ համար և Հայոցս համար ալ, արգելք չեղաւ որ Աւագաժողովն զբաղի Այ-Ստէֆանօսի

Դաշնագրութեան 16-րդ յօդուածովը, բարեփոխէ զայն, չեզոքացնէ ու մէկ տէրութեան երաշխաւորութեան ու հակողութեանը փոխանակ բոլոր մեծ տէրութեանց երաշխաւորութիւնն ու հակողութիւնը դնէ, մինչդեռ միւս կողմէն ալ թուրք-անգղիական դաշնագրութեամբ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնն ապահովեալ էր Հայոց համար. այլ արգելք եղաւ որ Հայ ազգին խնդիրն ամբողջապէս նկատողութեան առնուի:

Որ և է անկողմնակալ մտածութեան համար ակնբեր է որ եթէ թուրք-անգղիական դաշնագրութիւնը Ասիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց համար բարեկարգութեան ծրագիրը Անգղիոյ ու Թուրքիոյ կառավարութեանց համաձայնութեամբ որոշուիլ տրամադրած չըլլար, տէրութիւնք իրենք զայդ ծրագիրը պիտի որոշէին:

Աւասիկ Պէրլինի Դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածը.

« Բարձրագոյն Դուռը կը խոստանայ, առ ռանց այլ ևս յապաղելու գործադրել այն բարւոքութիւններն ու բարենորոգումները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնն երաշխաւորել Չէրքէզաց ու Քրզաց գէմ: Այս նպատակաւ ձեռք առած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանուցանէ տէրութեանց, որք անոնց գործադրութեանը պիտի հսկեն: »

Տեսարք երեսփոխանք. եթէ այս յօդուածը ցաւալի բան մ'ունի, այն է որ մեր խնդրոյն լուծումը ըստ մասին կը յետաձգէ. չկործաներ ազգին յոյսերը, այլ և չպսակեր նոյն հետայնու եւ օր ազգ կըրցած է յանկարծակի կերպով իր բաղձանացն ի կատար հասնիլ. դժբաղդութիւնն է միայն և մահ. որ յանկարծակի կընան զալ անձի մը և ազգի մը վրայ. կեանքն ու բարեկեցութիւնը յամր կը ձեանան: Եւ ասոր համար է որ կանիրաւեն անոնք որ կըսեն թէ՛ «Ինչո՞ւ սկսանք, եթէ պիտի չյաջողէինք. և թէ՛ յայանի էր որ պիտի չյաջողէինք.» զի օր մը յաջողելու համար՝ այս օրէն սկսելու էր. և զի եթէ ապահով կերպով գիտնայի ալ առաջուց թէ պիտի չյաջողիմ բնաւ, դարձեալ պիտի սկսէի, և այն թո՞ղ դէր ինձի ազգս ի դատապարտութիւն:

Բայց ոչ ինքնին ձեռնարկեցի ես յայս գործ. այլ յառաջ քան զիս և բուռն քան զիմս էր ազգին ընդհանուր փափագը. և ես պատգամ միայն ընդունած էի զայն փափագն յառաջ վարելու: Արդ՝ երկու կարգ առարկութիւնք կան որոց ազդած ցաւը կ'աւելնայ յիս իմ ցաւերուս վրայ. այս առարկութեանց մին է այն՝ թէ վասն զի բիշ խնդրեցինք, բիշ ընդունեցանք, թէ անկատար կերպով թարգման կացինք Ազգին իդձերուն և թէ նոյն իսկ այն կերպով վարուեցանք գիտամամբ և խորհրդով՝ որ անկատար կերպով պսակուին այդ իղձեր: Այս առարկութիւնը ազգայնոց ումանց կողմէն է, և նոր ապացոյց

մը կը հանդիսանայ այն շարեաց՝ որ Ազգին գերութեան վիճակը գործած է, յամառ անվատահուծիւնը բնական յատկութիւն մ'ընելով ազգայնոց: Ահ, եթէ այդ խիզախ վճիռն արձակողը գիտնար թէ անոնք որ աշխատեցան վեց ամիսներէ ի վեր, աշխատեցան այնպէս՝ որպէս ոչ երբէք աշխատած էին իրենց կեանքին մէջ. ընծայելով ազգին համար զամենայն որ ունէին, որն իր հարստութիւն, որն իր տաղանդ, որն իր ազդեցութիւն, և ամենքն իրենց աշխատութիւն. եթէ գիտնար թէ ինչպէս արհամարհեցին դժարութիւնը ու վտանգ. եթէ գիտնար թէ լաւ ևս համարեցան զոհել իրենց շահն ու անձը, քանթէ նշանախեց մը զոհել ազգային ծրագիրէն. եթէ գիտնար թէ ինչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վառուած էին առանց որ և է փառքի կամ համբաւոյ ակընկալութեանն ոչ այժմ, ոչ առ յապայն. եթէ գիտնար ինչ որ ես գիտեմ, խղճմտանքին մէջ պիտի գողար այդ դատապարտութիւնն արտասանելով:

Միւս առարկութիւնը օտարէն կուգայ մասնաւոր, զի չկայ չայ մը՝ որ զայդ առարկութիւնը կարենայ ընել. այն է թէ՛ ինչ որ ձեր Պատրիարքը ազգին խնդիրը կոչեց, այն իր հարած խնդիրն էր, և ազգը շունէր մասնակցութիւն: Այդ օտարը չէ լսած չայոց ազգին անվերջանալի աղաղակը այնքան տարիներէ ի վեր. և չէ լսած սոյն այս երեսփոխանական ժողովին յանուն Ազգին ինձի յանձնած պաշտօնը՝ գոր և կրկնեց ասկէ քիչ ժամանակ առաջ:

Եւ արդ՝ անն յայտնեցի ձեզի թէ ինչ ձե-
ւով և ինչ բառերով ներկայացուցի Հայոց խըն-
դիրն Եւրոպայի, և զոր կ'ամփոփեմ հոս սա-
պէս. Հայոց վարչութիւնն Հայաստա-
նի մէջ առանց քաղաքական փառասիրութեան
զոր երբէք չենք ունեցած և չենք կրնար ունե-
նայ, մեր Վեհափառ Սուլթանին հովանաւորու-
թեանը և վեհապետական իշխանութեանը ներ-
քև: Դո՛ւք, ազգային երեսփոխաններ, ըսէք,
դուք որ բոլոր ազգին քուէովն ընտրուած՝ կը
զգաք ի ձեր սիրտ բարախել սիրտն ազգին, ը-
սէք, ազգին խնդիրը չէ՞ այն որ ներկայացուցի:

Ըսէք, պիտի ներէի՞ք ինձ որ լուռ մնայի.
ըսէք, պիտի ներէի՞ք որ այնպիսի պարագայի
մէջ ուր Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց
բազըր պիտի վճռուէր, ձեր Պատրիարքը անհնգ
կենար. ըսէք, պիտի ներէի՞ք եթէ նոյն իսկ ան-
յոյս և անասլաւէն չգիմէի ազգաց ժողովին՝
գէթ անոր համար որ Եւրոպա գիտնայ՝ թէ Հա-
յոց ազգ մըն ալ կայ Արևելքի մէջ: Ըսէք, պի-
տի ներէի՞ք դուք և պիտի ներէին ինձ մեր
Նախնեաց հոգիք, Հայկէն մինչև վերջինն մեր
Լևոն. Լուսաւորիչէն մինչև ի վերջինն ներսէս՝
ի շարս մեր ազգաշէն և ազգասէր կաթողիկո-
սաց, ըսէք, պիտի ներէի՞ն և պիտի ներէի՞ք եթէ
խոչ և խութ առ ոտն հարկանելով մինչև Եւրո-
պա չհասցունէի ազգին աղաղակը. Ըսէք, ըսէք
ձեր հանգիսաւոր քուէովը, ըսէք ձեր միաձայն
քուէովը, զի միաձայն միայն կրնայ ըլլալ քուէն

այս պարագայիս մէջ. Ըսէք, և ձեր բուէն թող պատասխանէ այդ անհեթեթ և ազգուրաց առարկութեան ¹⁾:

Եւ սակայն ո՞ւր է կորուստը, ո՞ւր է այնքան աշխատութեանց և ջանից ապարդիւն մնալը, ո՞ւր է անյաջողութիւնը, ո՞ւր է դժբաղդութիւնը, ո՞ւր յուսահատութիւն: Վասն զի՝ առաջին անգամ Հայոց ազգին անունն անցաւ հանդիսաւոր դաշնադրութեանց մէջ՝ ա՛յդ է կորուստը. վասն զի՝ այդ դաշնադրութեամբք հարըստահարութենէ ազատեցան Հայերը՝ ա՛յդ է դժբաղդութիւնը, վասն զի՝ Հայոց ապագային սերմունքը դրուեցան, ա՛յդ է մեր ջանից ապարդիւն ելնելը. և վասն զի՝ Եւրոպայի ժողովուրդներն ու տէրութիւնները ճանչցան ու սիրեցին Հայ ազգը, ա՛յդ է անյաջողութիւնը. և վասն զի՝ այս վայրկենիս որ կը խօսիմ ձեզի այս ազգային բեմին վրայէն, թերևս մեծ ևս բեմերու վրայէն հարցումներ կ'ուղղին Եւրոպայի կառավարութեանց՝ Հայոց նկատմամբ, ա՛յս է մեր լքումն ու յուսահատութիւն:

Տեսրք երեսփոխանք. ըսի արդէն թէ մեր խնդիրն անմիջապէս և կատարելապէս չէ իրականացած, և ասոր համար Պարտը համարեցայ բողոքել հոս տէրութեանց դեսպանաց բով, և ի Պէրլին լիազօրաց բով: Բողոքը տկարին իրաւունքն է, և շատ անգամ յուժպէտս կը գոր-

¹⁾ Ազգային ժողովն յետ ատենարանութեան միաձայնութեամբ մերժեց այն օտարոտի առարկութիւնը:

ծածուի նա, այլ ոչ այս պարագային մէջ, զի արդիւնքն իսկ տեսնուեցաւ վերջին վայրկենին, յօղուածին խմբագրութեանը մէջ: Այո՛, մեր խնդիրն ամբողջապէս չէ կատարուած, այլ մեծ է արդէն ինչ որ ստացանք դաշնադրութեան այն յօղուածով. և մեծ է՝ ոչ որ կրնայ ուրանալ զայս և ես քան զայլ որ աւելի նուազ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնը:

Մեր շէնք յուսացած մեր զօրութեանը վրայ այդ պաշտպանութեան տալու համար այն ուղղութիւնը՝ զոր կրնանք փափաքիլ մեր ազգային խնդրոյն կատարմանը նկատմամբ. այլ իրողութիւնք զօրաւորագոյն են քան զամենայն՝ և վճռաբար կը հրամայեն նորա տէրութեանց քաղաքականութեան:

Անգղիոյ մեծ ազգին քաղաքականութիւնը՝ որուն յայտնի են շահերը, նպատակն ու համակրութիւն, կրնայ ի սկզբան այնպիսի ձև ու ոգի մը զգենուլ՝ որ իր յաւիտենական կղզին մշտնջենաւորապէս պատող ովկիանոսին պէս ինքն իրեն դէմ մարտնչելով՝ թէ և շոգնի, չպարտասի, այլ՝ զի պէտք է յաջողի, հարկ պիտի զգայ վերջապէս նոր ոգի ու նոր ձև անուլ:

Իսկ մենք, Պարսկերեսփոխանք. մենք յարատեանք մեր սկսած գործին մէջ: Այսպիսի գործեր ոչ մէկ օրուան մէջ, ոչ մէկ մարդու ձեռքով կրնան կատարուիլ: Պատրաստուինք մեր ապագային: Նախ՝ չկենանք հոս, Հայաստան երթանք. Հայաստան զրկենք ինչ որ ունինք ազ-

գին մէջ իր բանիբուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, ուսումնասէր եկեղեցականներ. Հայաստան երթան մեր դատարարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնքան վառվռուն երիտասարդներ. Հայաստան երթան մեր արուեստագէտներ, վաճառականներ. Հայաստան երթան այնքան դժբաղդ պանդուխտներ. ոչ ևս պիտի ըլլայ հոն սով, սրածովիւն. ոչ ևս հարստահարութիւն. ոչ ևս կենաց և ընչից և պատուոյ առեանգութիւն. ոչ ևս աշխատութեան խափանում: Ուղիներ պիտի բացուին. ջրանցքներ պիտի շինուին. գործարաններ պիտի կառուցուին. Անգղիոյ ղրամատէրք հոն պիտի երթան իրենց զրամը գործածելու. թող երթան մեր ղրամատէրք ալ, ընկերութիւններ կազմեն այս օրուրնէ. ընկերութիւններ՝ ամեն քաղաք և գիւղ դպրոցներ հաստատելու համար. ընկերութիւններ՝ առևտրական յարաբերութիւններ հաստատելու համար. ընկերութիւններ՝ գործարաններ հաստատելու համար. Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգղիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն ու մինչև Պարսկաստանէն միանան ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը, և այն ատեն՝ թերևս ես ալ ցաւագար ու անբուժելի հիւանդութեամբ վարակեալ, ի գերեզման իջած ըլլամ արդէն. այլ տեսնելով այնքան ազգային միասիրտ, միահոգի աշխատութեան գեղեցիկ արդիւնքները, տեսնելով պսակուած մեր այսօրուան բոլոր յոյսերը, հոգիս պիտի խայտայ գերեզմանիս մէջէն և պիտի ընդգրկէ մեր սիրելի Նախնեաց հոգիները...:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1880—1895

1880 թուականին թիւրք կառավարութիւնը, Հայաստանի դրութիւնն ուսումնասիրելու և կարևոր բարենորոգումների ծրագիր կազմելու համար՝ ուղարկեց այնտեղ կօմիսէրներ, որոնց յաակացրել էր ընդարձակ լիազօրութիւններ: Այդ ժամանակ հայ ժողովուրդը միանգամ էլ առիթ ունեցաւ գրաւոր կերպով արտայայտելու իր գաղափարները իր հայրենիքի լաւագոյն կառավարութեան մասին: Կարիւնում հայերը ներկայացրին կօմիսէրներին հետևեալ Մրագիրը, որ կազմուած էր Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանում, հետևաբար ներսէս Պատրիարքի և նրա մօտիկ աշխատակիցների (առաւելապէս Մատթէոս արք. Իգմիրլեանի) գործն էր ներկայացնում:

№ 14

ԾՐԱԳԻՐ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ ԿԱՐԻՆ ՆԱՀԱՆԳԻ ¹⁾,
ՈՒՂՂԵԱԼ ԱՌ ԲԱՐՁՐ ՊԱՇՏՕՆԷՈՒԹԻԻՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ
ԿԱՐԻՆ ԵՒ ՎԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՑ

Յառաջաբան

Հայ ազգը՝ որ օսմանեան պետութեան ամենէն աւելի հաւատարիմ հպատակն է դարերէ ի վեր, և իւր շարունակ ցոյց տուած անձնուէք ծառայութեանց համար կայսերական կառավարութեան զոհունակութեանը իրաւամբ արժանի եղած է միշտ, այս անգամ պատիւ ունի իւր շնորհակալութիւնն յայտնել ի մասին Ձեր գալստեանն ի Հայաստան աշխարհ, որ նպատակ ունի ի գործ դնել այն ամէն բարենորոգումները, զորս տեղական պիտոյքը կը պահանջեն:

Այս նահանգի Հայ ազգը յոյս մեծ ունի որ Դուք ըստ փափաքանաց մեր վեհ. Մուլթանին անկեղծօրէն պիտի ջանայք տեղական պիտոյքը ճշդիւ քննել և իմանալ, և ըստ այնմ երկիրը բարգաւաճման մէջ դնել, ասպնովելով ժողո-

¹⁾ Այս ծրագիրը, որ մեր Կարնեցի ազգայինը պաշտօնապէս ներկայացրել են Օսմանեան Հայաստանի կոմիտէներն էրին, և թէ, բարոյովին կամ մասսաք, միայն թղթի վերայ էլ Մալու լինի, այնու ամենայնիւ զորս ներկայացումն իսկ նշանուոր երկոյթ է՝ իբրև ըստ ժողովրդական ձգտումների արտայայտութիւն. վասնորոյ անք բերելով զորս հարազատ պատճէնը՝ արժան համարեցինք հրատարակ հանել այն:—Մանօթ. «Փորձ» ամսագրի խմբագրութեան:

վրդեան կեանքը, ինչքն ու պատիւը: Առ այս ի նկատի պիտի առնուք անշուշտ այն ամէն անբաւական և ապարդիւն միջոցները, որք ամէն բողոքանաց հակառակ՝ մինչև ցարդ բաւական եղած չեն երկրին աղէտները դարմանելու, և Հայ ազգը ազատ պահելու անտանելի հարստահարութիւններէ, զորս վեհ. Սուլթանն իսկ քաջ գիտելով քանիցս խոստովանած և խոստացած է անյապաղ բարենորոգումներ ի գործ դնել:

Այսպէս մէկ կողմէն երկրին շահը նկատելով և միւս կողմէն մեր պարտքն ու իրաւունքը ճանաչելով կը համարձակիմք Ձեր առջև նշանակել վարչական, դատական, ոստիկանական և այլն զեղծումները, որք շարունակ տեղի ունեցած են, զորս ծածկելը կը նշանակէ ներել որ երկիրը իսպառ թողուի իւր աղէտից մէջ:

Ա. Մեր նահանգի մէջ վարչական բարձր պաշտօնէութիւնը շատ անգամ կ. Պօլսէն՝ առանց որոշ պայմանաժամու պաշտօնավարութեան՝ կը յանձնուի այնպիսի անձանց, որք կամ բոլորովին ապիկար և անհմուտ տեղական պիտոյից և քաղաքական օրինաց, և կամ աւելի օգտակար եղած են իրենց անձին քան երկրին. գրեթէ միշտ մարդու համար պաշտօն փնտռուած է և ոչ պաշտօնի համար մարդ: Ամէն ատեն թուրք պաշտօնեայք միայն պաշտօնի մէջ գործածուած են, կրօնի և ազգութեան տեսակէտով՝ փոխանակ աբժանիք փնտռուելու ըստ

իրաւանց հաւասարութեան, մինչդեռ և ոչ մի հայազգի արժանաւոր անձի յանձնուած է ցարդ նոյնպիսի մի պաշտօն: Եւ որ զարմանալին է, Քիւրդերը և նոցա նմա վայրենի ցեղերն իսկ, որք երկրին պատուհասն եղած են միշտ, ամենակարևոր պաշտօններու կոչուած են, և այս կերպով ալ աւելի ծանրացած են հպատակ ժողովրդեան վրայ:

Բ. Օսմանեան օրինազիրքը (տիւսթիւր) թէև ի պաշտօնէ գործադրելի հրատարակուած է, թող որ արդէն շատ մը պահասներ ունի իր մէջ, սակայն և միանգամայն կ. Պօլսէն մերթ ընդ մերթ եկած որ և է հրամանագիր բաւական եղած է փոխել կամ ջնջել օրինազրքին այս կամ այն յօդուածները, մինչդեռ որ զարմանալին է, ուրիշ մէկ հրամանագիր ուրիշ անգամ նախորդացն հակառակը կը հրամայէ, և այսպէս կը շարունակուի, որով մեր երկրին մէջ ոչ թէ օրէնքը կը տիրէ, այլ քմահաճ կամքը (իտարէի քէյֆիյէ): Չկան նաև պաշտօնատարաց պարտուց սահմանները ճշգիւ գծող օրէնքներ, որք անշուշտ անհրաժեշտ են պաշտօնէութեան մը ուղղութեանը:

Գ. Վարչային արդի կազմակերպութեան դատարանաց ճիւղն ևս ունի իւր սխալ դրութիւնը, գորօրինակ նահանգիս կեդրոնին վերաքննութեան ատենին, իսկ սանձագներու և գազաներու նախնական ատեաններուն նախագահութիւնները բացարձակ կերպիւ տրուած են

Շ է ր ի ի պաշտօնեայ եղող նայիպներու, որք քաղաքական օրինաց անհմուտ՝ և Շ է ր ի ի դրութեան վարժուած անձեր լինելով՝ դատերը կը վճռեն աւելի Շ է ր ի ի օրինաց համաձայն, կամ ըստ հաճոյս երբեմն Շ է ր ի ի օրէնքը խառն կը գործադրեն։ Արդ քանի որ այդ ատեաններուն նախագահք Շ է ր ի ի պաշտօնեայք են, անհնար է որ քաղաքական օրէնքը անարգել գործադրուի դատարանաց մէջ։ Նաև Մ է ճ է լ լ է ի օրինագիրքը Շ է ր ի ի ն թուրքերէն թարգմանութիւնը միայն լինելով իբր քաղաքական օրէնք կը գործադրուի, որով քաղաքական դատարանները չեն տարբերիր գրեթէ՝ Շ է ր ի ի դատարաններէ։ Դատարանաց նախագահներու գոհացուցիչ թոշակ տրուած միջոցին՝ անդամոց համար ամենանուազ թոշակ սահմանուած է, հետեաբար արժանաւոր և կարող անձեր դուրս մնալով անդամակցութեան բաց ասպարէզ կը մնայ միշտ անարժան և ասպիկար անձերու։

Գ. Տէրութեան օրէնքները, հրամանագիրները, բոլոր ժողովոց և դատարանաց քննութիւնք և վճիռք կը հրատարակուին միայն թուրք լեզուաւ, որով այդ լեզուին անհմուտ Հայք բնաւ տեղեկութիւն չունենար կառավարական հրամանաց և օրինաց և այլն, և պաշտօնեայք ըստ կամի կը մեկնեն և կը գործադրեն։

Ե. Ոստիկանութիւնը, որ ժողովրդեան կենաց, ընչից և պատուոյն պահպանութեան յատուկ պաշտօնն ունի, ոչ իւր արդի թուով, ոչ

կազմակերպութեամբը և պաշտօնավարութեամբը կարողացած է ծառայել երկրին և տէրութեան, յաճախ ինքն է եղած հարստահարիչ, կամ հարստահարչին պաշտպան և քաջալերիչ:

Զ. Տրոց բաշխման և հաւաքման ներկայ եղանակները ունին մեծամեծ զեղծումներ, աշար և այլ տուրքեր թէ միւլթ է գիմն երու և թէ ուղղակի կառավարութեան կողմէն հաւաքուած ժամանակ ի գործ դրուած եղանակ ու միջոցները միշտ վնասակար եղած են թէ ժողովրդեան և թէ գանձուն: Ժողովրդեան կարողութեան չափը գրեթէ ի նկատի առնուած չէ տրոց բաշխման մէջ: Առ այս կը վկայեն տարիներէ ի վեր իրարու վրայ դիգուած պէ գայէն երը (ապառիկ), և ժողովրդեան այժմու դարհուրելի աղքատութեան վիճակը:

Տրոց հաւաքման ատեն քաղաքաց և գիւղօրէից մէջ զապթ իյէն երն ալ շահագիտական մեծ դեր կը խաղան, մինչ զի կարելի է ըսել թէ աղքատ ժողովուրդը առ նուազն իւր տրոց մի կիսով չափն ալ դոցա կը վճարէ, տալով դոցա ուտեստ և դրամ գրեթէ միշտ բոնի և ձրի: Թո՞ղ անտերունչ ժողովրդեան գանակօծուիլը, հայհոյուիլը, յանիրաւի բանտարկուիլը և այլն: Եւ այս ամէն կեղեքում առաւելապէս քրիստոնէից վրայ ի գործ կը դրուին:

Է. Երկրին ընդհանուր եկամուտէն հագիւմի չնչին գումար կը ծախսուի հասարակաց կրթութեան և հասարակային շինութեանց հա-

մար, զորօրինակ 1293 տարւոյ սալնամէէն կը տեսնուի որ կարին և Վան նահանգաց հասարակաց կրթութեան համար 169,396 զուրուշ ծախս նշանակուած է, և այս միմիայն թուրք ազգի դպրոցաց յատուկ, իսկ հասարակաց շինութեանց համար 210,100 զուրուշ: Արդ ուրեմն ինչպէս կարելի է այսպիսի չնչին գումարներով բարգաւաճման և յառաջագիւտութեան մէջ զնել այսպիսի ընդարձակ նահանգներ: Միայն կարնոյ նահանգիս եկամտից տարեկան գումարը՝ բաց ի մաքսի, ծխախոտի, աղի, և այլ այսպիսի բոլորումաթի եկամուտներէ միւս տարեկան եկամտից գումարները կը հասնին 25-30 միլիօն զուրուշի, իսկ ծախսը հազիւ կը համապատասխանէ սորա $\frac{1}{3}$ ին: Մեկնութեան իսկ հարկ չկայ թէ երբ այսպիսի նուազ եկամուտ բերող երկրի մը հասոյթին $\frac{1}{3}$ ը միայն կը ծախսուի երկրին մէջ, և մնացորդը գուրս կը հանուի, հետևաբար անկարելի է որ թէ երկիրը դրուի բարգաւաճման վիճակի մէջ, և թէ կարելի լինի այժմ՝ ու խիստ նուազ՝ մանաւանդ, որ յոյժ զարմանալին է, 15-20 ամիսներէ ի վեր անվճարելի թոշակներով պաշտօն ընդունել տալ արժանաւոր անձանց, որով ասպարէզը կը մնայ ապիկար տգէտ և անխիղճ անձերու, որք կը յօժարին՝ անշուշտ շահագիտական նկատումներով 70-100 զուրուշ ամսական թոշակաւ ոստիկան, բոլորովին ձրի կամ 200-400 զուրուշ ամսականաւ ժողովական, և մինչև իսկ դատաւոր, 250

դուրուշով միւտիր, և 900 դուրուշով դայմագամ լինելու և այլն և այլն:

Ը. Հողային խնդրոց մէջ ևս կան շատ ու շատ զեղծութիւններ, դորօրինակ գիւղացիին տարիներով երկիր մը կը հերկէ և կը ցանէ, բայց իւր այդ հերկած ու ցանած երկիրը՝ «խօշնիշէն» է ըսելով գիւղի աղայն կամ այլ ազգեցիկ ոմն յանկարծ կը գրաւէ, և կը յաջողի թափու ընել չնչին գումարով մը կամ այլ դատապարտելի միջոցներով. Այս զեղծմանց մեծ ոյժ տուած են արագիւր օրինաց պակաս կամ թերի լինելը, և հողային դատերուն Շ է ր ի ա թ ի դատարաններ զրկուելու նոր հրամանագիրը, հակառակ արդէն յատուկ հրովարտակաւ հաստատեալ այն զրութեան, որ կը հրամայէր այսպիսի գատերը տեսնել միմիայն քաղաքական դատարանաց մէջ ըստ արագիւր օրինաց:

Թ. Համառօտակի խօսիմք նաև հարստահարութեանց մասին.

1. Մահմետական կրօնի պաշտօնեայներէն տգէտ և մոլեռանդները՝ փոխանակ սէր և հաւասարութիւն քարոզելու՝ հալածում կը քարոզեն քրիստոնէից գէմ՝ փոքր քաղաքաց և գիւղօրէից մէջ յայտնի, իսկ գլխաւոր քաղաքաց մէջ գաղանի, միամիտ ժողովուրդը հաւատալով թէ այդ տգէտ կարգացողին խօսքը աստուածային պատգամ է, մոլեռանդ ատելութեամբ կը սկսի բռնաբարել քրիստոնէին պատիւը, ինչքն ու կեանքը, և որ զարհուրելին է, եկեղեցիներ

ու վանքեր կողոպտել և պղծել, քահանաները խոշտանգել և անլուր խժղժուկթեամբ տանջել և մինչև իսկ մահու դատապարտել, քրիստոնեայ մեռելոց դիակները գերեզմանէն հանել և խայտառակել, կոյսեր և կիներ առևանգել և բռնի իսլամացնել, քրիստոնէական կրօնը ծաղրել և եկեղեցւոյ նուիրական անօթները ու սուրբ Խաչը կոխտտել և այլն. սոցա վրայ մի զաղափար տալու համար միայն գլխաւորներէն մէկ մասը յատուկ տեղեկագրով ի հարկին պիտի յանձնեմք ձեր ուշադրութեան:

2. Հարստահարիչք գրեթէ միշտ պաշտպանութիւն, քաջալերութիւն և մինչև իսկ պաշտօնապէս պատիւ գտած են կառավարութեան պաշտօնեաներէն, ժողովականներէ և քաղաքաբնակ նշանաւոր անձերէ: Յաճախ տեսնուած է, որ նահանգիս միջի հարստահարիչք ձերբակալուած և պատժոյ ենթարկուած միջոցին յանակընկալս տգատուած և վերադարձած են տեղերին վրէժխնդրութեան ոգւով աւելի ևս հարստահարելու ժողովուրդը, մանաւանդ բողոքողները, զորս և կատաղաբար մահու իսկ մատնելը կը ժպրհին աներկիւղ և համարձակ: Ո՞ր անտերունչ հարստահարեալ կը համարձակի այնուհետև բողոքել այնպիսեաց դէմ: Եւ այսպէս բնական է որ հարստահարիչ աղայն կամ պէյք բացարձակ աէր կը լինի խեղճ ժողովրդեան կենաց, ընչից և պատուոյն, և կարծես թէ կառա-

վարութիւնն իսկ շուղեր ջախջախել այդ բռնա-
ւորները՝ մի ազդու հարուածով...:

3. Քրդաց և այլ թափառիկ ցեղերու աշի-
ր էթի դրութիւնը մինչդեռ շկայ որ և է քաղա-
քակրթեալ երկրի մէջ, մեր նահանգի մէջ շատ
տեղեր տիրող դրութիւն ճանաչուած է պաշտօ-
նապէս: Աշիր էթի էլ աղասիւն իբր վեհա-
պետական իրաւամբ ունի զինեալ հրոսներ, որք
նորա հաւատարիմ գերիներն են կամ կոյր գոր-
ծիները, թէ հրամայէ զարնել, կը զարնեն, կո-
ղոպտել՝ կը կողոպտեն, սպաննել՝ կը սպաննեն,
և այլն: Սոքա գրեթէ ոչ բնաւ երկրագործու-
թեամբ և արհեստիւ կը զբաղին, և ոչ իսկ շատ
տեղեր հաստատ բնակութիւն ունին, այլ զէն ի
ձեռին կը շրջին ամենուրեք, մանաւանդ լեռնե-
րու և ձորերու մէջ, ազատ համարձակ կը յա-
փշտակեն երկրագործ հայ ժողովրդեան պարէ-
նը, կը գողանան նոցա դուարը. կ'այրեն նոցա
ցորենի որաները և խոտի դէզերը, և կը բռնա-
բարեն նոցա պատիւն ու կեանքը: Սոցա առջև
ոչ խեղճ և ոչ պետական իշխանութիւն նշանա-
կութիւն ունին, այլ միայն էլ-աղասիւն, որոյ
կամքն ու հաճոյք՝ կը համարձակիմք ըսել՝ թէ
ամենայն ինչ է:

Քուրդ աշայիրներու սոյնօրինակ բար-
բարոսական դրութեան փաստակարութեան մա-
սին Բ. Դսևն Հայոց ազգէն եղած անդադար
բողոքանաց և աղերսանաց վրայ համոզուած՝
1869-ին հրամայեց Կարնոյ վալի՝ Տրապիզոնցի

Իսմայիլ փաշային, բռնել և աքսորել այդ աշա-
 յիրն երուէլ-աղասի կամ թոռուն կոչուած
 ցեղապետները: Արդարև միայն Մշոյ գաւառէն
 100-ի շափ թոռուններ ձերբակալուելով աքսո-
 րուեցան Օսմանեան-Եւրոպական երկիրներ և
 այլուր: Բ. Դուռն հրովարտակ իսկ հանեց որ
 դոցա գերդաստանք ևս երկրէն հանուին և աք-
 սորուին, բայց սոյն հրամանագրէն անմիջապէս
 յետոյ Իսմայիլ փաշայի պաշտօնանկութիւնը
 վրայ հաննելով՝ ի դարմանս աշխարհի՝ նոյն
 աքսորեալ և անդառնալի վճռուած թոռուն-
 ները վերադարձան, անշուշտ վրէժխնդրու-
 թեան զարհուրելի ոգւով վառուած...: Նոյնպէս
 և 1875-ին Մշոյ քիւրտ աղաները ի ձեռն Ան-
 մէտ Մուխթար փաշայի բանտարկեցան Կարնոյ
 մէջ. բայց նորա պաշտօնանկութենէն անմիջա-
 պէս յետոյ սոքա ևս արձակուեցան...:

Քիւրդերը և այլ այսպիսի անգուսպ ցեղերը
 ամփոփ և զինեալ պահելու յոռի դրութեան իր-
 քև ջատագովական փաստ՝ կ'առարկուի յաճախ
 թէ սոքա ի հարկին կայսերական բանակաց
 թիւը ստուարացնելու կարող են, և գէթ այն-
 չափ բազմամեայ վնասուց իբր փոխարինութիւն՝
 ծառայութիւն մը մատուցած լինել: Սակայն
 54-56 և մանաւանդ 77-78-ի պատերազմաց
 ժամանակ դոքա ամբողջ զիւղեր կողոպտելէ և
 աւերելէ, մեռելներ և վիրաւորներ կողոպտելէ,
 զօրաւոր կողմին զործիք լինելէ և օսմանեան
 բանակաց կարգաւորութիւնը խանգարելէ զատ

ուրիշ գործ շտեման: Այս ճշմարտութեան վկայած են կայսերական բանակաց հրամանատարք և սպայք: Իսկ մեք առ այժմ կը բաւականանամք յիշելով միայն այն սարսափելի իրողութիւնը, որ վերջին պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցաւ ի ձեռն Շէյխ Ճէլալէ գտիսի: Սա օսմանեան բանակի թիւը ստուարացնելու պատրուակաւ հաւաքած իւր աւագակաքարոյ հրոսախմբովը Վանայ շատ մը գիւղերը ասպատակելէ և աւերելէ յետոյ, փոխանակ թշնամւոյն հետ պատերազմելու, Պայազիտի օսմանեան բանակէն բաժնուելով կը յարձակի Պայազիտի վրայ, ուր և ամեն տեղ հետն ունենալով տեղացի աւագակ քրդեր, և նոյն իսկ բնիկ երեւելաց ընկերակցութեամբ Հայոց տուները կը կողոպտէ ու կը քանդէ, հարսերն ու աղջիկները կ'առևանգէ, հարիւրաւոր Հայեր սրախողխող կը ջարդէ, և որ զարմանալին է, այս ամէն ոճիր ի գործ գնելէ յետոյ Պայազիտի օսմանեան բանակին առջևէն անպատիժ կը մեկնի...:

4. Ո՛չ նուազ ուշադրութեան արժանի է կարսի ու Չըլսըբի թիւքք, թէրէքէմէ, Գիւրա և Չէրքէս ցեղերու գաղթականութիւնն, որ հարստահարութեան նոր դուռ մը ևս կը բանայ նահանգիս մէջ: Սոքա ևս այս միջոցին Դերջանայ, Ալաշկերտի, Խնուսի, Բասենի և ուրիշ հայաբնակ գաւառաց մէջ կը հաստատուին, որոց ինչ աստիճանի բարբարիկ բնաւորութեան տէր լինելը մեք ի վաղուց գիտեմք: Սոքա երկար

ատեն սահմանազլխի մօտ բնակած ամէն ոճիր ի գործ դնելով սահմանէ սահման կ'ապաստանէին, մէկ կողմէն յափշտակածնին միւս կողմը փոխադրելով, որոց այս արարքը Օսմանեան, Ռուսական և Պարսկական պետութեանց մէջ մինչև իսկ բանակցութեանց նիւթ եղած էին: Ուրեմն սոցա այս կողմերը տեղաւորուելու մասին կառավարութեան թոյլտուութիւնը պիտի նշանակէ յարմար միջոց և մինչև իսկ քաջալերութիւն տալ իրենց նախկին ընթացից շարունակութեան:

5. Նշանակութեան արժանի են նաև այն հարստահարութիւնք, որք յաճախ կանոնաւոր զօրաց վաշտերու և միշտ շէրքէսներու և այլ պաշըպօզուքներու փոխադրութեանց առթիւ տեղի կունենան մասնաւորապէս հայ գիւղօրէից մէջ: Սոքա իրենց և ձիանուն համար ձրի ուտեստ, և այլ պաշար, տարապարհակ ձի, էշ, ջորի, սայլ, դրամ և այլն կը պահանջեն ժողովուրդէն, և երբ ընդդիմութիւն տեսնեն, կը հայհոյեն, կը տանջեն և մինչև իսկ կը սպանեն, մինչև որ պահանջածնին առնուն լիովին: Եւ այս ամենայն կը լինի բազմիցս նոյն իսկ սպայից և զօրապետաց գիտութեամբ և թոյլտուութեամբ: Սոյն օրինակ կը վարուին զբեթէ և քաղաքաց մէջ:

6. Տարապարհակ ծառայութեանց երեսէն ժողովրդեան կրած հարստահարութեանց կրնայ կցուիլ և այլ տարօրինակ իրողութիւն.— Ժողո-

վուրդէն հաւաքուած և կարի պակաս գներ նշանակուած պաշարներու արժէքները. որք կառավարութենէն պիտի ընդունուէին իբրև կանխավճար թերհաշիւ արքունի արոց, այժմ չը հաշուելէ զատ տուրքերն ևս ամբողջ խստիւ կը պահանջուին:

7. Կան նաև հարստահարութիւնք բանտերու մէջ: Պարտուց կամ այլ թեթև յանցանաց պատճառաւ բանտարկեալ քրիստոնեայք տարապարհակի կը գործածուին, և առ այդ սպառնալիօք դրամներ կը պահանջուին, թող որ յաճախ լսուած են բանտերու մէջ տեղի ունեցած հայհոյութիւնք և գանակոծութիւնք:

Արդ նկատելով որ կայսերական կառավարութիւնն իւր շահը կը ճանաչէ երկրին բարգաւաճման և ժողովրդեան կենաց, ընչից և պատուոյ ապահովութեան մէջ, և հաւասարութեան սկզբունքը երկրին կենդանութեան և յառաջադիմութեան էական պայման կ'ընդունի, և ոչ կրօնական և տեղական խտրութիւնները, և թէ սոյն տեսակէտով անշուշտ վեհափառ Սուլթանն յղած է զՉեզ ի Հայաստան, որպէս զի հաճիք Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածոյ տրամադրութեան համաձայն ըստ տեղական պիտոյից բարենորոգումներ անյապաղ ի գործ դնել, ուստի մեր առ կայսերական կառավարութիւնն ունեցած դարաւոր ամենահաւատարիմ հպատակութեան և քաղաքացիութեան և մանաւանդ երկրին բոլորովին հարստահարեալ ժողո-

վուրդը Հայը լինելուն իրաւամբ՝ իրրև անդամք նոյն Ազգի կը համարձակիմք խոնարհ յարգանօք և անկեղծ փափաքանօք սոյն բարենորոգմանց համառօտ ծրագիրը առաջի առնել Ձերումդ Վսեմութեան:

(Ահա և ծրագիրը)

Կարնոյ նահանգը ըստ ներկայ բաժանման՝ բացի կեդրոնական սահճագէն՝ ունի նակերեք ուրիշ սանճագներ, որք են Երզնկա, Պայազիտ, և Բաբերդ: Կեդրոնական սանճագին ներքև են Բասեններ, Խնուս, Կեղի, Դերջան: Երզնկայ սանճագին ներքև են Կամախ, Քուրիշայ, Քուզիշան, Օվաճրզ և Մաղկերտ: Բայազիտի տակն են Տիատին, Քարաքիլիսէ, Ալաշկերտ, Այնթապ: Բաբերդի տակն են, Սպեր, Կիսկիմ, Քէլքիթ և Շէհրան գաղաները: Հետևաբար այս նահանգի բացի վալիէն՝ կան երեք միւթասարիֆք, և տասնեօթն գայմագամք, հանդերձ մի քանի միւտիբներով:

Վարչութիւն

Ա. նահանգիս վալիին անուանուլն ու փոփոխութիւնը արդէն մին է ի նուիրական իրաւանց վեհ. Սուլթանին, երբ վալիի մը իշխանութեան յանձնուած ժողովուրդը ապահով կը լինի նորա բարւոք վարչութեան վրայ, յայնժամ կառավարութիւն և ժողովուրդ սիրելի կը

լինին միմեանց փոխադարձաբար. յայտնի է որ նորին Կայսերական Վեհափառութիւնն ալ զթաւով Հայաստանի մէջ ընակող իւր հպատակ ժողովրդեան թշուառ վիճակին վրայ՝ գայն բարւոքելն ու ապահովելն իրեն գլխաւոր նպատակ ըրած է: Արդ նկատելով Հայ ազգի պատրիարքն ըստ տրամադրութեան ազգային սահմանադրութեան, որ արդէն վաւերացեալ է վեհ. Սուլթանէն՝ թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչն և միջնորդն ի միջի ազգի և տէրութեան, որով և նորին սրբազնութեան կարծիքն ու ձայնը ամբողջ ազգինն է, պէտք է որ վալիի ընտրութեան և փոփոխութեան մասին նախապէս նորա կարծիքն ալ առնուի:

Եւ որովհետև իսլամ վալիները, միւթասարիֆք և գայմագամք ցարդ գրեթէ ընաւ հոգ տարած չեն երկրին բարգաւաճման և յառաջադիմութեան, որով և չեն կրցած գոհ ընել զՀայ ազգն, և միանգամայն փորձելով ապացուցուած է որ այսուհետև ալ բացարձակապէս անհնարին պիտի լինի ձեռնարկելի բարենորոգմանց գործադրութեան յաջողութիւնը՝ ըստ բարձր սկզբանց ճշմարիտ հաւասարութեան, որոյ ձայնը բոլոր աշխարհի մէջ արձագանգ գտած է, կառաջարկեմք որ նահանգիս վալին և Երզնկայի ու Բայազիտի միւթասարիֆները և Բասեններու, Խնուսի, Կեղուայ, Դերջանու. Կիսկիմի, Կամախի, Մանազկերտի, Կարաքիլիսէի, Ալաշ-

կերտի նման բազմահայ գազաներու գայմագամք Հայ լինին:

Պէտք է նաև որ վալիի պաշտօնավարութիւնը մի որոշ պայմանաժամու տակ ապահովեալ լինի:

Բ. Նահանգի միւթասարիֆները ընտրուին և փոխուին ճիշդ վալիին ընտրութեան եղանակաւ, իսկ գազաներու գայմագամք նահանգի վարչական ժողովոյ որոշմամբ և վալիին վաւերացմամբ: Անձնիւր միւթասարիֆ իւր իշխանութեան ներքև եղած գազաներու գայմագամաց ընտրութեան կամ փոփոխութեան նկատմամբ եթէ ունենայ դիտողութիւն, պէտք է որ սանձագի վարչային ժողովոյն հետ ի միասին տեղեկագրով յայտնէ նահանգի կեդրոնին, որ պէտք եղածը կը գործադրէ յետ օրինաւոր քննութեան:

Գ. Նահանգի կեդրոնական իշխանութեան համարակալ, քարտուղար, հոգային արձանագրութեանց տեսուչ, կալուածոցն տեսուչ, և այլն այն պաշտօնէից, որք ուղղակի Բ. Դոնէն կ'ընտրուին, ընտրութեան և փոփոխութեան մասին Բ. Դուռը նախապէս վալիին կարծիքն առնու և ապա գործադրէ: Այս պաշտօնեայք օգնականներ ունենան, և եթէ պաշտօնեայն Հայ է, օգնականը թուրք-իսլամ լինի, և փոխադարձաբար:

Դ. Սանձագներու երկրորդական պաշտօնեայք, որք են հաշուակալ, գրագրութեանց տե-

սուշ և այլն, նահանգի վարչական ժողովոյ որոշմամբ ընտրուին և փոխուին և վաւերացուին վալիէն: Միայն թէ վարչային ժողովը պարտական լինի այդպիսեաց ընտրութեան և փոփոխութեան մէջ անձնիւր պաշտօնէի համար նահանգի նոյն ճիւղին գլխաւոր պաշտօնէին կարծիքն առնելու: Իսկ գազաներու երկրորդական պաշտօնեայք, ինչպէս են ելեմտից գործակալ և այլն, ընտրուին և փոխուին իրենց սանձագի միւթասարիֆին և վարչային ժողովոյն միաձայն հաւանութեամբ. սակայն սոցա ընտրութեան և փոփոխութեան պատճառները յատուկ տեղեկագրով ներկայացուին վալիին, որ իւր վարչային ժողովով հանդերձ քննելէ յետոյ եթէ օրինաւոր դատէ, կը վաւերէ, եթէ ոչ՝ կը մերժէ:

Ե. Նահանգիս մէջ երկրագործութիւնը զարգացնելու, արհեստները քաջալերելու, և հասարակաց կրթութեան հսկելու համար հարկ անհրաժեշտ է հաստատել մի յատուկ պաշտօնէութիւն ընդարձակ իրաւասութեամբ, որոյ առաջին պաշտօնէին ընտրութիւնը լինելու է ճիշդ վալիին ընտրութեան եղանակաւ, իսկ նորա իշխանութեան տակ եղած երկրորդական պաշտօնեայք լինին հաւասար թուով կէսը հայ և կէսը թուրք-խալամ, զորս նահանգին վարչային ժողովը կ'ընտրէ նոյն առաջին պաշտօնէին առաջարկութեամբ և վալին կը վաւերէ:

Զ. Նահանգի վարչային ժողովը կը բաղկանայ կէսը թուրք-խալամ և կէսը հայ վեց անդամներ:

րէ, ն ա յ ի պ, միւֆթի, առաջնորդք, համարա-
կալ, գրագրապետ, է վ գ ա ֆ ի պաշտօնեայ և
այն, պէտք չէ որ բնական անդամ համարուին
այս ժողովոյն: Ն ա յ ի պ ը լոկ Շ է ր ի ի պաշ-
տօնեայ լինելով բնաւ գործ մը չունի այս ժո-
ղովոյն մէջ, իսկ միւսները կրնան ներկայու-
թիւն և կարծիք ունենալ միմիայն իրենց իրա-
ւասութեան վերաբերեալ խնդրոց նկատմամբ:

Է. Մէն մի սանճագ կ'ունենայ իւր վարչ-
չային ժողովը ճիշդ նահանգի վարչային ժողո-
վին եղանակաւն ու թուովը կազմուած:

Ը. Ամէն գազա ունենայ նաև իւր վարչա-
յին ժողովը չորս անդամովը, որոց երկուսը հայ
և երկուսը թուրք-իսլամ լինին:

Թ. Նահանգի կեդրոնին, սանճագներուն և
գազաներուն վարչային ժողովոց անդամք երկու
տարին անգամ մը կ'իտովին կը փոխուին վեր-
ընտրելութեան պայմանաւ:

Փ. Նահանգս պէտք է որ ունենայ մի ընդ-
հանուր ժողով ուղղակի ժողովրդէն ընտրեալ և ո-
րոշ թուով երեսփոխանաց կազմեալ, որոց կէսը
հայ և կէսը թուրք-իսլամ լինելու են. զանազան
ազգաց կրօնի գլխաւոր պաշտօնեայք, ինչպէս
միւֆթի և առաջնորդք բնական անդամ են այս
ժողովոյ: Սոյն ընդհ. ժողովոյ կը վերաբերին
քննել և ստուգել նահանգին տարեկան պիւտ-
ճէն, և տրոց բաշխման եղանակները, ծախուց
քանակութիւնը և մատակարարումը, և համա-

րառու լինել վարչային բոլոր ժողովոց և այլն
և այլն:

Դասարանք

ԺԱ. Նահանգիս կեդրոնը ունենայ մի դա-
տական վերաքննութեան ատեան, որոյ նախա-
գահը պէտք չէ որ նայիպը լինի, այլ ուղղակի
Բ. Դոնէն ընտրուելու է ճիշդ վալիին ընտրու-
թեան եղանակաւ և ուղղակի պատասխանատու
Արդարութեան նախարարութեան: Այս ատեանը
ուսնենայ վեց անդամներ, կէսը թուրք-իսլամ և
կէսը հայ:

ԺԲ. Նահանգիս կեդրոնը ունենայ մի նա-
խադատ ատեան, որոյ նախագահն ընտրուի վա-
լիէն, և վեց լինին անդամքն, կէսը թուրք-իս-
լամ և կէսը հայ. եթէ վերաքննութեան ատե-
նին նախագահը թուրք-իսլամ է, նախադատինը
հայ լինի, և փոխադարձաբար:

ԺԳ. Սանճագներն ևս ունենան նախադատ
ատեաններ, որք կազմուին ԺԲ. յօդուածի տրա-
մադրութեան համաձայն, և որոց նախագահը
պէտք չէ որ նայիպները լինին, այլ վալիէն ըն-
տրուելու են, եթէ սանճագին միւթասարիֆը
հայ է, նախադատ ատենին նախագահը թուրք-
իսլամ լինի և փոխադարձաբար:

ԺԴ. Թէ վերաքննին և թէ նախադատ ա-
տեանք ունենան ընդհանուր փաստաբաններ,
որք վալիին առաջարկութեամբ ուղղակի Բ.
Դոնէն ընտրուին, և որոց պաշտօնը լինի պաշտ-

սլանել օրինաց առջև՝ տգէտ և զրկեալ ժողովրդեան իրաւունքը:

ԺԵ. Ամէն գազա ունենայ իւր նախագատատեանը, որոց անդամները չորսական լինին, կէսը հայ և կէսը թուրք-խալամ. սոցա ևս նախագահները պէտք չէ որ նայի պնեքը լինին, այլ ընտրուին ուղղակի նահանգի վերաքննութեան ատենէն, պայմանաւ որ եթէ գազայի մը գայմագամը թուրք-խալամ է, նախագատատեանին նախագահը հայ լինի, և փոխադարձաբար:

ԺԶ. Նահանգի կեդրոնն ունենայ առևտրական մի դատարան, որոյ նախագահը Բ. Գունէն ընտրուի վալիին հաւանութեամբը, և անդամք չորս լինին. կէսը թուրք-խալամ և կէսը հայ, զորս նահանգի վարչային ժողովը կ'ընտրէ գաղտնի քուէարկութեամբ այն ընտրելի անձանցմէ միայն, որոց եռապատիկ թուով ցանկը կը պատրաստուի մի ընտրողական մասնաժողովէ, զոր նոյն վարչային ժողովն յառաջագոյն կը կազմէ քաղաքին 15-20 պատուաւոր վաճառականներէն: Իրենց եկամուտէն և նորա քանակութեան ամսական թոշակ առնուլու ներկայ դրութիւնը պէտք է ջնջել իսպառ, որպէս զի պաշտօնեայք ըստ այժմու սովորութեան հետամուտ չլինին դատեր փնտռելու:

ԺԷ. Սանձագներն ալ ունենան առևտրական ատեաններ, կազմուած ճիշդ ըստ եղանակի նահանգի կեդրոնական-առևտրական ատենին: Նա-

հանգի վարչային ժողովը նահանգի առևտրական ժողովին հետ միանալով կ'ընտրէ նոցա նախագահները, և վալին կը վաւերէ:

ԺԸ. Այն գազաները յորս վաճառականը կան, ունենալու են առևտրական ատեաններ, որոց անդամք ըստ ժԶ-դ, և նախագահք ըստ ժԷ-դ յօդուածոց տրամադրութեան համաձայն կ'ընտրուին:

ԺԹ. Դատական և առևտրական բոլոր մեծ ու փոքր ատեաններու անդամք երկու տարին մի անգամ կ'իստովին կը փոխուին վերընարելիութեան պայմանաւ:

Ի. Կեդրոնի վերաքննին և նախադատ և սանձագններու նախադատ ատենից առաջին հարցաքննիչք կ'անուանուին արդարութեան նախարարութենէն, վալիին առաջարկութեամբ՝ թուրք-խլամ և հայ խառն: Իսկ սոցա օգնականք կ'ընտրուին նահանգի վերաքննութեան ատենէն, պայմանաւ որ եթէ առաջինք թուրք-խլամ են, օգնականք հայ լինին, և փոխադարձաբար:

ԻԱ. Արդարութեան նախարարութիւնն քըննիչներ ևս կ'անուանէ այս նահանգի համար, որք ընդ իշխանութեամբ վալիին շարունակ կը շրջագայեն նահանգիս մէջ, կը հսկեն դատարանաց վրայ և պէտք եղածը կը տեղեկագրեն առ վալին:

Ոստիկանութիւն

ԻԲ. Հարկ է անմիջապէս կազմել այս նահանգին համար մի օրինաւոր և կարող ոստիկա-

նութիւն, եւրոպական արդի ժանդարմըրի դրութեամբ, որոյ թիւը լինի ճիշդ ըստ չափու պիտոյից երկրին ապահովութեան, կէսը թուրք-խալամ և կէսը հայ, երկրին բարեկիրթ մասէն առնուած օրինաւոր և գոհացուցիչ ամսականաւ Քիւրտ, շէրքէս և այլ վայրենի ցեղերէ մարդիկ բնաւ պէտք չէ որ առնուին սոյն նորակազմ ոստիկանութեան մէջ, նոյնպէս և ներկայ օստիկանք և նոցա մեծ ու փոքր բոլոր սպայք, զի սոքա ևս ժանդարմըրի դրութեան բնաւ յարմարութիւն չունեցող և շարունակ զեղծմանց վարժուած և ապիկար մարդիկ են:

ԻԳ. Ոստիկանութեան գնդապետ և մինչև հազարապետք գէթ առ այժմ եւրոպացի ըլլալու են, վասն զի երկիրը չունի այս դրութիւնը գործադրելու կարող մարդիկ, իսկ միւսները՝ հարիւրապետ և այլն, առնուին երկրին ժողովրդէն, կէսը հայ և կէսը թուրք-խալամ:

ՏՈՒՐԻ

ԻԴ. Անճնիւր անհատի տալիք որ և իցէ տուրքը սահմանել ճիշդ ըստ չափու իւր կարողութեան, հիմ ունենալով արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը:

ԻԵ. Չսահմանել բնաւ ո՛ր և իցէ նոր տուրք ըստ հաճոյս, և արդէն եղածներն ալ միացնելով՝ նուազեցունել կարելի եղածին չափ արոց տեսակները:

ԻԶ. Աշարի ներկայ գրութիւնը՝ որ մեծապէս վնասակար դարձած է երկրին հողագործ ժողովրդեան՝ պատճառաւ այն զանազան կեղեքմանց զորս ի գործ կը դնեն մի լթ է զի մք և հաւաքիչք՝ վերածել հետեեալ եղանակի բաշխման. — վերջին անգամ վարձու տրուած 4-5 տարւոյ գումարները միացնելով՝ տարւոյ վրայ բաժնել, և անկէ ժողովրդեան դիւրատար և միջին մի չափ գտնել, և զայն հողային տէօնիւ մի վրայ բաժնել և արդէն առնուած արագի ի տրոց հետ ի միասին հաւաքել:

ԻԷ. Իսպառ վերցնել զապթիյէն երու ձեռամբ տուրք հաւաքելու ներկայ գրութիւնը, որ վնասակար է երկրին և զանձուն հաւասարապէս, և հաւատարիմ հարկահաւաքներ սահմանել ընդ երաշխաւորութեամբ և օրինաւոր թոշակաւ:

Այլ եւ այլ

ԻԸ. Պէտք է որ հայերէն լեզուն միշտ թուրքերէնին հետ լծորդի այս նահանգի ամէն ատեաններու, ամէն օրինագրոց և ժողովրդեան վերաբերեալ ամէն կարգի գրութեանց և խօսից մէջ, և ճիշտ թուրք լեզուին նման պաշտօնական ճանաչուի:

ԻԹ. Նահանգիս բոլոր պաշտօնական շրջանակաց (տէվայիք) մէջ ծառայող գրագրաց կէսը թուրք-իսլամ և կէսը հայ լինին:

Լ. Իւրաքանչիւր ազգ ինքն ընտրելու է

ընդհանուր, վարչային և դատական ժողովոց համար իրմէ առնուելիք անդամները՝ իւր յարմար դատած եղանակաւ, զի բնական է որ անձնիւր ընտրելոյ արժանիքը աւելի իր համագրեաց ծանօթ է:

ԼԱ. Որ և իցէ մեծ ու փոքր պաշտօնեայք պաշտօնանկ չլինին՝ առանց օրինաբար յանցանքնին հաստատուելու: Պարտաւորութիւննին լաւ կատարող պաշտօնեայք առանց կրօնի և ազգի խտրութեան վարձատրուին, իսկ պարտագանցք պաշտօնեայք պատժուին անաշառօրէն:

ԼԲ. Յատուկ կանոնադրութեամբ բացորոշապէս դժուին վալիէն սկսեալ մեծ ու փոքր բոլոր պաշտօնատարաց և ժողովոց պաշտօններու պատասխանատուութիւնք և իրաւասութիւնք և ըստ այնմ գործադրուի ճշգիւ:

ԼԳ. Հարկ անհրաժեշտ է ի նկատի առնուլ այս նահանգի ներկայ սահմանն ու աշխարհագրական դիրքը, և նորա մանրամասն քարտէսը գծել. ներկայ բաժանումը շատ անկանոն է, զորօրինակ, Սպեր, Կիսկիմ, Թորթում, որ երբեմն գատ գատ գազաներ էին, և պէտք էր որ մնային այնպէս, յետոյ մէկ գազա եղած են միացեալ, ինչպէս նաև Կարնոյ գաշտը իւր ընդարձակութեամբ կրնայ երկու օրինաւոր գազաներ կազմել, և այլն, ուստի նահանգի բոլոր ներկայ բաժանումները բարեփոխելով՝ գազաներու թիւը պէտք եղածին չափ աւելցնելու է:

ԼԴ. Քատարանները չունին իրենց յատուկ

կատարեալ օրէնքներ, զի արդէն եղածներն ալ շատ թերի են. մէճէլլէն ճիշդ Շէրիի օրինաց թրքերէնի թարգմանութիւնը լինելով պէտք չէ որ քաղաքական օրինաց կարգը անցնի, և այնպէս գործադրուի դատարանաց մէջ: Պէտք է ի նորոյ պատրաստել քաղաքական, հողային և այլն, ամէն օրէնքները կատարելապէս, քաղաքակիրթ աշխարհէն ընդունուած ազատական սկզբանց վրայ հիմնեալ՝ յապահովութիւն արդարութեան:

ԼԵ. Քրիստոնէից դատական, ոճրագործական, առևտրական, կալուածական, ժառանգական և հողային բոլոր դատերը թէ իրենց մէջ լինին, և թէ իսլամաց հետ, պէտք չէ որ Շէրիի ատեանները զրկուին, մինչև իսկ եթէ իրենք ևս ուզելու լինին, այլ տեսնուելու են այն քաղաքական դատարանաց և ատեաններու առջև, որոց կը վերաբերին ըստ դատերու ընութեան: Հայն իւր ազգային ժողովոց միջոցաւ ընելու է իւր ժառանգութեան բաշխման (գասամ) գործողութիւնները, առանց միջամտութեան Շէրիի դատարանաց:

ԼԶ. Պէտք է որ նահանգիս բոլոր մեծ ու փոքր պաշտօնեայք և ժողովոց անդամք թոշակ առնուն ամսէ ամիս և արդար չափով, ջնջուի ձրի և նուազ թոշակաւ պաշտօնեայ գործածելու ներկայ վնասակար դրութիւնը:

ԼԷ. Նահանգի ընդհանուր եկամտէն բոլոր պաշտօնէից օրինաւոր թոշակաց և պաշտօնա-

տանց անհրաժեշտ պիտոյից՝ ինչպէս նաև երկրին զարգացման և ժողովրդեան յառաջադիմութեան համար ամենակարևոր եղող ճանապարհաց և այլ հանրային շինութեանց և հասարակաց կրթութեան համար պէտք եղած գումարը ծախսուելէն յետոյ, աւելորդը միայն յատկանայ կայսր. գանձուն, եթէ ոչ՝ ներկայ դրուդեամբ, այսինքն ընդհանուր եկամտին մէկ շորրորդը միայն երկրին բոլոր պիտոյից համար ծախսելով ո՛ր և իցէ վարչային բարեկարգութիւն և երկրին զարգացման յաջողութիւնը բացարձակապէս անհնարին է:

ԼԸ. Որովհետև արդէն հաստատուած է թէ բռնաւոր և ազդեցիկ անձինք յաջողած են շատ եղեր ո՛ր և իցէ միջոցներով ժողովրդեան ձեռքէն յափշտակել և իրենց վրայ թափու ընել նոցա այն հողերը, զորս նոքա տարիներով վարած և մշակած էին, ուստի խառն յանձնաժողով մը կազմուի կէսը հայ և կէսը թուրք-խսլամ անդամներով, և այս հողային խնդիրը հոն քննութեան ենթարկելով արդարութիւնը գործադրուի:

ԼԹ. Խիստ հակողութեան ենթարկել մահմետական կրօնի պաշտօնեայներէն տգէտ և մոլեռանդները, որպէս զի կրօնը միմիայն հոգւոյ փրկութեան տեսակէտ բռնելով՝ հաւասարութեան և եղբայրութեան ոգի ներշնչեն մահմետական ժողովրդեան մէջ:

Խ. Երբէք շընդունուին քսան տարին չի

լրացուցած ո՛ր և է՛ անհատի, նոյնպէս առևանգեալ կանանց և օրիորդաց ինչ հասակի ալ որ լինին կրօնափոխութեան յայտարարութիւնները և խիստ պատժոյ ենթարկուին առևանգող շարագործք:

ԽԱ. Զինաթափ ընել քուրդ, չէրքէս և այն ամէն անձեր, որք ամէն տեղ անհրաման և աներաշխաւոր զէնք կը կրեն ազատ համարձակ, և գրաւել՝ ըստ օրինաց քաղաքակիրթ ազգաց բոլոր արքունի զէնքերը, ապա թէ ոչ զէնք տալ և Հայոց և ներել որ իրենք ալ կրեն ի պաշտպանութիւն կենաց, ընչից և պատուոյ:

ԽԲ. Տրուել քրդերու աշայիրները, և հատուածներու բաժնելով ընակեցնել մէն մի հատուած զատ զատ և յարմարաւոր տեղեր, և իրենց աշխատութեան արդեամբք ապրուստ ունենալու պարտաւորել:

ԽԳ. Կառավարութիւնը բնաւ չսպասէ և չպահանջէ որ զրկեալը բողոք բառնայ զրկողին դէմ: Ընդհանրապէս ոչ որ պիտի համարձակի ազատօրէն ներկայել իւր բողոքն. զի նա քանիցս որ բողոքած է ցարդ, կամ բնաւ կարևորութիւն տրուած չէ իւր բողոքոյն, և կամ զըրկողն անպատիժ մնացած է շնորհիւ պաշտպանութեան քաղաքարնակ ազդեցիկ մեծամեծաց՝ կամ այլևայլ միջոցներով, և այսպէս ազատ ձգուած միշտ՝ յաջողած է վրէժ լուծել իւր բողոքողէն սաստկապէս. Ուստի հարկ անհրաժեշտ է որ կայսերական կառավարութիւնն իրենց եր-

կրէն հանէ բոլոր աշայիրներու ցեղապետները (Թոռուն, Էլաղասի) և գիւղերու մէջ բնակող շարագործ պէյերն ու աղաները հանդերձ ընտանեօք և ազգականօք, և արտօրէ Արարիոյ խորերը անդառնալի կերպիւ։

ԽԴ. Այսպիսի շարագործաց քաղաքաբնակ պաշտօնական և անպաշտօն պաշտպանները հանելով իրենց տեղերէն բնակեցունել նահանգէս գուրս ուրիշ հեռաւոր երկիրներ, այլ ևս չվերադառնալու պայմանաւ։

ԽԵ. Կարս և Չըլտըր սանճագներէն այս կողմերը գաղթող քուրդ, չէրքէս, թէրէքէմէ, և թուրք գաղթականները շքնակեցունել Հայաբնակ գաղաներու և գիւղերու մէջ կամ նոցա բոլորափքը, այլ փոխադրել ոչ—Հայաբնակ հեռաւոր երկիրներ։

ԽԶ. Վերջ տալ կայսերական կանոնաւոր զօրաց և մանաւանդ պաշրպօղութներու և չէրքէսներու զանազան կեղեքմանց, որք միշտ ի գործ կը դրուին գիւղօրէից և քաղաքաց մէջ։ Երբէք չի բնակեցունել զօրքերը քաղաքաց և գիւղօրէից ժողովրդեան տուներու մէջ, այլ զօրանոցաց և պահականոցաց մէջ միայն, և եթէ կան այնպիսի տեղեր, ուր պէտք է զօրք պահել և զօրանոցք չկան, ի նորոյ շինել։ Արգելուլ խստիւ որ բնաւ մէկ զինուոր կանոնաւոր կամ անկանոն ուղղակի ժողովրդէն չպահանջէ, և ոչ առնու սկէ բան, այլ զօրաց ամէն պիտոյքը հոգացուին տեղական կառավարութեան միջոցաւ։

Վերջաբան

Մեր կայսերական կառավարութիւնն անշուշտ հաստատապէս որոշած և ձեռնարկած է բարւոքել մեր ազգին ներկայ աղէտալի վիճակը, որուն ազգային իրաւունքները այսքան տարիներէ ի վեր ոտնակոխ լինելէն շարաշար և անընդհատ տառապած է, և այս եթէ յայսմհետէ ևս շարունակուի, արդէն նիւթապէս և բարոյապէս հոգեվարքութեան հասած ազգի մը ընդհանրութեան մահը վճռել ըսել է, այն ազգի՝ որ ի սրտէ կը փափաքի անդորր և ապահով մնալ ընդ հովանեաւ Օսմանեան պետութեան, որոյ շուրջը պատած են քաղաքակրթութեան անհուն ասպարիզին մէջ մեծաքայլ յառաջադիմող ազգեր:

Տէրութեան մը գոյութիւնն ու աւերումը կախում ունի նորա ժողովրդեան վիճակէն: Երբ տէրութեան մը կամ ազգի մը վերակենդանութիւնը հնարաւոր է, որ և մինչև իսկ ի ձեռին կայ, առ այս թե՛ յուսահատական վարանում բնաւ չկրնար արդարանալ: Մենք բացարձակապէս համոզուած լինելով թէ տէրութեան և ժողովրդեան զօրութիւնն ու մեծութիւնը ուրիշ կերպով չկրնար գոյանալ և հաստատ մնալ, եթէ ոչ այս այժմու ապարդիւն յոռի դրութեան բարեփոխութեամբը, ահա սոյն տեսակէտով համարձակեցանք մատուցանել առ Ձեզ սոյն ծրագիրը՝ բաղկացեալ ի մի յառաջարանէ և ի 46

յօղուածոյ, աղաչելով որ հաճիք ուշադրութեան առնուլ և յանձնել վեհանձնական շնորհաց նորին կայսերական Վեհափառութեան:

Կարին 1879 յունիս 27. ¹⁾

Հայերի ազգային իղէալի իրագործումը պիտի տեղի ունենար եւրոպական դիւանագիտութեան կամեցողութեամբ: Եւ ահա վերին աստիճանի կարևոր մի հարց. — Ինչպէս էր ինքն այդ դիւանագիտութիւնը հասկանում 61-րորդ յօդուածի «բարւորութիւններն ու բարենորոգումները»:

Երեսուն և վեց տարուայ ընթացքում, Բերլինի Վեհաժողովից յետոյ մինչև այժմ, եւրոպական դիւանագիտութիւնը երեք անգամ է փոքր ի շատէ լուրջ քայլեր արել հայոց հարցը գործնականապէս լուծելու համար: Այդ գործողութիւնները արտայայտուած են այն զրազրութիւնների մէջ, որոնք փոխանակուած են Բ. Դոան և պետութիւնների մէջ և որոնք մի կողմից թիւրք կառավարութեան վերաբերմունքն են ցուցադրում, միւս կողմից պարզաբանում են պետութիւնների հայեացքներն ու մեծագոյն պահանջները:

Առաջին անգամ հայկական հարցի արծարծումը տեղի ունեցաւ 1880-ին, Անգլիայի նա-

¹⁾ «Փորձ» ամսագիր 1879 թ. № 9 էր. 181—197.

խաձեռնութեամբ և բոլոր վեց մեծ պետութիւններէ
 զեասպաններէ հաւաքական գործակցութեամբ:
 Ահա այդ գործողութեան վերաբերեալ վաւե-
 րաթղթերը.—

№ 15

ԱՊՒՏԻՆ ՓԱՇԱՅԻ 1880 ՅՈՒՂԻՍ 5 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ
 ԾԱՆՈՒՅԱԳԻՐՆ՝)

Պ. Դեասպան

Պատիւ ունիմ պատասխանելու Ձեր Վսե-
 մութեան Յունիս 11-ի Ծանուցազրի (note) այն
 մասին՝ որ Պէոլինի Դաշնադրութեան 61-րդ
 Յօդուածին պայմաններուն կը վերաբերի. պայ-
 մաններ՝ որ միևնոյն Յօդուածին վերջին հա-
 տուածին մէջ բացայայտ դրուած են:

Պատերազմին հետևանք եղող ամեն տեսակ
 մտազբաղումներու և դժուարութեանց հակա-
 ոակ՝ Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնն
 միշտ ի մտի ունեցաւ այս պայմաններու գոր-
 ծադրութիւնը. և Քիւրտիստանի ամեն մասե-
 րուն և ուրիշ վիլայէթներու մէջ բազմաթիւ
 ձեռնհաս պաշտօնատարներ զրկեց՝ որոց պաշ-
 տօնն էր միայն ամենէն աւելի ազդու միջոց-
 ներն փնտռել թէ Հայոց և թէ Նորին Կայսե-

1) Դիւան Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի:

րական Վեհափառութեան՝ Սուլթանին՝ հաւատարիմ միւս հպատակներուն անդորրութիւնը ապահովելու, և վերջապէս նշանակելու համար միկնոյն միջոցներու կիրառութեան եղանակը, անձամբ իսկ գործադրելով ինչ ինչ միջոցներ՝ իրենց շնորհուած իրաւունքին համեմատ: Այս Յանձնաժողովներէն զատ՝ անձանօթ չէ նաև՝ թէ կարճ ժամանակի մը մէջ Օսմանեան կառավարութիւնը որոշեց Նիզամիէ ատեաններէն բաժնել գործադիր իշխանութիւնը, Եւրոպայի մէջ ի գործ դրուածին համաձայն, թէ՛ կը ջանայ լաւ կազմակերպութիւն մը տալ անոնց և ամեն ուրեք տուրքի և տասանորդի հաւաքման նոր եղանակ մը հաստատելու անհրաժեշտ փորձառութիւնն ընել՝ բնակիչներու հանգիստ ու հանգարտութիւնը ապահովելու համար, թէ՛ վերջապէս սկսած է հաստատել տեղ տեղ քաղաքապահ զօրք և ոստիկանութիւն՝ բրնիկ և օտար բազմաթիւ մասնաւոր սպայներու պաշտօն տալով ներկայացնել Օրինաց Ծրագիրներ այս երկու Հրահանգներու (institutions) վրայ, և ի նկատ առնուլ ամեն ինչ որ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ անոնց յաջողութեանը:

Այս քննութիւններէն կը հետևի՝ թէ ժողովուրդներու նկարագրին և պէտքերուն ամենէն աւելի յարմարող բարեկարգութեանց մէջէն այժմ իսկ իբրև ամենէն աւելի ստիպողական և արդիւնագործ ընդունուածներն կը կայանան գիւղախմբերու կազմակերպութեան և բաշխու-

մին՝ ինչպէս նաև եղեոնադատ անեաններու հաստատմանը վրայ:

Կարևոր կը համարիմ ուրեմն քանի մը մանրամասնութեանց մանեկ այս երկու կէտերու վերաբերմամբ, որ սահմանուած են երաշխաւորել՝ ապահով և ստոյգ եղանակաւ՝ հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

Իւրաքանչիւր գաւառակ պիտի բաժնուի զիւղախմբերու՝ որք իրենց կարգին՝ պիտի պարունակեն մէկմէկու մերձաւոր զիւղերու խումբեր:

Գիւղախմբական ժողովներն պիտի ընտրուին ընակիչներու ձեռամբ, և կառավարութիւնը պիտի անուանէ գործադիր իշխանութեան վերաբերեալ ինչ ինչ իրաւունքներ ընդունած զիւղախմբական վարիչ ժողովականներէն մին: Այս վարիչներն կախում պիտի ունենան գաւառակապետներէն (Sous-Préfets) և թաղապետական պաշտօններն ալ պիտի կատարեն հաւասարապէս: Պէտք է որ զիրենք ընտրող ընակիչներու մեծամասնութեան կրօնին վերաբերին, և այս պարագայի մէջ իրենց իբր օգնական (adjoint) պիտի ունենան փոքրամասնութեան կրօնը դաւանող անձեր: Իրենց պաշտօններու գործադրութեան մէջ ժողովրդին քուէովն ընտրուած՝ չորսէն վեց անդամներէ բաղկացած խառն ժողովի մը աջակցութիւնն պիտի ընդունին: Վերը յիշատակուած վարիչներն ու զիւղախմբական ժողովներն առաջին անգամ միայն պիտի անուա-

նուին զաւառակապետներու վարիչ ժողովներէն, և այդ ժողովները պիտի ընտրեն զանոնք իւրաքանչիւր տեղերու ընակիչներու մէջէն:

Իւրաքանչիւր վարիչ իւր հրամանին ներքև պիտի ունենայ քաղաքապահ զօրք, որուն թիւը տեղւոյն իրական պէտքերուն համեմատութեամբ պիտի կրնայ աւելնալ: Այդ զինեալ զօրութեան գործը պիտի ըլլայ ապահովել զիւղախմբին կարգն ու անդորրութիւնը, ձերբակալել շարագործներն ու սրիկայներն, և պաշտպանել բնակիչներն ամեն բռնութեան և կեղեքումներու դէմ: Քաղաքապահ զօրքերու ամեն մէկ դասակը պիտի կրնայ միւս զիւղախումբերու քաղաքապահ զօրքերուն օժանդակութիւնը կամ գործակցութիւնը խնդրել՝ միասին գործելու և աւագակներու ձերբակալման մէջ յաջողելու համար:

Վերը յիշատակուած գործակալներէն զատ՝ իւրաքանչիւր նահանգի մէջ պիտի կազմակերպուի՝ մասնաւոր կանոնադրի մը ուժով՝ նահանգային քաղաքապահութեան մարմին մը, որուն սպայներն ու զինուորներն պիտի ընտրուին կայսրութեան հպատակ եզոզ բոլոր դասակարգերու մէջէն, և որ պիտի դրուի նահանգապետներուն հրամաններուն ներքև, զաւառակապետներու և զաւառակապետներու տրամադրութեան տակ դրուելու համար: Իբրև հրամանատարներ (commandants) պիտի ունենայ փորձառու սպայներ, և օգնական ու ձեռնաու պիտի ըլլայ

ամեն անգամ որ գիւղախումբերու մէջ գտնուող քաղաքապահութեան գործակցութիւնը խընդրուի:

Ներկայ ծանուցագրի շրջանակէն դուրս կը մնայ թուարկութիւնն այն ամեն առաւելութեանց, զորս կ'ընծայէ նախագծեալ կազմակերպութիւնը: Բաւական է հաստատել միայն՝ թէ հաւասարապէս ազդու միջոց մը պիտի ըլլայ այն, աւելցնելու համար գիւղախմբական դըպրոցներու թիւը, յառաջդիմութիւն տալու երկրագործութեան և բարւոքելու համար հաղորդակցութեան ճանապարհներն՝ վարիչներուն և գիւղախմբական ժողովներուն խնամքովը:

Սէլանիկի նահանգապետութեան գաւառակներէն մէկուն մէջ ստացուած միւնոյն փորձառութիւնը կարճ միջոցի մէջ յառաջ բերաւ լաւագոյն արդիւնքներ ի մեծ գոհունակութիւն տեղական ժողովուրդին: Այդօրինակ միջոցի մը զլխաւոր արգասիքը պիտի ըլլայ ուրեմն ամուր խարիսխներու վրայ գետեղել հասարակաց և անհատական ապահովութիւնը:

Այս ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար ուրիշ զօրաւոր մէկ միջոցն ալ եղեւնագատ ատեաններու սահմանումն է, ինչպէս Բսինքս: Այս ատեաններն կարգ քստ կարգէ պիտի երթան այն գաւառակներն, ուր իրենց ներկայութիւնն անհրաժեշտ պիտի նկատուի և հոն պիտի դատեն ոճիրները: Դատ վարելու այսպիսի եղանակ մը մեծամեծ առաւելութիւններ

կ'ընծայէ, քանի որ նախնական հարցաքննութիւն և դատաստան շատ աւելի դիւրութեամբ պիտի կատարուին իրենց տեղերուն վրայ՝ քան եթէ դատը ենթարկուէր սանձագններու եղեւնադատ մնայուն ատեաններուն. վասն զի շատ անգամ կը պատահի որ անոնք՝ որոց վկայութիւնն անհրաժեշտ համարուած է, յանձն չեն առնուր այս վերջիններուն առջև երեկի, և նոյն իսկ իբրև վկայ ներկայանալ, մեծ հեռաւորութեան, հաղորդակցութեան զժուարութեանց, ժամանակի կորուստի և մեծաքանակ ծախքերու պատճառաւ. բաներ՝ որ բոնի կը խափանեն դատաւորութեան ազատ ընթացքը:

Օսմանեան կառավարութիւնը արդէն հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդունած է կարող և պարկեշտ անձեր՝ առանց կրօնական խտրութեան: Այսուհետև այս իրողութիւնն ալ աւելի լայն կիրառութիւն մը պիտի գտնէ, և Բարձրագոյն Գուռը ձեռք պիտի առնու ինչ որ կրնայ արդեամբք իրականանալ:

Նոյնչափ կարևոր միջոց մ'ալ կայսերական կառավարութեան ուշադրութիւնը դրաւած է. այն է, արթուն հսկել կրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց յառաջդիմութեան, որ երկրի մը երջանկութեան գլխաւոր պատճառն է: Հետևաբար՝ ի բաց առեալ իւրաքանչիւր նահանգի մաքսերու՝ աղի և ծխախոտի՝ ինչպէս նաև եկամուտներն բարեպաշտական հաստատութեանց (էվգաֆ)՝ որոց յանձանձանքն հասարա-

կութեանց (communautés) ժողովներուն անկ է՝ մէկ տասներորդը պիտի առնուի նահանգին վարչական պէտքերուն համար գործածուած ծախսերու մնացորդէն, ծախքեր՝ որ պիտի հայթայթուին միկնոյն նահանգի միւս ընդհանուր եկամուտներովը. և յառաջիկայ տարւոյն սկիզբէն նահանգին տրամադրութեանը տակ պիտի դրուի այն՝ ի պէտս կրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց: Հարկ չկայ ըսելու թէ այդ մասնաւոր ծախսագումարը (allocation) պիտի բարձրանայ ցորչափ պետութեան եկամուտներն աւելնան:

Կատարեալ կանոնագիր մը նահանգաց մասին, կանոնագիր մը՝ որ իրեն խարխոխ ունի փորձառութիւնն, ու տեղերու վրայ կատարուած քննութիւններն ուսումնասիրուելու վրայ է: Քիչ առենէն ընդհանուր գործածութիւն մը պիտի ստանայ Ասիական թուրքիոյ բոլոր նահանգներու մէջ, նոյնպէս նահանգապետներու իրաւունքներն աւելի պիտի ընդարձակուին և իրենց պաշտօններն պիտի երաշխաւորուին:

Ասոնք են, Պ. Դեսպան, մասնաւոր կանոնաւորմանց այն գլխաւոր կէտերն՝ որ գործադրութեան պիտի դրուին:

Նախագրեալին ծանօթացնելով զՁեզ՝ դառն է ինձ հաւաստել, որ ամեն անգամ երբ հասարակաց իրաւունքի ոճիրներ՝ որոց պատահումը բնական է աշխարհի ամեն երկիրներուն մէջ՝ գործուին նաև Հայոց բնակած տեղերուն մէջ,

կրբոտ մտքեր կարծես պաշտօն ունին հնարելու
երևակայական եղեռնագործութիւններ՝ միւսնե-
րու վրայ աւելցնելու համար, ներկայացնելով
զանոնք իբրև իրականութիւններ յաշս եւրո-
պացւոց և այս տեղերը գտնուող ժողովներուն
առջև:

Վերջացնելով՝ պարտք կը համարիմ բացո-
րոշ և ճշգրիտ եզանակաւ հաստատել Ձեր Վե-
մութեան, թէ Վանի, Տիարպէքիի, Պիթլիսի,
Էրզրումի և Սվազի Հայ բնակիչներու պաշտօ-
նական մարդահամարն հետեւեալ արդիւնքը
տուած է: Այս վերջիններու թիւը կը բարձրա-
նայ հարիւրին 17-ի, միւս ոչ-մսլիման հասարա-
կութեանցը՝ հարիւրին 4-ի, իսկ մսլիման բնա-
կիչներունը հարիւրին 79-ի:

Աւելորդ կը համարիմ յայտնել թէ Բարձ-
րագոյն Դուռը Պէոլինի Դաշնագրութիւնն ստո-
րագրող պետութեանց պիտի ծանուցանէ այն
ամեն միջոցներն, զորս ձեռք առած է ինքն
հետզհետէ բարեկարգութիւններ մտցնելու հա-
մար Բիւրտիստանի և Ասիական նահանգներու
մէջ՝ ուր կը բնակին նաև Հայք:

Հաճեցէք ևն.

(Ստորագրեալ) Ապէսից

№ 16

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՎԷՅ ՄԵՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՆՅ ԳԵՍՊԱՆԱՑ՝
Բ. ԳՐԱՆ ՄԱՏՈՒՅԱԾ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՅԱԳԻՐԸ ¹⁾

Կ. Պօլիս, 7 Սեպտեմբեր 1880

Պարոն նախարար

Ստորագրեալք ընկալան վերջին Յուլիս ամսոյ 5 թուականաւ ծանուցագիրքը, որով Բ. Դուռը պատասխանած է՝ իրենց Յունիս 11-ի պաշտօնագրոյն այն պարբերութեան, որ Օսմանեան Պետութեան՝ Պէդլինի Դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածով՝ հայարնակ նահանգաց մէջ ներմուծել յանձն առած վարչական բարեօրմանց և բարենորոգմանց կը վերաբերի:

Նոյն ծանուցագրին մտադիր ուսումնասիրութիւնը ապացուցած է իրենց՝ թէ Օսմանեան Պետութեան կողմանէ նշանակեալ առաջարկութիւնք չեն համապատասխաներ յիշեալ յօդուածոյն ոչ ոգւոյն և ոչ տառին:

Ստորագրելոցս ներկայացուցած Տէրութիւնները չեն անգիտանար թէ Օսմանեան Պետութիւնը երկու Յանձնախումբ յուղարկած է հայարնակ նահանգները, բայց բանաւոր պատճառներ ունին խորհելու միանգամայն թէ անոնց պաշտօնը և ոչ մի արդեան յանգած չէ. և Բ. Դուռը հակառակ այն պարտաւորութեանց՝

¹⁾ Դիւան Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի:

որ կը ծագին իրեն համար 61-րդ յօդուածէն, ետ կեցած է նոյն տնօրինութիւնները իրենց ծանուցանելէ:

Ոչինչ շապացուցաներ թէ «կիցէ բարւոքում ներմուծուած լինի արդարութեան վարչութեան մէջ. ընդհակառակն՝ հիւպատոսական բազմաթիւ տեղեկագրեր կը հաստատեն՝ թէ քաղաքային կամ եղեւնական դատարաններու անկախութեան խնդիրն իւր այժմու վիճակին մէջ անցելոյն բաղդատմամբ՝ եթէ ոչ յոռեզոյն, զէթ նոյնչափ նուազ զոհացուցիչ է:

Իսկ զինակիր պահանջութեան և ոստիկանութեան խնդրոց զալով, Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը կը հաստատէ թէ Բ. Գուռը պատուիրած է քանի մը յատուկ սպայներու, որ սոյն երկու պաշտօնէութեանց վերակազմութեան մասին ծրագրեր ներկայացունեն:

Տէրութիւնք այդ ծրագրոց վրայ տեղեկութիւն առած չեն և Օսմանեան Պետութիւնը չէ կարող հաստատել անգամ թէ անոնք ներկայացուած են իրեն:

Ստորագրեալք չեն կրնար ընդունիլ ուրեմն թէ Չեր Վսեմութեան պատասխանագիրն՝ իրենց Յունիս 11-ի ծանուցագրոյն արտայայտած զանգատանաց ամենափոքր զոհացում մը տուած լինի: Ասկէ զատ՝ նոքա այնքան առաւել իրաւունք կը կարծեն ունենալ Օսմանեան Պետութեան այս մասին ի փորձ գրած ճգանց անբաւականութիւնը ցցնելու, նոյն իսկ պատասխա-

նագրոյն պարունակութենէն դատելով, Պէոլինի
Դաշնագրին իւր վրայ դրած պարտականութեանց
և յառաջ բերած կացութեան վրայ նուազ ճիշդ
ըմբռնում մ'ունի:

Հայաբնակ նահանգաց մէջ տեղի ունեցած
կամ իբրև այնպէս նշանակուած եղեռանց մա-
սին Բ. Դրան տալ կարծած բացատրութիւննե-
րուն բառերն իսկ կ'ապացուցանեն, որ նա կը
զլանայ խոստովանիլ յիշեալ նահանգաց մէջ
տիրոջ անիշխանութեան աստիճանն և ծանրա-
կշռութիւնը իրաց վիճակի մը: որոյ յարատե-
ւումն, ըստ ամենայն հուանականութեան, այն
ընդարձակ դաւառաց մէջ բնակող քրիստոնեայ
ժողովրդոց բնաջինջ լինելուն առիթ պիտի ըլլայ:

Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը և ոչ մի լուրջ
առաջարկ կը պարունակէ Չէրքէսներու և Քրը-
դերու ծայրայեղութեանց վախճան տալու գիտ-
մամբ: Եւ սակայն երկնչելի է թէ հասարակաց
օրէնքներու գործադրութեամբ այդ ապերասա-
նութեանց առաջքը չկարենայ առնուիլ: Միայն
արտաքոյ կարգի խոստութեան միջոցներով կա-
րելի է վերջ տալ այնպիսի բռնութեանց, որ
ճլ-րդ յօդուածին մէջ նշանակուած նահանգաց
մի շատ մասերուն մէջ մշանջենաւոր վտանգ մը
առաջ կը բերեն: Հայերու ընչից, սլատուոյն և
կենաց դէմ:

Պէոլինի Դաշնագրոյն ճլ-րդ յօդուածով
Բ. Դուռը յանձն առած է՝ «Հայաբնակ նահան-
գաց մէջ՝ տեղական պիտոյից պահանջած բար-

« Լորուճներն և բարեկարգութիւններն, առանց
 « այլ ևս յապագման, ի գործ դնել »:

Ստորագրեալք ցաւ ի սիրտ կը հաստատեն
 թէ՛ Յուլիս 5-ի ծանուցագրով նշանակուած ընդ-
 հանուր բարենորոգմանց մէջ՝ յիշեալ յօդուածին
 տրամագրած տեղական պիտոյքը՝ և ոչ մէկ
 կերպով ի հաշիւ առնուած են:

Անշուշտ՝ տէրութիւնք գոհունակութեամբ
 պիտի ընդունին Օսմանեան կայսրութեան ամէն
 կողմանց մէջ ընդարձակ բարենորոգմանց ներ-
 մուծումը. բայց՝ նորա, նախ քան զամենայն,
 Պէտլինի Դաշնագրոյն լիովին գործադրութիւնը
 կը պահանջեն, և չեն կրնար հաւանիլ, որ Բ.
 Դուռն մի այնպիսի վերանորոգում առաջարկե-
 լով՝ որ նոյն դաշնագրոյն նշանակած նահանգ-
 ներուն ի նպաստ պայմանադրուած յատուկ
 բարենորոգումներէն և ոչ մին կը պարունակէ,
 այս մասին իւր յանձն առած պարտաւորութիւն-
 ներէն ինքզինքը գերծեալ կը նկատէ:

Ասկէ գատնոյն նահանգաց մասնաւոր նկա-
 րագիրն ըլլալով, լայնածաւալ գաւառաց մէջ
 բրիստոնեայ տարրին գերիշխանութիւնն, այս
 իրողութիւնն ի հաշիւ շառնող ո՛ր և է բարենորո-
 գում չկրնար գոհացուցիչ նեաւանք մի ունենալ:

Ստորագրեալք, նոյն նահանգաց ընծայած
 մի այլ նահագամանքն ևս ի հաշիւ ազնուին պարտ
 անհրաժեշտ կը վարկանին: Բ. Դուռը՝ Հայոց և
 Քրդաց համար միևնոյն կանոնագիրը սահմանե-
 լու կամք կը ցուցնէ: Նախ և առաջ պարտ ու

պատշաճ է՝ ըստ վարչութեան՝ անջատել գանձեր, որքան գործնականապէս կարելի է. քանզի բնակաւոր ժողովուրդներն ու կէս թափառիկ ցեղերը՝ միեւնոյն եղանակաւ կառավարելը բացարձակապէս անկարելի է:

Հետեապէս, գիւղախմբերու և վարչական խումբերու (groupes administratifs) բաշխումն ընդհանրապէս այնպէս պէտք է գործադրուի, որ կարելի եղածին չափ՝ համասեռ տարրեր՝ ի մի վայր ժողոված լինին: Բաշխման միտումը պէտք է ըլլալ Հայոց, և կամ ըստ հարկին, Հայոց և Թրքաց համախմբուիլը, ի բաց թողլով գՔուրդ:

Հետեաբար, իւրաքանչիւր գիւղախմբի բնակչաց մեծամասնութիւնն որոշող վիճակագրական ցուցակաց մէջ պէտք չէ մուծանել թափառիկ Քուրդ տարրը, որ լեռանց մէջ կ'ապրի, և որ բրիտանացիներն ալ զաշտաց մէջ անկարգութիւն սփռելու համար միայն կ'իջնէ:

Կարելի է ենթադրել՝ թէ Բ. Դուռը Յուլիս 5-ի ծանուցագրով առաջարկուած գիւղախմբական կազմակերպութեան մէջ, համակրօն բնակչաց մեծամասնութենէն զոյացած առաջին աստիճանի վարչական խումբեր հաստատելու միջոց մը նշմարած լինի. Եւ սակայն ոչինչ չյայտնե՛ր այն գրութեան մէջ՝ թէ Բ. Դուռն այդ սկզբան կիրառութիւնը յանձն կ'անոն՞:

Ստորագրեալք գոհութեամբ սրտի կը տեսնեն, թէ առաջագրեալ կազմակերպութեան մէջ՝ մէն մի գիւղախմբապետ տեղւոյն մեծամասնու-

թիւնը գոյացնող կրօնական հասարակութեան պիտի վերաբերի: Բայց բարձրագոյն կարգի պաշտօնէից նկատմամբ նմանօրինակ արամադրութեան մը չգոյութիւնը՝ յայտնապէս կ'ապացուցանէ՝ թէ առաջարկեալ վերանորոգմունք չեն ըստ բաւականին ի հաշիւ առնուր Օ՛լ-րդ յօդուածոյն ակնարկած նաճանգաց տեղական պիտոյքը:

Օսմանեան Պետութիւնը կը յայտարարէ, թէ պարկեշտ և կարող անձերը, առանց կրօնի խտրութեան, հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդունած է արդէն, և թէ այսուհետև սոյն իրողութիւնը ընդարձակագոյն կիրառութիւն մը պիտի ստանայ: Այս յայտարարութիւնը յոյժ ճապարհ է, և ստորագրեալք կը խորհին՝ թէ այս կէտին վրայ պնդելն այնքան հարկաւորագոյն է, որքան որ Հայք կը հաստատեն, թէ իրենց մեծամասնութեամբ գտնուած նաճանգաց մէջ գրեթէ Հայ չկայ, որ հասարակաց պաշտօնի վրայ գտնուի: Նոցա պաճանջքն այս մասին այնչափ առաւել օրինաւոր կը թուի, որչափ որ կարելի է թէ Բ. Իրան նոյն նաճանգաց վրայ քրիստոնեայ կառավարիչներ կարգելովն հանդերձ, վարչութեան մէջ աւելի արգարութիւն և իրաւասութիւն գտնելու մասին՝ դարձեալ Հայոց համար մեծագոյն վստահութիւն մը չգոյանայ:

Վասն որոյ, Օսմանեան Պետութեան ծանուցագրոյն պարունակած անօրինութիւններէն շատ աւելի ընդարձակ անօրինութեանց պէտք

կայ. որպէս զի Բ. Դուռը Պէտլինի մէջ յանձն առած պարտաւորութիւնները կատարած լինի:

Առաջարկեալ բարենորոգմանց անբաւակա- նութիւնն, ընդհանուր առմամբ, այնքան մեծ է, որ գրեթէ անօգուտ է Բ. Դրան ծրագրոյն պակասութեանց վրայ վիճարանիլ: Բայց և այն- պէս, յետագայ դիտողութիւնք ինքնին կը ներ- կայանան մտաց:

Նախ և առաջ՝ Բ. Դուռը յայտարարելով թէ գիւղախմբապետք, փոխանակ նոյն իսկ գիւ- ղախմբական խորհրդէն ընտրուելու, պէտք է լինին տէրութեան պաշտօնեայններ, զորս կեղբո- նական իշխանութիւնը պիտի ընտրէ գիւղա- խմբական խորհրդոյն ընտրեալ անդամոց մէ- ջէն, վարչական դասակարգութեան մինչև ցյե- տին աստիճանը տարուած կեղբոնացման սկըզ- բունքը կը հաստատէ: Միւս կողմանէ՝ գիւղա- խմբապետներու և գիւղախմբական խորհրդոյ անդամոց նկատմամբ Բ. Դուռը զանց կ'ընէ ը- սել, թէ սոքա ցկեանս՝ եթէ ոչ առժամեայ կերպով պաշտօն պիտի վարեն: Նոյնպէս շըսեր, թէ ում պիտի պատկանի. զանոնք անկարողու- թեան պատճառի համար պաշտօնանկ ընելու ի- բաւունքը: Այս իրաւունքը արդեօք զանոնք կարգող քաղաքապետական խորհրդոյն, թէ ոչ՝ ուրիշ իշխանութեան մը վերապահեալ պիտի լինի:

Դարձեալ, օսմանեան ծանուցազիրը, ոչ զինուորագրութեան եղանակին և ոչ ալ ուրիշ

տեսակէտներու նկատմամբ, զանազանութիւն չզններ գիւղախմբական և նահանգական զինակիր պահանորդութեանց միջև. գիւղախմբական զինակիր պահանորդութիւնն յայսմ միայն կը տարբերի միւսէն, որ նա, գիւղախմբապետին հրամանաց ստորակարգեալ է: Նա չի գումարուիր նոյն իսկ գիւղախմբի մէջէն և կրօնապէս մեծամասնութիւն ունեցող բնակիչներէն, և ոչ ինչ շերաշխարհներ, թէ նա՛ իրօք իւր գոյութեան սեփական հանգամանքը պիտի ունենայ, որ է տեղային պաշտպանողական զօրութիւն մը ըլլալ:

Նահանգական զինակիր պահանորդութեան կազմակերպութիւնն ևս շնամապատասխաներ 61-րդ յօդուածոյն յատկապէս նշանակած նահանգներուն տեղական պիտոյից:

Նաև, այն պայմանը՝ որոյ համաձայն յիշեալ պահանորդութեան թէ սպայներն ու թէ զինուորները պէտք է առնուին պետութեան ամեն գոտու հպատակաց մէջէն, բոլորովին անորոշ կերպարան մ'ունի:

Յանկալի է, որ նահանգական զինակիր պահանորդութեան սպայներն և զինուորներն գիւղախմբական զինակիր պահանորդութեան մէջէն առնուին, այսինքն՝ այն դաշտային պահապաններուն մէջէն, զորս գիւղախումբերն իսկ պիտի ընդունին: Այս դաշտային պահապաններն՝ որք պաշտօն ունին գիւղերը պաշտպանել Քըրդաց արշաւանաց դէմ, նահանգական զինակիր

պահանջորդութեան պէտք է հայթայթեն իւրաքանչիւր գիւղախմբի ժողովրդոց թուոյն համեմատութեամբ օժանդակ խումբեր:

Նահանգային վարչութեան քմահաճութեանց տեղ՝ ընտրողական սկզբան դրութիւնը հաստատուն երաշխաւորութիւն մը կրնայ յառաջ բերել հասարակաց ապահովութիւնն ամրացնելու յատկացեալ զօրութեանց բարւոք կազմակերպութեան մասին:

Եղեոնադատ ատենի մը կազմութեան վերաբերող առաջարկութեանց արժէքը՝ նախ և յառաջ՝ այն ատենին կազմական պայմաններէն կախումն ունի: Եւ սակայն Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը այս կէտը ընդ լուծեամբ թողած է: Կարևոր կը թուի, նահանգաց ոմանց մէջ Հայ տարրին գերիշխանութիւնն, (prédominance) ի հաշիւ առնուլ, և դատական կազմակերպութեան մէջ նոյն տարրին համեմատական բաժին մը տալ:

Այլ և աստ իսկ մէկ քանի խնդիրներ յառաջ կուգան, որոց լուծման մասին օսմանեան ծանուցագիրը և ոչ մի նշոյլ չտար: Թէ դատաւորք անփոփոխելի պիտի լինին արդեօք. եթէ ոչ որոշեալ ժամանակաւ անուանելի: Որո՞վ օրինօք պիտի դատեն. Շէրիո՞վ թէ այլով իւր օրէնսդրութեամբ: Եղեոնադատ ատենաք ինչպէ՞ս պիտի յարգել տան իրենց վճիռները կէս անկախ և բոլորովին վայրենի Քուրդ ցեղերուն:

Այս վերջին հարցումը լիովին կ'ապացու-

ցանէ թէ որչափ հարկաւոր է դուրս ձգել Քրի-
զերը Հայաստանի ժողովրդոց պատկանեալ բա-
րենորոգման շրջանակէն. և ուրոյն վարչութիւն
մը տալ անոնց, իրենց պատերազմատէր և նախ-
նական բարուց համաձայն:

Տեղեկայ և վարատական երկու տարերց
առնչութեան վերաբերեալ սոյն այս խնդրոյն
առթիւ ստորագրեալք համոզում կը յայտնեն
թէ պէտք է ջնջել Քրդերուն՝ Հայոց վրայ հար-
կազրած բոլոր այն բռնազրօս ծառայութիւն-
ներն ու տարապարհակ աշխատութիւնն, որ ոչ
թէ մի իրաւանց սկզբունքէ, այլ մի հնարմատ
զեղծմանէ միայն կը ծագին: Կը խորհին նմա-
նապէս թէ՛ ի նպաստ Հայօրերոյն պայմանա-
դրեալ բոլոր բարենորոգմանց արգասիքը, պէտք
է նաև Քրդաստանի կեդրոնն ու հարաւակողմը
(Ճուրամէրկի Փագա) բնակող բազմաթիւ նեո-
տորականաց ալ արդարասիրաբար ստացունել:

Յաւալի է, որ դպրոցաց խնամատարու-
թեան և հասարակաց շինութեանց նման՝ ան-
դային պիտոյքը լրացնելու յատկացեալ գումարի
մը վերապահման ակնարկող պարբերութիւնը
բացօրոշ բառերով շարադրուած չէ:

Կարելի է ընդունիլ սակայն թէ այս պար-
բերութիւնը կը պարունակէ յինքեան արժէք
մ'ունեցող ելմտական սկզբունքի մը գաղափա-
րը. և այն սկզբունքն, ըստ մտաց տէրութեանց,
յետագայ բառերով պէտք կ'ըլլայ պարզուիլ.
այսինքն թէ, տուրքերը երկու կարգի բաժա-

նուելով, առաջինը, որ մաքսային և աղային տրոց հասոյթէն բաղկացեալ է, պետական պիտոյից պիտի յատկացուի. իսկ երկրորդը՝ որ վիլայէթին ընդհանուր եկամուտներէն գոյանալի է, նախ և առաջ, նահանգին վարչական պաշտամանց, և ապա մնացորդին մէկ մասը տեղական պիտոյից սեպհականուելով, միւս մասն ալ կ. Պօլիս պիտի յուղարկուի: Եթէ այս մեկնութիւնը ճշգրիտ է, այն ատեն Յուլիս 5-ի ծանուցագրոյն առաջարկութիւնը քիչ շատ համաձայնած կ'ըլլայ Եւրոպական Տաճկաստանի նահանգաց վարչական կազմակերպութեան ծրագրոյն, որ Բ. Դրան կողմէ Արևելեան Րուսիայի Եւրոպական Յանձնախմբին բնութեան մատուցուած է, 19-րդ յօդուածին:

Արգարև սա՛ հաստատուն բարենորոգում մի կը կայացունէ, ըստ այնմ զի՛ կը նուիրագործէ այն սկզբունքը, որ կը պահանջէ, թէ նախապէս պէտք է նահանգային ծախքը մատակարարել, տրոց մի մասին առամարբ. բայց էական պայման է, թէ այս սկզբունքը վարչական բարենորոգմանց Մասնախմբին արդէն իսկ ընդունած երաշխաւորութեանց համանման երաշխաւորութիւններով ապահովեալ լինի: Բաց ի սմանէ, ստորագրեալք պարտին նկատել տալ, թէ չէ կարելի՛ վաղուց գրաւի գրուած եկամուտներն, այս ինչ կամ այն ինչ գործածութեան յատկացունել:

Ապակեղորոնացման սկզբունքը, որ այնքան

հարկաւոր է կեդրոնական իշխանութեան կրօնէն տարբեր կրօնի հետևող ժողովրդեան մը բնական նահանգաց համար, քիչ գոհացուցիչ եղանակաւ բացատրուած է Ձեր վսեմութեան ծանուցագրոյն մէջ:

Անհնար է արդիւնաւոր բարենորոգումներ ակնկալել, քանի որ ընդհանուր կառավարչաց կացութիւնը կատարելագէտ բարեփոխուած չէ: Արդարև ծանուցագիրը նշմարել կուտայ, թէ անոնց իշխանութիւնը պիտի ընդարձակի և պաշտօնէին երաշխաւորուի. բայց այսօրինակ ընդհանուր վստահացումունք խնդիրը լուծելու տեսակէն չեն:

Մինչև որ ընդհանուր կառավարչին իշխանութեան ընդլայնումն և անոր պարտուց կատարման համար բացարձակապէս կարևոր երեցած պատասխանատուութեան ընդարձակումը բացորոշաբար պայմանագրեալ չլինին, և մինչև որ բացորոշ երաշխաւորութիւնք ընծայուած չըլլան այն բարձրաստիճան պաշտօնէին իւր պաշտաման տեղութեան նկատմամբ անկարելի պիտի ըլլայ առաջարկեալ բարենորոգմանց արդիւնաւորութեան մասին կարծիք մը յայտնել:

Ապաքէն՝ քաջայայտ է, թէ ընդհանուր կառավարիչք պարտին մասամբ իւրք տեղեկութիւն ունենալ իրենց պաշտօնէին տեղութեան վրայ, և միանգամայն գերծ ըլլալ այն յարատև միջամտութենէն, որ արդի կառավարական եղանակին ներքև իրենց վարչական գործոց յետին

մանրամասնութեանց մէջ անգամ տեղի կ'ունենայ, և որ՝ ցարդ իրենց գործունէութիւնը կաշկանդած էր: Անօգուտ է յաւելուլ, որ թէպէտ վալիներուն մեծագոյն անկախութիւնն ամենուրեք փոփոքելի է, սակայն հայաբնակ նահանգաց մէջ բացարձակապէս կարևոր է:

Արով բանիւ, աէրութիւնք, Օսմանեան Պետութեան առաջարկութեանց անբաւականութեանը համոզուած լինելով կը խորհին թէ արժան է լրջաբար ի հաշիւ առնուլ յիշեալ նահանգաց մէջ ստուգուած տեղական պիտոյքը, աւելի ընդարձակութիւն տալ հաւասարութեան և ապակեղբոնացման երկու մեծամեծ սկզբանց, արդիւնաւորագոյն անօրինութեանց ձեռնարկել սօտիկանութիւնը կազմելու, և Չէքքէզաց և Քրզաց երեսէն տառապեալ ժողովուրդները պաշտպանելու համար, և վերջապէս ընդհանուր կառավարչաց իշխանավարութեան տեղութիւնն ու սահմանը որոշել:

Ահաւասիկ՝ այսու և միմիայն այսու պայմանաւ կարելի է լիովին հատուցումն ընծայել Պէոլիսի Դաշնագրին 61-րդ յօդուածոյն գոյութիւն տուած իրաւանց և ակնկալութեանց:

Իուր կը ճգնի արդարեւ այն յօդուածին սահմանը սեղմել, ընդհանուր ժողովրդեան բաղդատմամբ՝ հայ ժողովրդեան և առ հասարակ բրիտանոնէից թուոյն վրայ յենլով:

Ծանուցագրին մէջ նշանակուած համեմատութիւնը այնչափ տարբեր է ուրիշ տեղեկու-

թիւններէ, որ Տէրութիւնք չեն կրնար զայն իբրև ճշգրիտ ընդունիլ:

Հայ ժողովրդեան ներփակեալ ցուցակը, որ Պատրիարքարանի խնամօք յօրինուած է, սոյն այլ և այլ գնահատութեանց միջև կեցած ահագին տարբերութիւնը կը ցուցնէ: Սա ևս կայ, որ Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը՝ միայն մահմէդականաց և բրիտանէից առ իրեարս ունեցած համեմատութիւնը կը նշանակէ:

Տէրութիւնք կը բաղձան ի ձեռին ունենալ այն տեղեկութիւնները, որոց վրայ հիմնեալ է այդ հաշիւը, և հարկ անհրաժեշտ կը համարին միանգամայն, 61-րդ յօդուածոյն նշանակած նահանգաց մէջ բնակող մահմէտականաց և բրիտանէից մերձաւորագոյն թիւը՝ որչափ կարելի է փութով առնել տալ անկողմնակալ մասնախմբի մը ձեռք, որոյ կազմութիւնը այսուհետև պիտի որոշուի:

Պէտք է ապահով լինիլ, որ Բ. Դուռը անժխտելի անկողմնապահութեան պայմաններով գործադրուած սոյն մարդահամարին արդիւնքը պիտի ընդունի, և յիշեալ նահանգաց կազմակերպութեան մէջ ի հաշիւ պիտի առնու զայն:

Յոյժ հաւանական է նաև, որ եթէ այս հիման վրայ գործի սկսուի, համօրէն տեղական պահանջմանց գոհացուցման պէտքը՝ այլ և այլ վիլայէթներու արդի աշխարհագրական սահմանաց սրբագրութեան հարկն յառաջ պիտի բերէ:

Այլ սակայն, այն յամուրդներէն՝ որ տեղի

պիտի ունենան առաջադրեալ մարդահամարին գործողութեանց պատճառաւ, Բ. Դուռը չկրնար իրաւունք ստանալ ստիպողական կերպարան մը ընծայող միջոցներուն գործադրութիւնը յապաղելու համար:

Ամենակարեօր է՝ առանց ժամանակի կորստեան՝ իրականացունել այն բարենորոգումներն՝ որ յատկացեալ են Հայոց կեանքն ու ինչքը ապահովելու, ձեռնարկել անմիջապէս Քրդաց ասպատակութիւնները զազրեցնելու միջոցներուն, գործադրել անյապաղ ելմտական նոր կազմութիւնը, աւելի զոհացուցիչ կացութեան մը վերածել՝ առժամանակեայ կերպիւ, զինակիր պահանորդութիւնը, և մանաւանդ պարզեել ընդհանուր կառավարչաց աւելի կայուն իշխանութիւն մը և ընդարձակագոյն պատասխանատուութիւն:

Իբրև եզրակացութիւն՝ ստորագրեալք կը հրաւիրեն միւս անգամ ևս Բ. Դրան ուշադրութիւնը սոս Էսկան իրողութեան վրայ, որ հայաբնակ նահանգաց մէջ մուծանելի բարենորոգմունք, պարտին լինիլ համապատշաճ տեղական և գործադրուիլ ընդ հսկողութեամբ Տէրութեանց, ըստ բանից յանձնառութեանցն, գորս դաշնադրած է նա մի միջազգային մուրհակաւ:

Ստորագրեալք են:

(Ստորագրեալ)

Հացֆեկլըր

Նովիկով

Գօքէն

Կոթի

Տիսուօ

Գալիսէ

Բ. ԿՐԱՆ 1880 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 3 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ
ԾԱՆՈՒՅԱԳԻՐՆ ¹⁾

Պէւլինի Դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածին ոյժովն Օսմանեան կառավարութիւնը յանձն առած ըլլալով անյապաղ զործադրել այն բարեկարգութիւններն, զորս կը պահանջեն Հայոց բնակած վայրերու տեղական պէտքերը, երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Ձէրքէսներու և Քիւլտերու դէմ, և այդ մասին ձեռք առած միջոցներն պարբերաբար ծանուցանել այն պետութեանց, որ պիտի հսկեն անոնց զործադրութեանը, խաղաղութեան կնքումէն յետոյ քննիչներ զրկուած էր այն տեղերու վրայ: Եթէ կատարեալ չեղան այդ քննիչներու յանձնուած քննութեանց նկատմամբ տրուած տեղեկութիւններն առ Դաշնագիր Պետութիւնս, պատճառն այն էր՝ որ տեղ տեղ Ոստիկանական Վարչութեան մէջ հասցեւորուող ներմուծուած քանի մը բարւոքութիւններէ զատ՝ կայսերական կառավարութիւնը չէ կրցած կատարել բոլոր անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները:

Այժմ՝ կառավարութիւնը Պէքիր փաշայի և կայսրութեան ուրիշ պաշտօնատարներու խնամքին տակ հրամայած քննութիւնն ի գլուխ հա-

¹⁾ Դիւան 4. Պուլի Հայոց Պատրիարքարանի:

նած և որոշած է հեռուեալ միջոցներն ի գործ դնել:

1. — Բնակիչներու կարգն ու անդորրութիւնը ապահովելու նպատակաւ՝ էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի և Տիարպէքիրի նահանգներուն ատեաններն աւելի լաւ պիտի կազմակերպուին և բարեկարգուին. և կայսերական միւլաքիւմը մասնաւորապէս պաշտօն պիտի ունենայ այդ բարեկարգութեան հսկելու:

2. — Պետութիւններէն խնդրուած ապահովութեանց ձեռք բերուած օրէն գրեթէ երեք ամիս վերջ՝ կայսերական կառավարութիւնը պիտի վերակազմէ վերը յիշատակուած նահանգներուն սոսիկանութիւնն ու քաղաքապահութիւնը, տեականապէս ապահովելու համար հոն հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

3. — Պատերազմական գործոց կայսերական նախարարէն պիտի անուանուին քաղաքապահութեան գնդապետներն (ալայ պէյի), Միւս սպայներու ընտրութեան հոգ պիտի տանին վաշտերու (գօրագունդերու) ժողովները, և անոնց անուանումը պիտի հաստատուի պատերազմական պաշտօնարանէն՝ ընդհանուր կառավարիչներու առաջարկութեան վրայ: Այս վերջիններն իշխանութիւն պիտի ունենան սոսիկանութեան գործակալներն իրենց նահանգներուն մէջ բաշխելու՝ տեղական պէտքերուն համեմատ. և իրենց միաձայն հաւանութեանը վրայ՝ պատերազմական նախարարը պաշտօնընկէց պիտի ընէ գրն-

դապետներէն և սպայներէն զանոնք, որ իրենց պաշտօնը կատարելու անկարող պիտի ճանչցուին:

4.—Գիւղախումբերու կազմակերպութեան եղանակը, որ բանաձևուած է վերջին Յուլիս 5-ի թուականը կրող ծանուցագրով Բ. Գրան, չորս ամսուան միջոցին մէջ ի յանգ պիտի ելնէ՝ պետութեան շահերուն համաձայն պայմաններով:

5.—Ի բաց առեայ մաքան և անսուղղակի տուրքերն, ինչպէս նաև թղթատարի և հեռագրի հասոյթներն՝ վերը նշանակուած նահանգներուն միւս բոլոր եկամուտներն ամեն բանէ առաջ նահանգային ելմտացուցական պէտքերու պահանջումներուն պիտի գործածուին՝ միւս կարելոր ծախքերովն հանդերձ: Սոյն այս եկամուտներու աւելցածէն հարիւրին տասը տեղական պէտքերու համար պիտի առնուի. այսինքն կրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց համար, և մնացեալն՝ ինչպէս նաև հարիւրին տասը ծախսագումարէն (allocation) աւելցածը Կ. Պօլիս պիտի զրկուին:

6.—Նահանգին գատաստանական պաշտօնատարներու ընտրութիւնն ու անուանումը գտնուող մասնաւոր կանոնադրին համաձայն տեղի պիտի ունենայ. և զալով վարչութեան պաշտօնատարներուն՝ ասոնք կայսերական հրովարտակի մը ոյժովն կ'անուանուին, որ կը տրուի նահանգապետին առաջարկութեան վրայ՝ հետն ունենալով միաձայն հաւանութիւնը պաշ-

տօնատարներուն, որոնցմէ կախումն ունին իրենք: Նահանգապետներն այս կանոններուն հետեւելով իշխանութիւն ունին հրաժարեցնելու և անուանելու իրենց նահանգներուն վարչութեան պաշտօնատարներն, ի բաց առեալ գաւառապետներն (միւթէսարըֆներն), ելմուտքի տնօրէններն (տէֆթէրտար) և ընդհանուր քարտուղարներն (մէքթուպճի): Այս պաշտօնատարներու ընտրութեան մէջ պէտք է որ ուշ դրուի միայն արժանիքի և ուղղամտութեան: Հասարակաց պաշտօններու պիտի ընդունուին կայսրութեան բոլոր հպատակներն՝ Պէռլինի Դաշնադրութեան 62-րդ յօդուածին համաձայն և գործադրութեան մէջ եղող օսմանեան օրէնքներու տրամադրութեանց իսկ, բաւական է որ վերը յիշուած պահանջելի յատկութիւններն ունենան:

7.—Նիզամիէ ատեաններն օսմանեան օրինագիրքը (մէճէլլէ) և կայսրութեան մէջ ընդունուած միւս օրէնքները պիտի գործադրեն:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

1895—1912

1880 թուականի դիւանագիտական գրա-
գրութիւններից յետոյ Հայոց Հարցը դադարում
է եւրոպական պետութիւնների գործնական
ձեռնարկութիւնների առարկայ դառնալուց և
այս գրութիւնը շարունակում է ամբողջ 15 տարի:

Այս ժամանակամիջոցում Հայոց Հարցը
Թիւրքիայի սահմանների մէջ ստանում է քա-
ղաքական ահաւոր պայքարի ձև: Թիւրք կառա-
վարութիւնը, ըստ իր վաղեմի սովորութեան,
չէ բաւականանում իր միջազգային պարտաւո-
րութիւնն ուրանալով, այլ և դիմում է բռնու-
թեան միջոցներին՝ հայերի մէջ սկսուած շար-
ժումը արմատախիլ անելու համար: Հայութիւնը,
հանգէպ կառավարչական այս ահաբեկիչ քաղա-
քականութեան, առաջ է քաշում դիմադրող
պայքարի կազմակերպութիւն, որ հետզհետէ ըն-
դարձակում է, դառնում ամբողջ հայութեան
գործ:

Հայկական շարժումն ընդունում է յեղա-
փոխական կերպարանք, որ աւելի որոշ և ուժեղ
արտայայտութիւն ստանալ սկսում է 1880-ական
թուականների վերջից, երբ միմեանց ետևից

կազմակերպուում և մարտական ասպարէզ են իջնում «Հնչակեան» և «Դաշնակցութիւն» կուսակցութիւնները:

Կսիւն աշուհեաւ անողոք է երկու կողմից: Սուլթան Աբդուլ-Համիտը անձամբ իր ձեռքն է առնում կառավարչական ճնշումներ զործր: Եւ դեռ 1889 թուականին իր տրամադրութիւնը ձեակերպում էր ամենախիստ կերպով: Ահա այս մասին ինչ էր գրում Աշրգեանը Խորէն սպարիարքը Մակար կաթողիկոսին.

«Յայլում ևս նուագի ընդ խօսել իւրում ընդ իս ի սպալատան ի ձեռն անձնական քարտուղարի իւրոյ յաւել (Սուլթան Աբդուլ-Համիտը) ասել թէ անհնարին է ինձ զիջանել տալ զինքնօրէնութիւն զոր հայք երագեն, և ոչ միայն ինձ՝ այլ և ամենեցուն որ զկնի իմ զալոց են Սուլթանք նզով զնեմ ի վերայ շտալ հայոց այնպիսի ինչ, այլ մանաւանդ ցջնջումն բովանդակ իսլամութեան յերեսաց երկրի ուխտ զնեմ պատերազմել ընդդէմ անկախութեան հայոց»¹⁾:

Այս մի սին սպաննալիք շէր: 1890-ի ամառը էրգրումում և կ. Պօլսում տեղի ունեցան յեղափոխական ցոյցեր, որոնք արիւնհեղութիւն են պատճառում: Թիւրք կառավարութիւնը ամենախիստ միջոցներ է գիմում: Բայց

¹⁾ Գործ Դիւանատան Վեհափառ Տ. Տ. Մակար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց 1890—էջմիսածնի հայրապետական արեւի:

այդ վարչական և դատաստանական ահաբեկումը բաւական չէ և նա աւելի արմատական միջոցներ է հնարում Փոքր Ասիայի բրիտանեայ ազգաբնակիւթիւնը «պակասեցնելու» (թիւրքական պաշտօնեաների գործ ածած խօսքը) համար: Հայերի դէմ թիւրք կառավարութիւնը ոտքի հանեց ամբողջ բրտութիւնը, որին արուեսց կողոպտելու, սպանելու, առևանգելու ազատութիւն: Այդ էլ բաւական չէր և նոյն 1890-ին բրտերից սկսեցին կազմակերպել անկանոն ձիաւոր զօրքեր, զինելով նրանց կատարելագործուած զէնքերով: Ահա այդ առիթով ինչ էր գրում էրզրումի անգլիական հիւպատոսը Կ. Պօլսի անգլիական դեսպանին.

էրզրում, 28 փետրվարի 1891 թ.

Սըր, Պատիւ ունիմ ներփակել ընդ սմին թարգմանութիւնը մի յօդուածի, որ տպուեսց այստեղի պաշտօնական լրագրում և վերաբերում է բրտերից անկանոն հեծելազօր զնդեր կազմակերպելուն և այդ զնդերի զլիսաւորներից մի քանիսի Կ. Պօլիս ուղևորուելուն:

Այս զլիսաւորները անցեալ շաբաթ դուրս եկան էրզրումից Երզնկայ, որտեղից կուղևորուեն մայրաքաղաք:

Ինչպէս որ առաջ էլ հաղորդել եմ ձեր գերազանցութեան, բրտերի զինման վճիռը այստեղ զիտուում է մեծ երկիւղով: Այս զգացմունքն ուժեղանում է հէնց բրտերի վարմունքի պատ-

ճառով: նրանցից շատերը բացարձակ յայտնում են, որպէս թէ իրանք նշանակուած են հայերին զսպելու համար և որպէս թէ իրանք երաշխաւորութիւն են ստացել թէ իրանց դատաստանական պատասխանատուութեան չը պիտի ենթարկեն քրիստոնեաներին որ և է կերպով հարստահարելու համար:

Էրզրումում ապրող հայերը շատ անհանգիստ են և նրանցից շատ շատերը, որոնք կարողութիւն ունին, յայտարարում են թէ մտադիր են թողնել քաղաքը, հէնց որ ճանապարհ կը բացուի:

Չարլզ Ս. Համպսոն ¹⁾

Եւ այս վախերը անհիմն չէին: Թիւրք կառավարութեան և հայ ժողովրդի մէջ հաստատուած այս արիւնոտ պայքարը, ինչպէս յայտնի է, 1894 թուի ամառը զալիս յանգում է Սասունի ապստամբութեան և մեծ կոտորածին, որ ցնցում է առաջացնում Եւրոպայի մէջ:

Այս մեծ դէպքը դրդիչ է հանդիսանում որ պետութիւնները երկրորդ անգամ ձեռք առնեն հայոց հարցը: Եւրոպական դիւանագիտութիւնն այս անգամ չէր բաւականանում ընդհանուր ցուցմունքներով: Վեց մեծ պետութիւններից միայն երեքն էին հայոց հարցի պաշտպան հանդիսանում: Անգլիան, որին այս անգամ էլ պատկանում էր նախաձեռնութիւնը, Ֆրանսիան և

¹⁾ Անգլիական Էկսպոյտ Գիրք—Turkey, 1892, № 1 p. 23.

Ռուսաստանը: Այս պետութիւններէ դեպքան-
ները Կ. Պօլսում միասին մշակեցին բարենորո-
գումների ծրագիր՝ հայերի համար թիւրքիայում
փոքր իշատէ տանելի դրութիւն ստեղծելու հա-
մար: Այս խոշոր ձեռնարկութեան հիմքերն ու
հանգամանքները այսպէս էր նկարագրում Կ.
Պօլսի ֆրանսիական դեսպան Կամբօնը:

№ 18

ՅՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԳԵՄՊԱՆ Պ. Բ. ԿԱՄԲՕՆ
ԱՌ Պ. ՀԱՆՕԴՕ. ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ¹⁾

Բերա, 18 մայիս 1895

Ռուսաստանի, Անգլիայի իմ պաշտօնակից-
ներս և ես, պատրաստել տունք մեր երեքին
դեսպանութիւններուն իւրաքանչիւրին կողմէ
նշանակուած պատուիրակներուն միջոցաւ, Փոքր
Ասիայի հայկական նահանգներուն վարչական
բարենորոգումներու համար ծրագիր մը: Այս
ծրագիրը մեզ յանձնուեցաւ և վերջնական բնա-
զիրը հաստատուեցաւ մեր ենթարկած բնու-
թեան հետեանքով:

Շնորհաւորելի է, իսկապէս, մեր անգլիա-
կան պաշտօնակիցին իմաստուն և զգօն ողջա-
մտութիւնը, և մաղթենք որ Լօնդօնի գահիւծը,
երբ ծանօթանայ մեր ամէնքին կողմէ ընդհա-
նուր ծրագիրին, թազուհիին ներկայացուցիչին

¹⁾ Shopoff, p. 472—475.

տեսակէտներուն մէջ կը թափանցէ, և կը լիա-
գօրէ զայն մեզ հետ Մուլթանին ներկայացնելու:

Պատիւ ունիմ Ձեր Վսեմութեան զրկելու
այդ ծրագիրը, յանձնելով իր ուշադրութեան և
խնդրելով որ բարեհաճէր լաւ քննել ու հաստա-
տել թէ յարմար են արդեօք այդ բանաձևերը:

Այս վաւերաթուղթը կը բովանդակէ յիշա-
տակագիր մը և կանոնադրութեան բուն ծրագիր
մը: Այնպէս որ Դուք կը տեսնէք որ յիշատա-
կագրին մէջ մէկ քանի սկզբունքներ առաջա-
դրուած են որոնց մուտքը մեզ համար անհրա-
ժեշտ թուեցաւ, նախ մի կարգ տոժամեայ մի-
ջոցներով դարմանելու համար այն բոլոր անար-
դարութիւնները և հարստահարութիւնները որոնց
զոհերն են Հայերը, մասնաւորապէս մի քանի
ժամանակներէ ի վեր. և յետոյ, անոնց նահանգ-
ներուն մէջ կանոնաւոր վարչութեան մը ապա-
հովութիւնը փորձելու համար:

Բուն կանոնադրութեան ծրագիրը կը պա-
րունակէ վարչական, դատական, տնտեսական
կազմակերպութեան մանրամասնութիւնը, որին
բարւոք կիրարկումը, եթէ ընդունուի, կարող
պիտի լինի հայ ազգաբնակչութեան ներկայ վի-
ճակին լայն բարելաւում մը տալու:

Այն դանազան նախագրութիւնները, որոնք
այստեղ արձանագրուած են, յառաջ կուզան
մեծամասնութեամբ, օսմանեան օրէնսդրու-
թեան մէջ մտցուած սկզբունքներէն, որոնցմէ
մեծ մասը մեռեալ տառ կը մնայ և կամ անոնց

կիրարկումը խեղաթիւրուած է. ծրագիրը կը զգուշանայ, կարելի եղածին շափ, նորութիւններէ, որոնք թիւրքերուն կողմէ շատ մեծ դիտողութիւններու տեղի կուտային: Ծրագիրին մեծ մասը կը կազմեն վիլայէթներու մէջ կեդրոնական իշխանութեան ամբաստնաւորումը, հասարակական կեանքի զարգացումը, արդարութեան և տնտեսական դրութեան կանոնաւորումը, բրիստոնեաներու մուտքը քաղաքային այն բարձր պաշտօններու մէջ որոնցմէ սիսդեմադիք կերպով հեռացուած են, ինչպէս նաև քաղաքապահ գօրբի և ոստիկանութեան մէջ, բրիստոնեաների պաշտպանութիւնը բիւրտերու դէմ:

Այս յիշատակագիրը, իրեն կից կանոնադրութեան ծրագիրով, կը ներկայանայ մեր աշերուն, միջոցներու և բարենորոգումներու իբրև նուազագոյնը, որ մեզ անհրաժեշտ կը թուի վերջին դէպքերու պատճառով վրդովուած նահանգներուն մէջ կիրարկել, այնտեղ կարգ կանոնը և վստահութիւնը վերականգնելու և վերջին ժամանակներու խառնաշփոթութիւններուն կրկնութեան դէմ, ազգաբնակչութիւնը երաշխաւորելու նպատակով:

Մենք մտադիր ենք, զանոնք Սուլթանին յանձնելով, իրեն այս լեզուն գործածել և ամեն կերպ պիտի ջանանք որ նա ամբողջապէս ընդունի:

Անմիջապէս որ նա զանոնք ստանայ, մեր պաշտօնակիցներուն պիտի հաղորդենք զանոնք,

անոնցմէ խնդրելով որ զանոնք իրենց կառավարութիւններուն ներկայացնեն և մեզ միանան, զանոնք Սուլթանին ընդունել տալու համար: Պառոն տը Գալիս Պ. Նելիտօֆին և ինձ կը յայտնէ որ մեր ծրագիրը իրեն հաղորդենք. «Ես, այս օրերս, կոմս Քալնոքիին տեղեկութիւն տուի արդէն, ըսաւ ինձ, Ձեզ հետ, իմ ունեցած խօսակցութեան մասին. նա նոր կը պատասխանէ թէ Աւստրո-Ունգարական կառավարութիւնը, ցանկանալով խուսափել, որ հայկական հարցը չափազանց չընդլայնի, և արևելեան ուրիշ հարցերին նշան կամ արծարծման պատրուակ չի դառնայ, կատարելապէս համամիտ է այն քայլերուն որ Դուք պիտի ընէիք, պատրաստելու համար գործին կանոնադրութիւնը և անհրաժեշտ բարենորոգումներու կիրարկումը»:

Իտալիոյ դեսպանն ալ, իր կողմէն մեր ծրագիրներուն բնագիրը կը խնդրէ:

Այդ մասին խորհրդակցելով, որոշեցինք որ այս ծրագիրները մեր կառավարութենէն հաստատուելէ և Սուլթանին մատուցուելէ առաջ, անկարող ենք զանոնք հաղորդել մեր պաշտօնակիցներուն:

Իսկապէս, շատ ցաւալի կը լինի, երբ Սուլթանը անոնց պարունակութեան ծանօթանայ, լինի անգաղտնապահութեամբ թէ մամուլի հրատարակումներով, մեր կողմէ մասնաւոր կերպով բնագիրը ստանալէ առաջ իսկ. յարմար է խու-

սափել այն բարդացումներէն, որոնք ապահովա-
պէս արդիւնքը կը վտանգեն:

Սըր Փ. Քըրրի մեզ յայտնեց որ թերևս
անգլիական դահլիճը մանրակրկիտ կերպով կը
քննէ մեր ծրագիրները. իրմէ խնդրեցինք որ
շեշտէ իր կառավարութեան այն մեծ շահը որ
կարող ենք ունենալ եթէ չի յապաղի:

Պըն. Նելիասֆ, որ ինչպէս Անգլիոյ դես-
պանը, և ես, այսօր իսկ կը զրկէ զանոնք իր
կառավարութեան, մեզ կը կանխահաղորդէ որ
իշխան Լօպօնօֆի հաճութիւնը չպիտի ուշանայ:
Սակայն և այնպէս իմ երկու պաշտօնակիցներս
իրենց կառավարութիւններէն հեռագրով պա-
տասխանի կը սպասեն:

Շատ երախտապարտ պիտի ըլլամ Ձեր վսե-
մութեան, երբ հաճիք խնդրել Պառոն տը Գուո-
սէլէն և Կոմս տը Մօնդէպէլլօէն թախանձելու
համար Լօռդ Քիմսըրուէյին և իշխան Լօպանօ-
ֆին, որ այս վերջինները իրենց կարծիքները
կարելի եղածին շափ շուտ յայտնեն, և ես անձ-
կանօք կը խնդրեմ որ Ձեր կողմէ ալ հեռագրա-
կան պատասխան տրուի: Կարևոր է այլևս բնաւ
չի յետաձգել. Սուլթանը յայտնեց արդարև Սըր
Փ. Քըրրիին, իր վերջին ունկնդրութեան մէջ որ
տեղի ունեցաւ 6 մարտին, թէ պիտի դումարէ
բարենորոգումներու յանձնաժողով մը Թուրքիան
փաշայի նախագահութեան տակ:

Ստանալով իրանց կառավարութիւնների հաւանութիւնը, երեք ղեկավարները նոյն մայիսին ներկայացրին Բ. Դրան իրանց մշակած յիշատակագիրն ու բարենորոգումների ծրագիրը:

№ 19

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ ՖԲԱՆՍԻԱՅԻ. ՌՈՒՍԱՍԱՆԻ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԳԵՈՊՈՒՆՆԵՐԻ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԷՅՕՐՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ¹⁾

Մարտ-Ապրիլ 1895 թ.

Սրան կցած ծրագիրը պարունակում է իր մէջ գլխաւոր հիմունքները այն բարեփոխութիւնների, որոնք պէտք է մտցնուեն ներքև յիշուած վիլայէթների վարչական, ֆինանսական և դատաստանական կազմակերպութեան մէջ: Օգտակար համարուեց մի առանձին մեմօրանդումով ցոյց տալ վարչական բարեփոխութեան այն որոշ միջոցները, որոնք կազմում են գլխաւոր հիմունքը երկրի սահմանադրութեան և որոնց ընդունելը Բ. Դրան կողմից՝ ունի մեծ կարևորութիւն:

Առանձին կէտերը սրանք են.

- 1) Վիլայէթների թուի պակասեցնելը:
- 2) Վալիների ընտրութեան երաշխաւորութիւնը:
- 3) Բանտարկուածների կամ քաղաքական

¹⁾ Բնագիրը Schopoff, p. p. 475—481, Թարգմանութիւն «Մշակ» լրագրի խմբագրութեան, 1895, № 63, յու երուամ:

յանցանքով դատապարտուած հայերի ամիստիան (ներումն):

4) Հայ էմիգրանտների և աքսորականների վերադարձը:

5) Առկախ մնացած սովորական քրէական դատաստանական գործերի վերջնական կարգաւորումն:

6) Բանտերի վերահսկողութիւնը և բանտարկեալների դրութեան քննութիւնը:

7) Նահանգներում մտցնուելի ըէֆօրմների գործադրութեան վրայ հսկելու համար՝ մի բարձր յանձնաժողովի նշանակումը:

8) Կ. Պօլսում մի մնայուն հսկող կօմիտետի հաստատումը:

9) Սասունի, Տաւրիկի և այլ տեղերի դէպքերի ժամանակ հայերի ունեցած գոհերի և կրած վնասների հատուցումն:

10) Կրօնական հաւատափոխութեան հետ կապուած գործերի կանոնաւորումն:

11) Հայերի վայելած իրաւունքների և առանձնաշնորհումների պահպանութիւնը և ճիշդ գործադրութիւնը:

12) Ասիական թիւրքիայի միւս նահանգների հայերի վիճակի բարելաւումն:

1

Վիլայէթների բուի պակասեցնելը

Քանի որ ըէֆօրմները պէտք է մտցնուեն էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվասի, Մամուրէթ-

Իւլ-Ազիզի և Դիարբէքիւրի վեց նահանգներում, պէտք է աշխատել այդ վիլայէթների թիւը պակասեցնել: Այդպէս անելով կարելի է առաջ բերել վարչական ընդհանուր ծախքերի որոշ խնայողութիւն, և քչացնելով վալիների թիւը, թերեւ ղիւրացնել նրանց ընտրութիւնը. միևնոյն ժամանակ բարձրացնել նրանց հեղինակութիւնը՝ լաւացնելով նրանց նիւթական վիճակը: Այդ բոլորը պէտք է կատարել այնպիսի եղանակով, որ ազգաբնակութեան բաժանումն վերածուի այնպիսի էտնօգրաֆիական խմբերի, որոնք ամեն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումների մէջ ըստ կարելւոյն համացեղ լինեն:

Մատթուրիւն.— 1875 թուից 10 տարի առաջ, Էրզրումի էյալէթը (շրջան) բաղկացած էր հետևեալ գաւառներից.— Չըլզըր, Կարս, Էրզրում (այժմեան վիլայէթը), Նոյնպէս Վան, որ պարունակում էր իր մէջ Հէքքէարի, Բիթլիս և Մուշ: Այդ էյալէթը, 1877—78 թ. պատերազմից յետոյ հետզհետէ բաժանուեց հինգ վիլայէթի և երկրի այն մասը, որ մնաց թիւրքիայի ձեռքում, բաժանուեց հետևեալ վիլայէթների. Էրզրումի, Վանի, Հէքքէարի և Մուշի: Այնուհետև Հէքքէարիի գաւառը նորից միացուեց Վանի վիլայէթին, իսկ Մուշի գաւառը՝ նոր կազմուած Բիթլիսի վիլայէթին: Դրանից յետոյ էր, որ Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզ սանջակը դարձաւ վիլայէթ, որի հետ միացուեցին մի քանի հարեւան հողեր: Այն ինչ, Տէրսիմի վիլայէթը կրկին դարձաւ սանջակ:

Գաւառի քանակը 1875 թ. հասնում էր 100-ից քիչ, որից 10-ը հարեւան հողեր էին, որոնք 1875 թ. հարեւան հողերի քանակը 100-ից քիչ էր:

II

Վալիներ նշանակելու երաշխաւորութիւնը

Մեծ պետութիւնները, կարևոր նշանակութիւն տալով վալիներէ ընտրութեանը, որոնցից էապէս կախուած է Բերլինի զաշնագրով նախատեսուած բէֆօրմներէ իրագործումն, որոշել են առաջադրութիւններ անել Բարձրագոյն Դրանք իւրաքանչիւր գէպըում, երբ վալիի պաշտօնի համար կընտրուի մի անյարմար անձն։ Որպէս զի այս կէտի վերաբերութեամբ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը ազատ լինի անհաճոյ թիւրիմացութիւններէ, մեծ պետութիւններէ ներկայացուցիչները անհրաժեշտ են համարում, որ վաղօրօք, կիսապաշտօնական ձևով, իրանց յայտնուի այն անձի անունը, որի վրայ ընկնելու է ընտրութիւնը։

III

Ամնիստիա

Նորին կայսերական մեծութիւն Սուլթանը ընդարձակ ամնիստիա (ներումն) պէտք է շնորհի այն բոլոր հայերին, որոնք մեղադրուած են կամ դատապարտուած են քաղաքական յանցանքների համար, և որոնց վերաբերութեամբ ապացուցուած չէ, թէ նրանք անմիջապէս մասնակից են ընդհանուր քրէական յանցանքներին։

IV

Էմիգրանտների վերադարձը

Բոլոր հայերը, ինչ կրօնի էլ պատկանէին, որոնք առանց դատաստանի աքսորուած են օսմանեան պետութեան սահմաններից կամ իրանց բնակած գաւառներից դուրս, կամ որոնք ստիպուած են եղել պանդխտել՝ աղքատութեան կամ ուրիշ հանգամանքների շնորհիւ, առանց մասնակցած լինելու որ և է քրէական գործում, թոյլտուութիւն պէտք է ստանան ազատ կերպով վերադառնալ թիւրքիա կամ այն գաւառները, ուր նրանք առաջ ապրում էին, առանց որ և է ճշուամների տեղական իշխանութիւնների կողմից: Նրանք նորից պէտք է ստանան այն սեփականութիւնները, որ նրանք ունէին երկիրը թողնելուց առաջ:

V

Կանոնաւոր դատավարութեան հաստատումն

Այն քրէական յանցանքների և ոճիրների գործերը, որոնք ներկայումս դատաստանական քննութեան տակ են, պէտք է լուծուին ստանան, առանց յետաձգութեան: Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն վիլայէտները դատաստանական յատուկ յանձնաժողովներ, որոնք իւրաքանչիւր սանջակի գլխաւոր քաղաքում պէտք է շտապեն

քննել չը վճռուած գործերը: Նրանց վճիռները չը պէտք է ենթարկուեն բողոքի (appeal): Այդ յանձնաժողովները պէտք է բաղկացած լինեն մէկ նախագահից և երկու անդամից, մէկը մահմէտական, միւսը քրիստոնեայ: Դրանց պէտք է ընկերանայ մի դատաստանական քննիչ և մէկ պրօկուրօր: Վերջին պաշտօնեաներից մէկը պէտք է քրիստոնեայ լինի:

VI

Բաների վիճակը

Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ քննելու բանտերը իւրաքանչիւր վիլայէթում և ուսումնասիրելու նրանց նիւթական պայմանները, բանտարկեալների վիճակը և այն՝ թէ ինչպէս են նրանց պահում: Նրանք պէտք է քննեն նոյնպէս և բանտապետների ու պահապանների վարմունքները, և կարող են առաջադրել, որ անմիջապէս արձակուեն և դատաստանի ենթարկուեն այնպիսիները, որոնք չեն կատարել այն կանոնները, որ սահմանուած են բանտային օրէնքներով:

Այդ բարձրաստիճան պաշտօնեաներից իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մի օգնական, որ պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ պաշտօնեան մահմետական է, և հակառակը: Նրանք պարտաւոր են, ոչ աւելի քան չորս ամսուայ ընթացքում, պատրաստել մի զեկուցագիր, որը պէտք

է պարունակի նրանց նկատողութիւնները իրանց միասիայի արդիւնքների մասին, և ցոյց տալ այն բարեփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են բանտերի վիճակը և դրանց պաշտօնեաների գործունէութիւնը լաւացնելու համար:

VII

Րէֆորմների գործադրութեան վրայ հսկող բարձր յանձնաժողովը

Նոր վալիները, նշանակուելուն պէս, պէտք է դնան վիլայէթի գլխաւոր քաղաքը՝ կազմակերպելու նահանգական վարչութիւնը, համաձայն նոր ծրագրի հիմունքների:

Նրանք պէտք է տեղաւորեն կառավարութիւնից նշանակուած մութեսարիֆներին և գալմազամներին, և իւրաքանչիւր կազայում բաժանեն նահիաների հոդերը: Նրանք պէտք է կազմեն ընտրողական ցուցակներ, և պէտք է կատարել տան նահիաների խորհուրդների և միւլդիւնների ընտրութիւն:

Նրանք պէտք է հետևեն, որ հարկ հաւաքողները ընտրուեն առանց յետաձգման, որ նահանգի բիւդժէտի որոշումը և տուրքերի բաշխումը վարչական մասերում կատարուի, որքան կարելի է շուտ:

Այս Րէֆորմների շուտ և ճիշդ կատարումը պէտք է դրուի մի Բարձր Կօմիսիօնէրի վրայ, որը յատկապէս պէտք է ուղարկուի նորին մե-

ծութիւն Սուլթանից, և որի ընտրութեանը հաւանութիւն պէտք է տան պետութիւնները: Իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում, նա պէտք է ունենայ լիակատար իշխանութիւն վալիների վրայ, որոնք պարտաւոր են զեկուցանել նրան այն բոլոր միջոցների մասին, որոնց ձեռնարկելու են՝ նոր կանոնները գործադրելու համար:

Կայսերական Բարձր Կոմիսիօնէրը պէտք է ընդունի խնդրագիրներ և ծանուցումներ բնակիչների կողմից, և պէտք է վարուի նրանց հետ, նոր օրէնքների սահմաններում: Նա իր միասիան պէտք է կնքի մի ընդհանուր քննութիւն կատարելով բոլոր վիլայէթներում, և պէտք է ունենայ իշխանութիւն չը թոյլատրել այն միջոցները, որոնք համաձայն օրէնքի և նոր կանոնների, չեն կարող գործադրուել:

Կայսերական Բարձր Կոմիսիօնէրին, նրա պաշտօնավարութեան միջոցին, պէտք է ուղեկցի մի օգնական, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ Կոմիսիօնէրը մահմետական է, և հակառակը:

VIII

Վերահսկող միայուն կոմիտէ

Բարձրագոյն Դրան մէջ պէտք է հաստատուի մի վերահսկող միայուն կոմիտետ, որը պէտք է հսկէ բէֆօրմների ճիշդ գործադրու-

թեան վրայ: Այս կօմիտետի նախագահը պէտք է լինի կայսրութեան քաղաքացիական կամ զինուորական բարձր պաշտօնեաներից մէկը: Կօմիտետը պէտք է կազմուած լինի վեց անդամներից, որոնք պէտք է ընտրուեն պետութեան քաղաքացիական բարձր պաշտօնեաների միջից, նմուտ վարչական, իրաւաբանական և ֆինանսական գործերում, երեքը մահմետական, իսկ միւս երեքը քրիստոնեայ:

Այդ կօմիտետը պէտք է նիստ ունենայ Բ. Դրան մէջ, առնուազն ամիսը մի անգամ:

Կօմիտետի պաշտօնը պիտի լինի հսկել օրէնքների և կանօնների ճիշդ գործադրութեան վրայ, տեղեկացնել Բ. Դրան այն անկանօնութիւնների մասին, որոնք կը նկատուեն ադմինիստրացիայի մէջ և մատնանիշ անել այն պաշտօնեաների վրայ, որոնք լիովին չեն կատարում իրանց պարտաւորութիւնները. ընդունել խընդրագիրներ, քննել ազգաբնակչութեան կողմից եղած ծանուցումները և գանգատները. նոյնպէս և այն յայտարարութիւնները, որոնք կը հասնեն կօմիտետին համայնքների ներկայացուցիչների կողմից:

Այդ կօմիտետին պէտք է ուղղեն զեսպանները, իրանց թարգմանների միջոցով, այն բոլոր հաղորդագրութիւնները և տեղեկութիւնները, որ նրանք անհրաժեշտ կը համարեն:

Կօմիտետը կարող է պահանջել վալիներից գեկուցագրեր՝ այն հարցերի մասին, որ ինքն

կարևոր կը համարի քննել: Տարին երկու անգամ ընդհանուր նահանգապետները պէտք է ուղարկեն կօմիտետին մանրամասն յայտագիր՝ բանտերի վիճակի և բանտարկեալների դրութեան մասին:

Կօմիտետը, երբ յարմար կը համարի, կարող է ուղարկել իր անդամներից մէկին կամ մի քանիսին՝ վիլայէթներում պատելու՝ քննութիւն կատարելու համար:

Կօմիտետը պէտք է ներկայացնի Բարձրագոյն Դրանը զեկուցագրեր այդ բոլոր հարցերի մասին, և իրաւունք պէտք է ունենայ անմիջական յարաբերութիւնների մէջ մտնել վալիների և մինիստրական իրաւասու (competent) դէպարտամենտերի հետ:

IX

Սասունի, Տալուրիկի և այլ տեղերի դէպքերի զոն գնացած Հայերի վարձատրութիւնը

Սասունի, Տալուրիկի և այլ տեղերի դէպքերի միջոցին, թէ իրանց անձով և թէ իրանց գոյքով փաստուած հայերը պէտք է ստանան իրանց պատշաճաւոր հատուցումն և վարձատրութիւնը:

Կայսերական բարձր վերահսկող Կօմիտիտներին պէտք է յանձնուի ուսումնասիրել այդ գործը և ձեռք առնել նպատակայարմար միջոցներ:

X

Կրօնական հաւատափոխութիւն

Բ. Դուռը պէտք է հետեւի, որ կրօնական հաւատափոխութիւնները հաստատուած լինեն այն ազահուող սկզբունքների վրայ, որ տալիս է 1856 թուի Հատտի-Հիւմայիւնը (յօդ. 10, 11, 12) և որոնք, յաճախ, իրականութեան մէջ մնում են առանց զործադրութեան:

Այն անձինք, որոնք կը կամենան կրօնափոխ լինել, պէտք է լինեն շափահաս, բացի դրանից իրաւունք կունենան կրօնափոխ լինել միայն մի շաբաթ անցած այն օրից, երբ տուել են յայտարարութիւն իրանց դիտաւորութեան մասին, և այդ շաբաթուայ ընթացքում նրանք պէտք է գտնուեն իրանց դաւանութեան պետի հսկողութեան տակ:

XI

Հայերի առանձնաւոր հումնիւերի պահպանումը

Բ. Դուռը պէտք է ճիշդ հրահանգներ տայ իշխանութիւններին արգելելու համար, որ չը խախտուեն հայոց հօգևորականութեան և հայ համայնքների այն առանձնաշնորհումները և իրաւունքները, որոնք յատկացրած են նրանց 1863 թուի սահմանադրութեամբ (Հայերի Օրգանական Սահմանադրութիւն) և սուլթանների շնորհած բէրաթներով:

Հայերի վիճակը Փոքր-Ասիայի միւս նահանգներում

Փոքր-Ասիայի այն վիլայէթներում, որտեղ հայ ազգաբնակիւթիւնը որոշ սանջակներում կազմում է ընդհանուր ազգաբնակիւթեան մի նշանաւոր մասը, այնտեղ, վալիի մօտ, պէտք է լինի մի յատուկ քրիստոնեայ պաշտօնեայ, որին պէտք է յանձնուի հայերի պաշտպանութիւնը: Այդ պաշտօնեան պէտք է ընդունի հայ ազգաբնակիւթեան բողոքագրերը և խնդրագրերը, և հասցնի նրանց ի դիտութիւն վալիի, որը քրիստոնեայ պաշտօնեայի համաձայնութեամբ, ընթացք կը տայ նրանց, համեմատ դրանց բովանդակութեան:

Այդ պաշտօնեաները, բացի դրանից, պէտք է կանօնաւորապէս զեկուցագրեր ներկայացնեն Կ. Պօլսի վերահսկող մնայուն կօմիտետին: Այն վիլայէթներում, ուր կան որոշ տեղեր (ինչպէս Հաջինը՝ Ադանայի վիլայէթում և Զէյթունը՝ Հալէպի վիլայէթում), որտեղ հայերը կազմում են ազգաբնակիւթեան մեծամասնութիւն, այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը պէտք է բարեփոխուի և նահիաների կազմութեան վերաբերեալ բէֆօրմների ծրագրի պահանջները պէտք է գործադրուեն այն տեղերում, որոնցից նախապէս կը կազմուեն վարչական միութիւններ:

№ 20

ԾՐԱԳԻՐ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԷՖՈՐՄՆԵՐԻ

տրոնք պէտք է մտցնուեն Փոքր-Ասիայի արեւելեան նահանգներում, այժմեան Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվասի, Մամուրեք-Աւլ-Ազիզի եւ Դիարբեքի վիլայեթներում *):

ԳԼՈՒԽ I

Վայիներ

Յօդ. 1. Վայիները պէտք է ընտրուին պետութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաներից, առանց խտրութեան կրօնի, վկայուած իբրև ամենից խելացի, ընդունակ և ազնիւ: Հետեապէս, այն անձինք, որոնց նշանակուածը ընդհանուր դժգոհութեան առիթ կը տայ, և կամ հասարակական ու քաղաքական պատճառներով անյարմար կը համարուի, չը պէտք է նշանակուեն վալիի պաշտօնի մէջ¹⁾:

Բ. Դուռը, համոզուած լինելով, որ բէֆօրմների և միջոցների իրական գործադրութիւնը էականապէս կախուած է այն անձերի բարձր յատկութիւններից, որոնք պէտք է վի-

*) Shopoff, p. p. 481—493. Քարգմանութիւն «Մշակի» խմբագրութեան: Քարգմանութիւնը բառացիօրէն ճիշտ չէ: Մենք աւելացրինք բնագրի մէջ բերուած ծանօթութիւնները և ուղղեցինք գլխակարգութիւնը:

¹⁾ Օրէնսդրութիւն Օսմանեան, Արիստարքիի, Մանամարգրութիւն, Հ. V, յօդ. 39 հր. 12, յօդ. 5, հր. 50 և 51:

լայէթների աղմինխտարացիայի գլուխ անցնեն,—
ամեն ջանք գործ պէտք է դնի, որ այն պաշտօ-
նեաները, որոնց կառավարութիւնը մտադիր է
նշանակել, ունենան պահանջուած յատկութիւն-
ները¹⁾։

Յօդ. 2.—Այդ եղանակով նշանակուած վա-
լիները չը պէտք է յետ կանչուեն կամ փո-
խուեն, բացի այն դէպքերից, երբ նրանք, օրի-
նական քննութիւնից յետոյ, յանցաւոր կը ճա-
նաչուեն հակաօրինական գործերի մէջ²⁾։

Նրանք պէտք է նշանակուեն հինգ տարով
և նրանց լիազօրութիւնները կարող են նորո-
գուել³⁾։

Յօդ. 3.—Վալիները պէտք է ունենան
օգնականներ (մօավին), որոնք պէտք է լինեն
քրիստոնեաներ, եթէ վալին ինքն մուսուլման
է, և մուսուլմաններ, եթէ վալին քրիստոնեայ
է։ Մուավիները, վալիների նման, պէտք է
նշանակուեն նորին կայսերական մեծութիւն
սուլթանից⁴⁾։

Նրանք պէտք է յատկապէս ուղարկուեն
վալիի կողմից՝ վիլայէթի բնակիչներից խնդրա-
գիրներ ընդունելու, ոստիկանութեան և բան-
տերի վրայ հսկելու և հարկերի վրայ կօնտրօլ

1) Արխտարխի, շ. V էր. 50 և 51, հրահանգներ վիլայէթների
մասին, գլ. 1 և 11.—2) Արխտարխի, շ. V էր. 12. ծանուցադիր
Արեղզին փաշայի 1880 թ. յուլիսի 5.—3) Մրազիր օրէնսգր. Նւ-
րսուկան թիւրքիայի վիլայէթների համար, գլ. 11 յօդ. 27.—
4) Անդ, 11, յօդ. 27։

անելու համար: Նրանք ժամանակաւորապէս պէտք է կառավարեն վիլայէթը՝ վալիի ըսցակայութեան ժամանակ ¹⁾:

Վալիին օժանդակում է նահանգական ընդհանուր խորհուրդը, որի ընտրութեան պայմանները կորոշուեն ստորև: Սորհրդի պարտաւորութիւնը պէտք է լինի խորհրդակցել հասարակաց շահերի վերաբերեալ խնդիրների մասին, ինչպէս են՝ հողորդակցութեան ճանապարհներ շինելը, երկրագործական կրէդիտի ֆօնդ կազմակերպելը, երկրագործութեան, առևտրի և արդիւնաբերութեան զարգացումը և հանրային կրթութեան տարածումը:

ԳԼՈՒԽ II

Միւթեսարիճներ

Յօդ. 4. — Միւթեսարիճները, որոնք պիտի սանջակների գլուխ անցնեն, պէտք է նշանակուեն նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանից:

Ամեն մի վիլայէթում միւթեսարիճ պաշտօնեաների մի որոշ թիւը պէտք է քրիստոնեայ լինի: Քրիստոնեայ միւթեսարիճները պէտք է նշանակուեն այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում: Այն վիլայէթներում, որտեղ միայն մի միւթեսարիճ կը լինի, նա պէտք է անպայման քրիստոնեայ լինի, եթէ վալին մահմետական է: Միւթեսարիճը օգնական կուենեայ մի մուավին, որը պէտք է

1) Արխատարիսի, հատ. III եր. 43, գլ. II յօդ. 17.

լինի քրիստոնեայ, եթէ միւթեսարիֆը մահմե-
տական է, և հակառակ: Մուլավինը պէտք է
գործէ միւթեսարիֆի փոխարէն, վերջինիս բա-
ցակայութեան ժամանակ ¹⁾:

ԳԼՈՒԽ III

Գայմագամներ

Յօդ. 5.— Գայմագամները պէտք է նշանա-
կուեն նորին կայսերական մեծութիւն սուլթա-
նից, վալիի առաջարկութեամբ: Նրանք ընտր-
ուում են վալիի ձեռքով այնպիսի անձինքների
միջից, որոնք վայելում են ազգաբնակութեան
վստահութիւնը և համապատասխանում են այն
պայմաններին, որոնք պահանջուում են գոյու-
թիւն ունեցող օրէնքներով:

Իւրաքանչիւր սանջակում գայմագամների
պաշտօնների որոշ թիւը պէտք է յատկացրուած
լինի քրիստոնեաներին:

Քրիստոնեայ գայմագամներ պէտք է նշա-
նակուեն այն կազաներում, որտեղ քրիստոնեա-
ները մեծամասնութիւն են կազմում:

Յօդ. 6.— Իւրաքանչիւր գէպքում քրիստո-
նեայ միւթեսարիֆների և գայմագամների թիւը,
յամենայն դէպս, պակաս չը պէտք է լինի վի-
լայէթի գայմագամների և միւթեսարիֆների
ընդհանուր թուի մէկ երրորդից ²⁾:

¹⁾ Մուլավի Օրէնագ. Եւրոպ. Քիւրքիայի համար յօդ. 108,
հր. 14.— ²⁾ Անդ. գլ. VII յօդ. 132 հր. 17:

Գայմագամը, միւթեսարիֆի նման՝ պէտք է օգնական ունենայ մի մուլավին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ գայմագամը մահմետական է, և հակառակ:

Միւթեսարիֆներին և գայմագամներին կից պէտք է լինի մի խորհուրդ, նման ընդհանուր նահանգական խորհուրդին:

Կազայի խորհուրդը ընտրուում է նահիաների խորհուրդների կողմից, իսկ սանջակի խորհուրդը ընտրուում է կազաների խորհուրդների կողմից: Նահանգական ընդհանուր խորհուրդը ընտրուում է սանջակների խորհուրդներից:

Ոչ մի պաշտօնատար անձ չը պէտք է լինի այդ խորհուրդների անդամ: Խորհուրդներին պէտք է նախագահեն վալիները, միւթեսարիֆները և գայմագամները ըստ պատկանելոյն: Խորհուրդները պէտք է բաղկացած լինեն շորս անդամներից, չը հաշուելով նախագահին. անդամներից երկուսը պէտք է մահմետական լինեն, երկուսը քրիստոնեայ:

ԳԼՈՒԽ IV

Համայնական օրջանները (նահիաները)

Յօդ. 7.—Իւրաքանչիւր կազա բաժանուում է նահիաների (համայնական շրջաններ) որոշ թուի¹⁾:

Նահիան մի հողային ստորաբաժանումն է,

¹⁾ Արխատարի, Ն. II հր. 283, վիլայէթների օրէնք. § IV:

որ պարունակում է իր մէջ շատ գիւղեր՝ իրանց անշարժ կալուածներով, հողերով, արօտատեղերով և հողաբաժիններով: Նահիայի ամենանշանաւոր տեղը համարւում է գլխաւոր կենտրօն¹⁾:

Իւրաքանչիւր նահիայի սահմանների որոշումը, ըստ կարելւոյն, պէտք է կատարուի այնպէս, որ մի դաւանութեան պատկանող գիւղերը մտնեն մի նահիայի մէջ: Ընդհանրապէս խօսելով, պէտք է ուշադրութեան առնուեն տօպօգրաֆիական և էտնօգրաֆիական պայմանները, նաև ժողովրդի յարմարութիւնները²⁾:

Նահիան պէտք է պարունակի իր մէջ ամենաքիչը 2000 բնակիչ, ամենաշատը 10,000 բնակիչ³⁾: Գիւղերի իւրաքանչիւր մի խումբ, որ կազմում է նահիայի մի մասը և որի բնակիչները 1000-ից պակաս չեն, կարող է պահանջել որ իրանից առանձին մի նահիա կազմուի այն պայմանով, եթէ յանձն առնի նոր վարչութեան ծախքերը⁴⁾:

Յօդ. 8.—Իւրաքանչիւր նահիա պէտք է կառավարուի մէկ միւղիբի ձեռքով, որի օգնականն է խորհուրդը, որ ընտրւում է ազգաբնակութեան կողմից և բաղկացած է ամենաքիչը չորս և ամենաշատը՝ ութ անդամներից⁵⁾:

¹⁾ Արխտարիի, Հ. III հր. 22. գիւյէթների վարչութեան կազմակերպութիւն (1237) զլ. III, յօդ. 50.—²⁾ Արխտարիի, Հ. V, հր. 60, 64, 7-դ կանոնադր. ծրագիր օրէնս. ն. բող. Քիւրք. համար հր. 20 § X, յօդ. 154, 168, հր. 13, յօդ. 103.—³⁾ Արխտարիի, Հ. V հր. 60, 61, 7-դ կանոն. յօդ. 2.—⁴⁾ Արխտարիի Հ. III հր. 22.—⁵⁾ Արխտարիի, Հ. V հր. 61, 7-դ կանոն. զլ. III յօդ. 7:

Այդ խորհուրդը ընտրում է իր անդամների միջից միւղիբ և նրա օգնական:

Միւղիբը պէտք է պատկանի այն դաւանութեան, որին պատկանում է բնակիչներին մեծամասնութիւնը, իսկ օգնականները՝ միւս դաւանութեան: Խորհուրդը պէտք է նոյնպէս ունենայ մի քարտուղար:

Յօդ. 9.—Եթէ նահիանների բնակիչները բոլորը պատկանում են մէկ դաւանութեան, խորհրդի անդամները պէտք է ընտրուեն այդ դաւանութեան պատկանող բնակիչներից: Եթէ համայնական շրջանի ազգաբնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է ունենայ իր ներկայացուցիչը, համեմատ իր թուական կարևորութեան, բայց այն պայմանով, որ 25 անից պակաս չը լինի ¹⁾:

Յօդ. 10.—Միւղիբները պէտք է ստանան նահիայի բիւզժէից մի որոշ ոտճիկ: Նոյնպէս պէտք է մի որոշ ոտճիկ տրուի խորհրդի քարտուղարին ²⁾:

Որոշ շինութիւն պէտք է յատկացուի նահիայի խորհրդի և համայնական շրջանի վարչութեան ատեանի համար ³⁾:

Յօդ. 11.—Նահիայի խորհրդի անդամները պէտք է լինեն օսմանեան հպատակ, պէտք է շահ ունենան նահիայում, պէտք 30 տարեկան

¹⁾ Արխտարիի, Հ. V հր. 62, յօդ. 13.—²⁾ Արխտարիի, Հ. V հր. 61, յօդ. 91.—³⁾ Մրտգ. Օրէն. Եւրոպ. Թիւրք. Վիսյէթների համար հր. 22 յօդ. 108, հր. 20, յօդ. 155:

լինեն, և ընտրուեն այն անձանց միջից, որոնք վճարում են պետութեանը տարեկան 100 պիաստր հարկ: Նրանք դատաստանի տակ ընկած չը պէտք լինեն ¹⁾:

Յօդ. 12.—Հէնց որ խորհուրդը իր միջից ընտրի միւղիբին, նրա անունը պէտք է հազորդուի մալիին, որը պաշտօնապէս կը հաստատի նրան, երբ կը համոզուի, որ օրինական պահանջները կատարուած են ²⁾:

Յօդ. 13.—Իմամները, քահանաները, ուսուցիչները և կառավարութեան մէջ պաշտօն ունեցող ուրիշ անձինք չեն կարող միւղիբի պաշտօն վարել ³⁾:

Յօդ. 14.—Սորհրդի անդամների կէսը պէտք է նորոգուի ամեն տարի. միւղիբները պէտք է միան պաշտօնում երկու տարի: Միւղիբը և անդամները չեն կարող վերընտրուել յաջորդաբար մի անգամից աւելի ⁴⁾:

Յօդ. 15.—Միւղիբի և խորհրդի անդամների լիազօրութիւնները, ինչպէս և նրանց ընտրութեան և փոխարինման եղանակը պէտք կանոնաւորուի, համաձայն Համայնքների Վարչական կանօնադրութեան, յօդ. 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 և համաձայն Projet de loi sur les vilayet de la Turquie d'Europe (§ 12) ⁵⁾:

Յօդ. 16.—Նահիային պատկանող գիւղերից

¹⁾ Անդ, հր. 24, յօդ. 185:—²⁾ Արխտարիի, շ. V, հր. 62, յօդ. 11:—³⁾ Արխտարիի, շ. V, հր. 62, յօդ. 12:—⁴⁾ Արխտարիի, շ. V, հր. 62 յօդ. 16:—⁵⁾ Արխտարիի, շ. V, յօդ. 63 և 64:

իւրաքանչիւրը պէտք է ունենայ մի մուխթար այն դէպքում, եթէ գիւղը մի քանի թաղեր ունի: Եթէ բնակիչները բաժանուած են զանազան դաւանութիւնների, իւրաքանչիւր թաղի և բնակիչների իւրաքանչիւր դաւանութեան համար մէկ մուխթար պէտք է լինի ¹⁾:

Յօդ. 17. Ոչ մի գիւղ չէ կարող պատկանել երկու համայնական շրջանի՝ ինչ և լինի նրա բնակիչների վիճակը և թիւը:

ԳԼՈՒԽ V

Ոստիկանութիւն

Յօդ. 18.—Ոստիկանութեան պաշտօնեաները նշանակւում են համայնական շրջանի խորհրդի ձեռքով, նահիայի ազգաբնակչութեան միջից, առանց կրօնի խտրութեան, և թուով այնքան պէտք է լինեն, որ կարողանան բաւարարութիւն տալ թէ տեղական պէտքերին և թէ վիլայէթի ժանդարմէրիայի ծառայութեան ²⁾:

Յօդ. 19.—Նահիայի ոստիկանական պաշտօնեաները պէտք է դրուեն միւղիրի նրամանների տակ և պէտք է ունենան շաուշների կամ օնքաշիների պաշտօններին համապատասխանող գլխաւորներ ³⁾:

¹⁾ Արխտարիի, 2. III էր. 24 յօդ. 60, 2. V, էր. 61 յօդ. 8:—

²⁾ Արխտարիի, 2. V էր. 5, գլ. II յօդ. 6. Արեղզին փաշայի ծանուցագիրը (5 յուլիսի 1880), Ծրագիր Օրէնս. Եւրոպ. Թիւրք. վիլայէթների համար էր. 34 § XVII յօդ. 304, 305:—³⁾ Ծանուցագիր Արեղզին փաշայի 1880 թ. յուլիսի 5:

Նրանք պէտք է զինաւորուած լինեն և ունենան մի համազգեստ, որի ձևը կորոշուի յետոյ, նրանք ոտճիկ կը ստանան նահիէի բիւդժէտից, և բացի իրանց պօլիցիական ծառայութիւնից, կարող են զբաղուել իրանց սովորական պարապմունքներով ևս: Նրանք կարող են լինել հեծեալ կամ ոչ, նայելով իրանց ծառայութեան պահանջներին ¹⁾:

Ոչ-մահմետականները, որոնք ենթակայ են «բէդէլ-ասկէրիէի» հարկին, և որոնք կարող են ոստիկանական ծառայութեան կոչուել, ազատ կը լինեն այդ հարկի վճարումից, քանի նրանք կը գտնուեն ոստիկանական ծառայութեան մէջ ²⁾:

Յօդ. 20.—Նահիայի ոստիկանութեան պաշտօնեաների առաջին պարտաւորութիւնը պէտք է լինի պահպանել կարգը և խաղաղութիւնը իրանց երկրի մէջ և նահիայի ճանապարհների վրայ: Բացի դրանից նրանք պէտք է լինեն միւղիբի հրամանի տակ և պօստին ուղեկցելու համար մարդիկ տան, այլ և օգնեն միւղիբին՝ ի կատար ածելու դատաստանական վճիռները և օրէնքի պահանջները:

ԳԼՈՒԽ VI

Փանդարմէրիա

Յօդ. 21.—Ամեն մի նահանգում, յատուկ

¹⁾ Ծանուցադիր Բ. Դրան (1880 թ. հոկտեմ. 3), Blue Book 178—179:—²⁾ Ծրագր. Օրէնս. Եւրոպ. Քիւրք. վիլայ. համար, յօդ. 168 հր. 22:

օրէնքի նիման վրայ, կը կազմակերպուի նահանգական ժանդարմէրիա, որի բարձր և ստորին պաշտօնեաները կրնտրուեն կայսրութեան նպատակների բոլոր դասակարգերի միջից ¹⁾։

Ժանդարմէրիան պէտք է կազմակերպուի վիլայէթում, բոլոր ընակիչներին միջից, առանց խտրութեան ցեղի կամ կրօնի։ Ժանդարմէրիայի երկու երրորդականը կը կազմուի նահիայի ոստիկանութեան պաշտօնեաների միջից, կէսը մահմեդական, կէսը ոչ-մահմեդական։ Մնացած մի երրորդը բաղկացած պէտք է լինի շաուշներից և բաշ-շաուշներից և պէտք է ընտրուի կանոնաւոր զօրքի ամենաընդունակ մարդկանց միջից։

Դիսցիպլինայի և զինավարժութեան կողմից, ժանդարմէրիան պէտք է գտնուի զինուորական մինիստրի իշխանութեան տակ։ Նրա ծախքը պէտք է հոգացուի վիլայէթի հաշուով։ Ժանդարմէրիայի զնդի օֆիցէրներին ոռճիկը պակաս չը պէտք է լինի, քան կանօնաւոր զօրքի համապատասխան աստիճանի օֆիցէրներին ոռճիկը ²⁾։

ԳԼՈՒԽ VII

Բաւիեր

Յօդ. 22.—Այն անձինք, որոնք բանտարկուած են, բայց դեռ չեն մեղադրուած, չը պէտք է խառնուեն այն անձանց հետ, որոնք արգէն կրում են իրանց պատիժը՝ գատավճուից յե-

¹⁾ Անդ, § XVII, յօդ. 308, նր. 34.—²⁾ Ծանուցագիր Արեդ-զին փաշայի։

տոյ ¹⁾: Բանաբըը պէտք է կատարեն առողջապահական անհրաժեշտ պահանջները, և բանտարկեալների հետ չը պէտք է վարուեն կոպտութեամբ: Վալին պիտի նշանակի բանտերի դիրեկտորներին և պահապաններին, որոնց մէջ պէտք է լինի ոստիկանական պաշտօնեաների և ժանդարմների մի որոշ թիւ ²⁾:

Գլուխ VIII

Սկզբնական քննութեան կօմիտէ

Յօդ. 23. — Վալիները պէտք է հաստատեն վիլայէթների և սանջակների գլխաւոր քաղաքներում սկզբնական քննիչ մասնաժողովներ, բաղկացած նախագահից և երկու անդամներից, մահմեդական և ոչ մահմեդական ³⁾: Այդ մասնաժողովի պաշտօնը պէտք է լինի քննել ժանդարմների ձեռքով կատարուած ձերբակալութիւնների պատճառները և հրամայել անմիջապէս հարցաքննութեան ենթարկելու բռնուածներին, և բանտարկել տալ նրանց, եթէ այն յանցանքները, որոնց մէջ նրանք ամբաստանուած են, կրում են այնպիսի բնաւորութիւն, որ նրանց ենթակայ է անում օրէնքի սահմանած պատիժներին: Մասնաժողովները պէտք է նոյնպէս ազատ թողնեն անմիջապէս և ղենն

¹⁾ Մրազ. Օրէնագր. եւրոպ. թիւրք. վիլայէթ. համար. եր. 24 § XVII, 107, 308.—²⁾ Արխտարիի ձ. V եր. 63 107. 11.—³⁾ Արխտարիի, ձ. V եր. 52 107. 11 և 12.

ոստիկանութեան հսկողութեան տակ այն բան-
տարկեալներին, որոնց վարձուները այլ ևս կա-
րիք չէ թողնում, որ օրէնքը գործադրուի: Պէտք
է աշխատել նոյնպէս, որ ոչ մի անձն, առանց
պատճառի և ապօրէն կերպով բանտ չը գցուի:
Այդ նպատակով նրանք պէտք է այցելեն բան-
տերը և բանտարկեալների պայմանները քննեն:
Մասնաժողովները պէտք է կազմեն զեկուցագրեր
և ուղարկեն վալիներին, յիշատակելով նրանց
մէջ ոստիկանութեան ձեռքով բանտարկուած
այն անհատներին, որոնց հարկաւոր է ազատել,
այլ և նրանց, որոնք մնում են բանտի մէջ:

ԳԼՈՒԽ IX

Վերահսկողութիւն փութերի վրայ

Յօդ. 24.— Թափառական քիւրգերին կառա-
վարելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթում վա-
լին պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մէկ Աշի-
րէթ-Մէմսուրի (մէկ պաշտօնեայ, որի գործը
պէտք է լինի հսկել քիւրգ ցեղերի վրայ). այդ
պաշտօնեան պէտք է իրաւունք ունենայ ձեր-
բակալել աւազակներին և ուրիշ շարագործնե-
րին ու պահանջել, որ նրանց ենթարկեն սովո-
րական դատարաններին: Նա պէտք է ունենայ
իր ձեռքի տակ մի բաւարար պահնակախումբ և
կարող է, հարկաւոր դէպքում, պահանջել տե-
ղական ոստիկանութեան աջակցութիւնը: Նրա
իշխանութեան տակ դրուած պաշտօնեաների մի

որոշ թիւ պէտք է ուղեկցի ամեն մի ցեղին՝ նրանց տարեկան բոշի ժամանակ:

Նրանք պէտք է գործադրեն ոստիկանական իրաւասութիւն, բանտարկեն բոլոր չարագործներին և յանձնեն նրանց սովորական դատարաններին: Թափառական ցեղերի արօտատեղերի և բանակատեղերի սահմանները պէտք է ճշդութեամբ որոշուած լինեն: Այդ բոշերը չը պէտք է պատճառ դառնան զրկանք հասցնելու այն գաւառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակաւորապէս զբաւում: Եթէ նրանք որ և է չարագործութիւն անեն գիւղացիների սեփականութեան դէմ կամ որ և է զրկանք հասցնեն գիւղացիներին, այդ օրից սկսած կարգելուի նրանց որ և է տեղափոխութիւն կամ քոչ¹⁾:

Այն կանօնները, որոնք գոյութիւն ունեն զէնք կրելու վերաբերմամբ, խստիւ պէտք է գործադրուեն բոլոր քիւրդ ցեղերի մէջ, լինեն նրանք հաստատարնակ, թէ թափառական²⁾: Ջանքեր պէտք է անուեն պատուաստել նստակեաց կեանքի սկզբունքները թափառական ազգարնակութեան, ընտելացնել նրան երկրագործութեան, և այդ նպատակով որոշ հոդեր պէտք է յատկացնել նրանց այնպիսի տեղերում, ուր նրանց հաստատուելը չէ կարող որ և է վնաս

1) Ձեբեզնեի օրինակը Աղանայի վիլայեթի Ազիզի կադոյում (1880). — 2) Ծր. Օրէնս. եւր. Թիւր. վիլայեթ. համար եր. 18, յօդ. 137.

հասցնել նստակեաց ազգաբնակութեան բարեկեցութեան և խաղաղութեան¹⁾: Ընտրողական և բազաբացիական իրաւունքները չը պէտք է պատկանեն այն անձանց, որոնք ոչ-նստակեաց ազգաբնակութեան մասն են կազմում, կամ որոնք հաստատուած չեն մշտական և ֆնայուն կերպով մի որ և է նահիայի հողի վրայ²⁾:

ԳԼԽԻԽ X

Համիդիէի հեծելազօրք

Յօդ. 25.—Այն դէպքերում, երբ հարկաւոր համարուի գործ գնել Համիդիէի հեծելազօրքի գնդերը, այժմ գոյութիւն ունեցող օրէնքներով սահմանուած զինավարժութեան պէրիօդներից դուրս, այդ գնդերը կարող են գործածուել և բանակել միայն կանօնաւոր զօրքի գնդերի հետ միասին, որի մի երրորդ մասից աւելի չը պէտք է լինեն:

Սովորական ժամանակներում, երբ Համիդիէի հեծելազունը ծառայութեան մէջ չէ, չը պէտք է կրի ոչ նշանազգեստ և ոչ էլ զէնք: Այդ պարագայում նրանք կարող են ենթարկուել սովորական դատարաններին, ինչպէս արդէն այդ արձանագրուած է Համիդիէի կանօնազրութեան մէջ, համաձայն Բէդիֆների այժմեան կանօնազրութեան (Օսմանեան Զինուորական Դատաստանագիրք, յօդ. 4):

¹⁾ Համ. երեք յանձնաժողովների ձեռք բերած հեռանքները 1880:—²⁾ Արխասարիի, յօդ. 82 եր. 284, 71. 1 յօդ. 63. Մբադ. Օրէնս. նւր. Քիւր. վիլ. Համ. եր. 23 § XII, յօդ. 179:

ԳԼՈՒԽ XI

Կալուածագրերի վերաբերեալ հարցը

Յօդ. 26.—Մի յատուկ յանձնաժողով, որը բաղկացած պէտք է լինի մինախագահից և չորս անդամներից, — երկուսը մահմէդական և երկուսը բրիտանացի, — պէտք է պաշտօն ունենայ քննելու սեփականութիւններին վերաբերեալ ապացուցագրերը, և մերկացնել այն անարդարութիւնները և անկանօնութիւնները, որ կը նկատի:

Մի յատուկ յանձնաժողով ապագայում պէտք է որոշի այն ամենալաւ եղանակը, որով կարելի լինի երաշխաւորել սեփականութեան իրաւունքները:

ԳԼՈՒԽ XII

Տասանորդական տուրքերի ժողովելը

Յօդ. 27. — Բոլոր հարկերը, հաշուելով զբանց մէջ և տասնորդական տուրքերը, պէտք է հաւաքուեն ուղղակի՝ նահիայի խորհուրդների կողմից ընտրուած և միւղիբի իշխանութեան տակ գտնուող հարկահանների ձեռքով¹⁾:

Նահիայի բոլոր բնակիչները փոխադարձաբար պատասխանատու են իրանց վրայ դրուած հարկերի լիակատար վճարման մասին:

¹⁾ Արխատարիւի, հ. V եր. 30, 51, 63. Մրադ. օրէնս. եւ. Թիւրք. վիլայ. համար եր. 21 § X. յօդ. 160, 163, 164.

Յօդ. 28. — Տասանորդական տուրքերի կապալով տալը և ժողովրդին բռնի բանեցնելը վերացուում է¹⁾: Իւրաքանչիւր վարչական կենտրոն, սկսած նահիայից, պէտք է իր հաւաքած հարկերից վերցնի այն գումարը, որը հարկաւոր է իր վարչութեան ծախքերի համար, համաձայն որոշուած և կառավարութեան կողմից հաւանութիւն գտած բիւդժէտի²⁾: Նոյնպէս և վիլայէթի ֆինանսական վարչութիւնը պէտք է վերցնի նահանգի հարկերի ամբողջ քանակութիւնից՝ վիլայէթի վարչութեան համար հարկաւոր գումարը, հաշուելով դրա մէջ հասարակական աշխատանքների և հանրային կրթութեան ծախքերը³⁾:

Ազգաբնակչութիւնը որ և է դէպքում պարտաւորուած չը պէտք է լինի ձրիաբար հայթայթել թէ զօրքին և թէ պաշտօնեաներին բնակարան և նրանց ապրուստի համար հարկաւոր պաշարը:

Այն դէպքերում, երբ հարկերը չը վճարելու համար էկզէկուցիա է նշանակուում, պէտք է աշխատել, որ ժողովուրդը չը զրկուի առաջին կարևորութեան առարկաներից և այն գործիքներից որ նա բանեցնում է:

¹⁾ Արխտարիտի, 5. V հր. 31:—²⁾ Արխտարիտի, 5. III հր. 33 յօդ. 104. Մրտդ. օրէնս. եւ. թիւրք. վիւ. համար հր. 10 յօդ. 83 և յօդ. 107, 108, բ. Դրա ծանուցագիրը (5 հոկտ. 1880) յօդ. 5:—

³⁾ Անդ. Մանուցագիր Աբէղղին փաշայի:

Արդարադատութիւն

Յօդ. 29.—Նահիայի իւրաքանչիւր բաժնում պէտք է լինի ծերերի մի խորհուրդ, որին պէտք է նախագահէ մուխթարը, և որի պաշտօնը պէտք է լինի ընտանեւար լուծել բնակիչների մէջ ծագած վէճերը ¹⁾։

Յօդ. 30.—Իւրաքանչիւր կազայում, նահիաների թուի նամեմատ, պէտք է լինեն բաւականաչափ նաշտարար դատաւորներ, որոնց նշանակում է արդարադատութեան մինիստրը, վալիի առաջարկութեամբ։ Այդ դատաւորներից մէկը անպատճառ պէտք է ապրի կազայի գըլխաւոր քաղաքում։ Հաշտարար դատաւորների մի երրորդ մասը իւրաքանչիւր կազայում պէտք է քրիստոնեաներ լինեն։ Քրիստոնեայ նաշտարար դատաւորները պէտք է բնակութիւն ունենան այն կենտրոններում, որտեղ քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնը մեծամասնութիւն է կազմում։

Յօդ. 31. Հաշտարար դատաւորը իրաւասութիւն պէտք է ունենայ դատելու՝

ա) Քրէական գործերը, առանց բողոքի (appeal) իրաւունքի. օրէնքի դէմ գործուած զեղծումները, որոնք պատժուած են ոստիկանական սովորական միջոցներով, և բողոքելու ի-

¹⁾ Արխատարիի հատ. III հր. 34 յօդ. 107.

բաւունքով այնպիսի փոքր յանցանքներ, որոնց պատիժը ամենաշատը 500 պիաստրից և երեք ամիս բանտարկութիւնից աւելի չէ:

բ) Քաղաքացիական գործերը, առանց բողոքի իրաւունքի, բոլոր անձնական գործերը, քաղաքացիական և առևտրական դատերը, որոնց գումարը հազար պիաստրից չէ անցնում, և բողոքի իրաւունքով այնպիսի գանգատներ, որոնք հասնում են հինգ հազար պիաստրի:

Յօդ. 32.— Հաշտարար դատաւորը կարող է կազմել և հաշտարար ատեան. նա կարող է, երկու կողմերի հաւանութեամբ, նշանակել միջնորդ դատաւորներ՝ լուծելու համար այնպիսի վէճեր, որոնց գումարը հինգ հազար պիաստրից չէ անցնում: Միջնորդ դատաւորների կայացրած վճուի դէմ դատաւորները իրաւունք չունեն բողոքելու:

33.— Կազանների դատարանների տեղը բունոդ հաշտարար դատաւորների վճիռների դէմ բողոք կարելի է տալ սանջակի դատարանին:

Յօդ. 34.— Բանտարկութեան վերաբերմամբ հաշտարար դատաւորների արձակած այն վճիռները, որոնք բոլոր ինստանցիաներից անց են կացել, պէտք է ի գործ դրուեն կազայի բանտում: Միւղիրները պարտաւոր են աջակցել հաշտարար դատաւորներին ի կատար ածելու ինչպէս քաղաքացիական, այնպէս էլ քրէական վճիռները:

Յօդ. 35.— Կազայի ատեանները ջնջուած

լինելով, սանջակի դատարանները ձեռնհաս են դատելու այն քաղաքացիական վէճերը, որոնք հինգ հազար պիաստրից չեն անցնում. նոյնպէս և հաշտարար դատաւորների քաղաքացիական վճիռների դէմ տուած բողոքները¹⁾: Սանճակի դատարանները պէտք է ունենան միայն քաղաքացիական ատեան, քանի որ քրէական ատեանի տեղը բռնում է շրջոց նահանգական ատեանը:

Սանջակի ատեանները պէտք է բաղկացած լինեն մէկ դիպլոմաւոր նախագահող դատաւորից, որին նշանակում է արդարադատութեան մինիստրը և երկու անդամներից, որոնց ընտրում է վալին, սանջակների խորհուրդների ձեռքով կազմած ցուցակների միջից²⁾:

Յօդ. 36.—Սանջակի քրէական ատեանների բաժինները փոխարինում են շրջիկ նահանգական ատեաններով: Նահանգական ատեանները բաղկացած են մէկ նախագահող դատաւորից, որը ընտրւում է վիլայէթի բարձրագոյն խորհրդի անդամների միջից. նրան պաշտօնակից են լինում երկու անդամներ, որոնք նշանակւում են բողոքարկու ատեանի կողմից (Court of Appeal) սանջակի հաշտարար դատաւորների միջից, մէկը մահմետական, իսկ միւսը քրիստոնեայ: Հաշտարար դատաւորները պէտք է ստա-

¹⁾ Արխտարիտի, շ. 11, հր. 292 և 293 յօդ. 11. Ծրագիր Օրէնսդրութեան ներդրական թիւրքիայի վիլայէթների համար հր. 28 յօդ. 238.

նան որոշ ոտճիկ, շրջիկ նահանգական ատեանների ամբողջ տևողութեան ժամանակ¹⁾:

Յօդ. 37.—Նահանգական ատեանը հերթով պէտք է շրջի բոլոր կազաները, հաշուելով և սանջակի գլխաւոր քաղաքը, ուր նրա ներկայութիւնը հարկաւոր կը լինի: Նա ձեռնհաս է բըննելու հաշտարար դատաւորների վճիռները դէմ տուած բողոքները, այլ և այն գործերը, որոնց պատիժը հինգ հազար պիաստրից կամ երեք ամիս բանտարկութիւնից չէ անցնում, և այդ վճռի դէմ բողոքել իրաւունք չը կայ: Քրէական գործերի վերաբերութեամբ նահանգական դատարանները արձակած վճիռները չեն կարող գործադրուել, առանց վճռաջինջ ատեանից անցնելու:

Յօդ. 38.—Հասնելով կազան, նահանգական ատեանի նախագահը պէտք է պահանջէ, բննիչ դատաւորի միջոցով, այն բոլոր գործերի ցուցակը, որ ուղղակի նրա ձեռքով են անցել, և մի ուրիշ ցուցակ այն գործերի, որոնք դեռ քննութեան ներքոյ են: Եթէ նա նկատի այդ վերջինի մէջ որ և է անկանոնութիւն կամ անտեղի յետաձգութիւն, նա անմիջապէս մի գեղուցագիր պէտք է ուղարկի արգարադատութեան մինիստրին:

Նահանգական ատեանը՝ հասնելով կազան կամ այնտեղից հեռանալիս՝ պէտք է այցելէ

¹⁾ Արիստարիս, շ. 11 հր. 287 յօդ. 75:

բանտերը, քննի բանտարկեալների վիճակը և ստուգի բանտարկուածնների ցուցակը:

Յօդ. 39. — Վիլայէթի բարձրագոյն ատեանը պէտք է բաղկացած լինի մի նախագահից, և այնքան անդամներից, որ հնարաւորութիւն ունենան քննելու իրանց առաջարկուած քաղաքացիական գործերը և մատակարարեն շրջիկ նահանգական ատեաններին նախագահներ:

Քաղաքացիական դատերում կը գործի մի բողոքարկու ատեան, իսկ քրէական գործերում մի նահանգական ատեան: Նրա նիստը կանօնաւոր կը համարուի ամեն անգամ, երբ ներկայ կը լինեն մի նախագահ և երկու անդամ: Բացի դրանից նա պէտք է ունենայ մի հասարակաց դատախազ և բաւական թուով պաշտօնակատարներ:

Յօդ. 40. — Հաշտարար դատաւորների ինչպէս և ամեն տեսակ դատարանների դատավարութիւնը պէտք է կատարուի թիւրքերէն լեզուով. թիւրքական ընադրին պէտք է կցուի հայերէն թարգմանութիւնը՝ նայելով տեղին և դատուող կողմերին¹⁾:

Թիւրքաց կառավարութիւնը իսկոյն սկսեց իր հակաճառութիւնները հայկական բէֆօրմների դէմ: Առաջին պատասխանը Սուլթան Արդիւ-Համիդի անունից յայտնուեց երեք դեսպաններին յունիսի 3-ին.

¹⁾ Արխտարիտի, շ. V եր. 56 յօդ. 26:

№ 21

Բ. ԳՐԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ, ՌՈՒՍԻԱՅԻ, ԱՆԳ-
 ԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊՈՒՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ՄԱՏՈՒՅՈՒԱԾ ՀԱՅՎԱԿԱՆ
 ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ԾՐԱԳՐԻՆ ¹⁾

Թանձնուած 3 յունիս 1895-ին

Վիլայէթներու վարչական բարենորոգում-
 ներու ծրագիրը որ մատուցուած է Սուլթանին,
 նոցին վսեմութիւնք զեսպաններուն կողմէ, ա-
 մենաուշադիր ուսումնասիրութեան առարկայ ե-
 դաւ.

1) Սուլթանի գլխաւոր ցանկութիւնը և
 ձգտումները, իր երկրին և իր բոլոր հպատակնե-
 րուն բարգաւաճութիւնը ամենէն արդարագոյն
 եղանակով աճեցնել և զարգացնել լինելով, Ն. Կ.
 Վեհափառութիւնը արդարագաւթ համարեց չի
 սահմանափակել վարչական այս բարենորոգում-
 ներու կիրարկումը, իր կայսրութեան միայն մի
 մասին մէջ, այլ բոլոր վիլայէթներն ալ անոնց-
 մով նպաստաւորել:

2) Վերոյիշեալ ծրագիրին մէջ առաջար-
 կուած կէտերուն մեծ մասը յարմար լինելով
 վիլայէթներու օրէնքին տրամադրութեան, որ է
 Տեսգուրի 1 հատորի մէջ, էջ 680. 7 ձէմագիւլ-
 լաիր 1281, ինչպէս նաև վիլայէթներու ընդ-
 հանուր վարչութեան կանոնադրութեան տրա-
 մադրութիւններուն, նոյն հատոր էջ 625. 29

¹⁾ Schopoff, p. 493—495.

չէվկալ 1287 թուակիր, — Ն. Կ. Վեհափառութիւնը որպէս զի կարողանայ անվթար պահել կեդրոնացման սկզբունքը, կ'ուզէ ապահովել տրամադրուածներուն կիրարկումը, բացի անոնցմէ, որոնք ընդհանուր պետական խորհուրդէն կախեալ են, և կ'որոշէ որ գործադրեն օրէնքի այն տրամադրութիւնները որոնք դեռ չեն գործադրուած: Միանգամայն, որովհետև ընդունուած կանոնադրութիւններուն մէջ չիկայ ոչ մի յիշատակութիւն, վալիները հինգ տարի իրենց պաշտօնին վրայ պահելու համար, և ոչ ալ մշտական խորհուրդներու մասին, որ կազմուած պէտք է լինէին անձնիւր վալիի, միւթէսարիֆի, գայմաքամի նախագահութեան տակ, այն իշխանութիւնները որոնք կ'ուզեն այս պաշտօնատարներուն վստահիլ, մտած լինելով արդէն վարչական խորհուրդներու կանոնաւոր իշխանութիւններու մէջ, այս խորհուրդները առ այժմ նիւթապէս անհրաժեշտ չեն:

3) Գալով այն յօդուածներուն, որոնք կը վերաբերին դատարաններու, քաղաքապահ գործի, ոստիկանութեան վերակազմութեան, յարմար չեն գործադրութեան մէջ եղող օրէնքներուն և կանոնադրութիւններուն տրամադրութիւններուն. բայց դատական քննիչներ նշանակուած են. քաղաքապահ գործը և ոստիկանութիւնը քաղաքներու մէջ պէտք է աւելնայ, մշտական կերպով դատարաններուն և բանտերուն վերահսկելու համար, և կարգ կանոնը նահիէներու և գիւղերու

մէջ երաշխաւորելու համար: Անոնցմէ բաւարար թիւ մը շրջագայութեան պէտք է հանուին, զանոնք հանրէն երու կեդրոնին սահմանելու համար:

4) Որոշուեցաւ վարչական պաշտօնէութիւններու, քաղաքային զօրքի, ոստիկանութեան մէջ, մուսուլմաններէն զատ, օսմանեան երկրին մէջ բնակող ոչ մուսուլման ուրիշ հպատակներ կանչել և գործածել, իւրաքանչիւր վիլայէթի միւսուլման և ոչ միւսուլման ազգաբնակչութեան համեմատութեամբ:

Երեք դեսպանները իրանց մշակած ծրագիրն ու յիշատակագիրը հաղորդել էին և Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանին: Հետեւեալ զրութեան մէջ Պատրիարքը ցոյց էր տալիս թէ հայերն ինչպէս վերաբերուեցին ծրագրուած բարենորոգումներին:

№ 22

ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆ
ՍԸՐ ՖԻԼԻՊ ՔԸՐՐԻԻՆ ¹⁾

Վսեմափայլ Դեսպան

Պատիւ ունեցայ տեղեկանալու եւրոպական մեծ պետութեանց կողմէ Բ. Դրան մատուցեալ բարենորոգմանց ծրագրին և յարակից

¹⁾ Էջմիածնի կաթողիկոսական դիւան:

յիշատակագրին պարունակութեան, զորս Ձեր Վսեմութիւնն շնորհ ըրած էր ինձ հաղորդել, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ վսեմ. դեսպանաց հաճութեամբ:

Այն կատարեալ վստահութիւնն զոր կը տածեմ Ձեր ներկայացուցած պետութեան իմաստութեանն, ինչպէս նաև Ձեր Վսեմութեան հեռատեսութեան վրայ, ու միանգամայն յարգանքն, զոր կզգամ երեք մեծ պետութեանց ներկայացուցիչներուն գործակցաբար կատարած այս կարևոր աշխատութեան առջև, դժուար դիրքի մը մէջ կը թողուն զիս անոր վրայ կարծիքս յառաջ բերելու համար:

Սակայն պիտի համարձակէի, վսեմ. դեսպան, յայտնելու ինչ երկիւղ որ կզգամ, խորհելով որ մի գուցէ պատրաստուած ծրագիրը հակառակ Ձեր ազնիւ բաղձանաց՝ չկարենայ դարման բերել հայ ժողովրդեան տառապանաց և իրագործել Պերլինի Վեհաժողովէն ի վեր այնքան անձկանօք և ստիպողաբար սպասուած բարւոքումներն ու բարենորոգումները:

Ըստ իս երկու կէտեր ի յայտ կուգան ծրագրէն. նպատակն. որ է կանոնաւորութեան ու արդարութեան վիճակի մը հաստատութիւնն հայկական նահանգաց մէջ, և առ այն հասնելու գործողութեան միջոցն ու հսկողութիւնը, որ նոյն իսկ ոգին է ծրագրին:

Վերին հսկողի կարգումն, որու եւրոպացի մ'ըլլալն հարկաւորապէս չէ սահմանուած և ո-

րու պաշտօնն առ ժամանակեայ ընութիւն մ'ունի, պարզ ազդարարութիւններ պետութեանց կողմէ՝ Բարձրագոյն Դրան կատարած կուսակալներու ընտրութեան նկատմամբ, հսկողութեան մնայուն յանձնաժողով մը ի կոստանդնուպօլիս՝ բաղկացեալ օսմանեան պաշտօնատարներէ և անոնց անուանումն թողուած Բարձրագոյն Դրան կամաց, և քիչ մ'աւելի մասնաւորելով դատական և ոստիկանական մարմնոց կազմակերպութիւն մը անմասն իսպառ եւրօպական տարրի մը գոյութենէ, և վերջապէս ծրագրին ընդհանուր կեդրոնացական հոգին, այս ամենը բաւական պիտի կրնան ըլլալ արդեօք գոհացում տալու առաջադրեալ նպատակին և իրագործելու հսկողութեան պէտքն, պէտք որու ստիպողութիւնն շատ աւելի երևան կենէ այսօր ծրագրին շուրջը դարձած պարագայներով. մասնաւորաբար աչքի կը զարնէ շգոյութիւնն յօգուածի մը որով արգիլուած ըլլար ոչ քրիստոնեայ զաղթականներու գետեղումն հայաշատ գաւառներու մէջ, նոյնպէս աչքի կը զարնէ շգոյութիւնն բանակին վերաբերեալ յօգուածի մը, որ սահմանուած լինէր արգիլելու Սասունի նման դէպքերու վերագարձն:

Թող Ձեր Վսեմութիւնը ներէ ինձ մտածելու որ ինք շատ աւելի հեռատեսութիւն ունի և շատ աւելի խորին գիտակցութիւն ոչ քաջախերիչ անցեալի մը և այն եղելութեանց որ 1878-էն ի վեր քանիցս տեղի տուած են տէրութեանց

անյաջող միջամտութեանց, զգացած ըլլալու համար երկրայութիւն մ'այս մասին, ծրագրին աշխատասիրութեան պահուն:

Ձեր տարակուսիր, թէ վարչական դրութեան մը հաստատութիւնն, որ ընութիւն ունենար բազմացեալ պայմանաց մէջ գործելու ինքնովի, առանց պէտք թողելու դեսպանական ուղղակի հաւաքական ու անընդհատ միջամտութեանց, ազդուութեան այժմու աստիճանաւ, լաւագոյնս պիտի պատասխանէր իրաց ճշմարիտ պահանջմանց ու հայ ժողովրդեան կարօտութեան և ըզձից, և թերևս նոյն իսկ Ձեր ներկայացուցած պետութեան դիտմանց, կը համարձակիմ ըսել:

Ձեր Վսեմութիւնը չկարծե՛ր արդեօք թէ եւրոպական մնայուն վերին հսկող մը, զոր օրինակ, և կամ դարձեալ եւրոպական մնայուն յանձնաժողով մը ու դատական և ոստիկանական մարմնոց եւրոպական տարրին մասնակցութեամբ կազմուելն բազդատարար աւելի պիտի ապահովեն իրագործումն հայկական նահանգաց մէջ կենաց, ընչից և պատուոյ պահպանութիւնն, և այն ալ առանց որ և է դիւրագգածութիւն վիրաւորելու, քանի որ բնական է միջազգային տարրի մը ներմուծումն առաջնորդելու համար այն բարենորոգմանց անկեղծ գործադրութեանն, որք միջազգային հանգամանք ունին:

Աներկմիտ եմք որ Ձեր Վսեմութիւնն իր բնակիր բարեացակամ ոգւով պիտի ճանչնայ ի

դէպ ժամու իրաւունքն ու պարտիրն հոգևոր գլխին այն ժողովրդեան, որու օգտին կը նուիրէք Ձեր ջանքերն, ծրագրին նկատմամբ իր ունեցած բոլոր դիտողութիւններն ուրուագրելու, և գալով յառաջիկային՝ լսելի ընել տալու իր ձայնն այն պահասներուն վրայ, որ ծրագրին գործադրութեամբն ի վեր պիտի ելնեն, և այն ամեն տեսակ դժուարութեանց վրայ, որք գործնականին մէջ պիտի ծագին: Ամեն պարագայի մէջ այս խնդրոյն արագ ու բարւոք կարգադրութիւնն հարկ անհրաժեշտ կը դառնայ գաւառներու մէջ տիրող իրաց այն վիճակին առջև, որ հետզհետէ կը ծանրանայ սպառնալից կերպով և այնպիսի ծանր պատասխանատուութեանց երկիւզն յառաջ կը բերէ զորս տեսնել և շարունակել վեր է մեր ոյժէն:

Կը սիրեմք համոզուիլն որ այս վերապահումներն, զորս յարգանօք կը մատուցանեմք Ձեր ուշադրութեան, բաւականապէս պիտի արդարանան սա նկատողութեամբ, թէ ինչ որ հայերն կը խնդրեն վերջապէս իրենց օրինաւոր ըզձից ամբողջութեան մէջ, անհատապէս և հաւաքապէս ապրելու իրաւունքն է այն և այսպիսի խնդրոյ մը չը պիտի տրուի պահանջոտութեան երևոյթ մը:

Այս նկատողութիւններն սակայն ոչ իւրիք կը պակսեցնեն երախտագիտութիւնն Հայոց ազգին և իր հոգևոր գլխին՝ այն մարդասիրական ջանքերուն համար, զորս Ձեր ներկայացուցած

պետութիւնն ի գործ կը դնէ Ձեր Վսեմութեան
այնքան արժանաւոր աջակցութեամբը, ապահո-
վելու համար այն անբաղդ ազգին տարրական
պայմաններն ընկերային կենաց և արդարու-
թեան:

Հայցելով Աստուածային օրհնութիւնները
Ձեր Վսեմութեան վրայ, և յանձն առնելով
զայն ի խնամս Տեառն, պատիւ ունիմ մատու-
ցանելու Ձեր Վսեմութեան խորին յարգանացս
հաւաստին:

Պատրիարք Հայոց Թուրքոյ
Մատթէոս արքեպիսկոպոս

14/26 յունիս 1895
Ի Կ. Պօլիս

Թիւրք կառավարութեան մերժումը, ինչպէս
միշտ, չը կանգնեցրեց եւրոպական դիւանագի-
տութեան պահանջումները: Բանակցութիւնների
ընթացքում Թիւրք կառավարութիւնը ցոյց
տուեց և զիջողութիւններ: Նա առաջարկեց հե-
տևեալ մանրամասն պատճառարանուած պա-
ասախանը ծրագրուած վերանորոգումների դէմ,
որի մէջ ցոյց էր տալիս թէ առաջարկուած պա-
հանջներից ինչ բաներ կարող էր նա ընդունել:

№ 23

Գ Ի Տ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Անասօլուի ինչ ինչ նահանգներուն համար երեք կա-
ռավարութեանց դեսպաններուն ներկայացուցած
բարեկորոզմանց ծրագրին ուսումնասիրութե-
նէն յառաջ եկած ¹⁾

ԳԼՈՒԽ Ա.

Յօդուած Ա.— Կուսակալութեան և ուրիշ ա-
մէն հանրային պաշտօններու համար կարող
պաշտօնեաներու ընտրութիւնն ու անուանումը,
գեղծումներ գործած ըլլալնին հաստատուած
պաշտօնէից հրաժարեցումը, անոնց տեղ ալլոց
անուանումը, և այդ պաշտօնէից ի պահանջել
հարկին դատի ենթարկուիլը՝ հրատարակեալ կա-
նոնագրերուն մէջ արդէն կանխատեսուած է.
կայսերական կառավարութիւնը որոշած է աւելի
ևս հոգածութիւն ցուցնել կայսերական իրա-
տէով անուանուած կուսակալներուն ապագային
մէջ ալ հաւասարապէս այս կանոնական սկըզ-
բանց համաձայն ընտրուելուն մասին:

1272 թուականին շնորհուած բարենորոզ-
մանց կայսերական հրովարտակին համաձայն,
կայսրութեան բոլոր հպատակները, որ հասարա-
կութեան որ ալ պատկանին, ըստ տրամադրու-
թեանց ընդհանուր գործադրութիւն ունեցող

¹⁾ Գիւան Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի

կանոնաց՝ իրենց կարողութեանցն ու բաւակա-
նութեանը շարժով մուտք ունին հանրային պաշ-
տօնէութեանց մէջ:

Արդ, բաղաբային կարգի պաշտօնից մէջ,
կուսակալութեան նման, այդ պաշտօններուն
կարեւորագոյններէն մէկուն կոչուած անձ մը,
պէտք է որ փորձառութիւն ստացած ըլլայ
վարչական դասակարգութեան (hiérarchie) ամէն
աստիճաններուն մէջ: Մանաւանդ՝ երբ նկատու-
ղութեան առնուի խնդրոյ նիւթ եղող նահանգ-
ներու մէջ ցեղից և բարուց զանազանութիւնը,
և սա կէտը որ, ըստ մարդահամարի տուժարաց,
մեծամասնութիւնը ամէն պարագայի մէջ և ինչ
վարչական զրութեան ներքև որ ալ ըլլայ, մահ-
մետական տարրին կը պատկանի միշտ, հաստատ
համոզում կը գոյանայ որ վալիներու անուան-
ման մասին այժմ զործադրուած ձևին որ և է
կերպով փոփոխումը, փոխանակ վարչութիւնը
բարեփոխելու, հանրային ապահովութիւնը վտան-
գելու բնութիւն ունեցող կնճռատութիւններ կը
պատճառէ: Այս պայմանաց մէջ յարմար է տե-
ղային պահանջմանց համեմատ, ընդհ. կուսակալ-
ներուն օգնականներ (մուավին) անուանել, զա-
նոնք ընտրելով ոչ-մահմետական այլ և այլ հա-
սարակութեանց ամենէն բազմամարդին պատ-
կանող ոչ-մահմետական պաշտօնեաներէն:

Յօդուած Բ. — Կուսակալներն և ուրիշ պաշ-
տօնեաները պաշտօնէ շէն հրաժարեցուցուի
մինչև որ՝ օրինապէս իրենց պաշտօնընկեցու-

թիւնն յառաջ բերող արարքներով յանցաւոր ըլլալնին շնաստատուի: Ասիկա կ'ապացուցուի սա պարագայով որ ութէ մինչև տասը տարի իրենց պաշտօնը պահող կուսակալներ և ուրիշ պաշտօնեաներ կան: Ինկատի առնելով այն կանոնական տրամագրութիւնը, որու համեմատ ոչ ոք կրնայ պաշտօնէ հրաժարեցուցուիլ, առանց օրինական պատճառի, կուսակալներու պաշտօնը հինգ տարուան տևողութեամբ սահմանափակելու որ և է պէտք չտեսնուիր:

Յօդուած Գ.—Կուսակալներու օգնականներուն անուանումը բացատրուած է Ա. յօդուածին վերջին մասին մէջ. իրենց իրաւասութիւններն կատարելապէս և որոշակի ճշտուած են «Տէսթուր»ի մէջ ամփոփեալ նահանգներու ընդհանուր վարչութեան կանոնագրին Բ. զխուն տրամագրութեամբը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Յօդուած Դ.—Ինչպէս նահանգներու, նոյնպէս ալ սանճագներու մեծագոյն մասին մէջ, մեծամասնութիւնը կը պատկանի մահմետականներուն, ըստ բնակիչներուն համեմատական թուոյն:

Այս պայմաններուն մէջ, կառավարչի պաշտօններուն մահմետական կարող և ձեռնհաս պաշտօնէից անուանումը՝ ինքնին զձուած է: Միայն թէ կարող և ուղղամիտ ոչ-մահմետականներ կրնան «մուավին» անուանուիլ բոլոր

այն սանճագներուն մէջ՝ ուր կառավարութիւնը կարեոր կը գատէ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յօդուած Ե.— Գայմագամի պաշտօնները վերապահուած են միլիթի վարժարանէն վկայագիր ստացողներուն: Ներքին գործոց պաշտօնէութեան ընտրութեամբը, այս դպրոցին աշակերտներէն թէ մահմետականներ և թէ ոչ-մահմետականներ կայսերական իրատէով անուանուած են յիշեալ պաշտօններուն: Այս պաշտօնէից ընտրութեանը մասին ալ յարմար է նոյն դրութիւնը հաստատ պահել:

Այն մահմետականները և ոչ-մահմետականները, որոնք առանց դպրոցէն ելած ըլլալու՝ այժմ գայմագամի պաշտօն կը վարեն, իրենց ծառայութիւններն ու հաւատարմութիւնը փորձուած ըլլալու պայմանաւ, կուսակալներուն առաջարկութեանը վրայ, որ պէտք է հաստատուի ներքին գործոց պաշտօնէութեան կողմէ, պիտի կարենան կայսերական իրատէով գայմագամութեան կոչուիլ:

Իրենց պաշտօնէութեան վերաբերող կենսագրական տեղեկութիւնները հիմ բռնելով, ամենամեծ խնամքով հսկողութիւն պիտի կատարուի որպէս զի գայմագամները շարատաւորուած և իրենց վարմունքն, ուղղամտութիւնը և հաւատարմութիւնը յաշտ կառավարութեան փորձուած անձինք ըլլան:

Յօղուած Զ.— Գայմագամներուն կցուած են օժանդակներ ինչպէս են մալմիւտիբի և թահրի-րաթ քեաթիպի կոչուած պաշտօնեաները. բոլոր գազաներու մէջ մէկ մ'ալ յատկապէս մուալինի պաշտօն հաստատել մեծ ծախուց դուռ կը բանայ. արդէն ասոր ո՛ր և է պէտք շիկայ. հետևապէս փոխանակ ամէն կողմ, այսպիսի պաշտօններ հաստատելու, լաւագոյն է այդ պաշտօնները սահմանափակել կարևոր դիրք ունեցող քանի մը գայմագամութիւններու: Այս պարագային մէջ յարմար կըլլայ քրիստոնեայ մուալին մը տալ գայմագամին եթէ ինքը մահմետական է և փոխադարձաբար:

Գազաներու մէջ վարչական ժողովներ կան որոնց իրաւասութիւնները նահանգներու ընդհ. վարչութեան կանոնագրին Դ. գլխոյն մէջ բացատրուած են և որոնց մահմետական և ոչ-մահմետական անդամները ընակչաց կողմանէ կընտրուին: Այս ժողովները ի վիճակի են ամէն տեսակ տեղային գործերը քննելու և կարգադրելու իրենց բոլոր մանրամասնութիւններովը. հետևաբար անօգուտ կըլլայ ամէն գազաի մէջ կազմել յատուկ ժողով մը որ պաշտօն ունենայ խորհրդակցիլ հանրային օգտին վերաբերեալ խնդրոց և այլ զանազան գործոց վրայ: Վարչական ժողովոց անդամներուն ընտրութեան ձևը նշանակուած է նահանգաց կանոնագրին, և նահիլէներու վարչութեան կանոնագրին մէջ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յօղուած Ը.—Նահիյէններու կազմակերպութիւնը կարելի է կատարել 94—106-րդ յօդուածներուն տրամադրութեանցն համաձայն նահանգներու ընդհ. վարչութեան 19 յունվար 1286 թուակիր կանոնագրին՝ որ խմբագրուած է հանգուցեալ Ալի բաշաի Մեծ եպարքոսութեան ատեն, կամ 25 մարտ 1292 թուականու հանգուցեալ Մանուտ Նէտիմ բաշաի Մեծ եպարքոսութեան ժամանակ հրատարակուած նահիյէններու վարչութեան կանոնագրին Ա.—էն մինչև ԻԸ.—րդ յօդուածոցը տրամադրութեանցը համաձայն: Միայն թէ կայսրութեան զիւղաքաղաքներուն և զիւղերուն մէջ ալ և ալ դասակարգի ժողովրդոց յաճախ խառնուած գտնուիլը միևնոյն կրօնքը դաւանող զիւղերը միացնելով նահիյէ կազմելու մասին յայտնուած գաղափարին գործադրութեանը արգելք կըլլայ:

Յօղուած Ը.—Ամէն նահիյէի կառավարութեանը միւտիբի մը յանձնուիլը և նահիյէն վարելու պաշտօնով ժողովի մը կազմութիւնը կարելի է նմանապէս կատարել ըստ վերոգրեալ կանոնագրոց: Միայն թէ այս կանոնագիրները կը պարունակեն հատուած մը որոյ համաձայն զիւղաքաղաքային ժողովը կրնայ պարունակել մինչև ութն անգամ:

Ըստ որում անդամներուն կէսը կը նորոգուի ամէն տարի, աւելի յարմար է որ մահ-

մետական և ոչ-մահմետական անդամոց թիւը չորս ըլլայ միայն:

Յօդուած Թ.—Նահիյէներու ժողովներուն ընտրութիւնը ենթարկուած է վերոյիշեալ կանոնաց: Եթէ նահիյէի մը բնակիչները ամբողջովին միևնոյն դասակարգէ են բնական է որ ժողովին անդամներն ընտրուին նոյն դասակարգին պատկանող բնակիչներէն:

Եթէ գիւղաքաղաքային շրջանակի մը ժողովուրդը խառն է, յարմար է որ փոքրամասնութիւնը ներկայացուի իւր կարևորութեանը համեմատ, պայմանաւ որ այս փոքրամասնութիւնը առնուազն 25 տուն պարունակէ:

Յօդուած Ժ.—Նահիյէներու միւտիւրները և քարտուղարները արդէն թոշակաւոր են: Երբ գործադրուին նահիյէներու կազմակերպութեան վերաբերող միջոցներն, բնականապէս ամսականներ պիտի յատկացուին, որոշեալ ընդհ. գումարին սահմանին մէջ. սակայն ըստ որում այժմ գործադրեալ կանոնադրերուն մէջ նահիյէներու տեղական ծախուցը համար պիւտճէի մը խմբագրութիւնը կանխատեսուած չէ այս պարտաւորութիւնը կը վերաբերի նահանգին կեդրոնին:

Յօդուած ԺԱ.—Նահիյէի ժողովոյն անդամոց ընտրութեանը մէջ՝ պէտք է յարգուին նահանգներու ընդհ. վարչութեան և նահիյէներու վարչութեան կանոնադրոցը մէջ նշանակուած պայմանները: Յայտնի է նաև որ ընտրելի ան-

դամները քաղաքական ոճրի կամ յանցանքի համար դատապարտութիւն կրած ըլլալու շնորհիւ Յօդուած ԺԲ. — Նահիլէներու միւտիրներուն՝ ժողովի անդամոց նման բնակիչներուն կողմանէ ընտրուիլը, նահիլէներու վարչութեան կանոնադրին մէջ թէև նախատեսուած է, սակայն յիշեալ կանոնադրին մէջ ըսուած չէ թէ անգամները իրենցմէ մէկը ընտրելով միւտիրի պաշտօնին համար, այս ընտրութիւնը պիտի գեկուցանեն ուղղակի ընդհ. կուսակալին: Ընդհակառակն, տրամադրուած է որ միւտիրը բնակիչներուն կողմէ ընտրուելուն պէս, անոր անունը նահիլէին պատկանած զազաին զայմազամին միջոցաւ ծանուցուի միւթէսարըֆին և այս վերջնոյն միջոցաւ ալ վալիին՝ որ գրաւորապէս կը հաստատէ այս անուանումը և կը կատարէ հարկ եղած ձևակերպութիւնները:

Միայն թէ՛ միւտիրներու կառավարութեան կողմէ և կամ ընտրական ձևով անուանուելու խնդիրը վիճաբանութեան առարկայ է նոյն իսկ քանի մը եւրոպական երկիրներու մէջ: Ի նկատի առնելով օսմանեան կայսրութեան մասնաւոր հանգամանքները, այս միւտիրներուն կառավարութեան կողմանէ անուանումը աւելի համաձայն է ընդհանրութեան շահին. ասոր համար է որ կայսերական կառավարութիւնը կը նախընտրէ վերոյիշեալ երկու կանոնադրոց համաձայն կազմուելիք նահիլէներու համար, միւտիրներուն կառավարութեան կողմանէ ընտրու-

թիւնը ու անուանումը, ինչպէս որ կը կատարուի արդէն կազմակերպեալ նահիյէներու միւտիրներուն անուանմանը մէջ:

Յօդուած ԺԳ.— Նահիյէներու վարչութեան կանոնադրին ԺԲ.-րդ յօդուածին համաձայն, բոլոր անոնք որ կառավարութեան պաշտօնի մէջ կը գտնուին, ինչպէս նաև վարժարանի դասատուները և քահանաները, շեն կրնար միւտիրի պաշտօն կատարել:

Յօդուած ԺԴ.— Այս կէտը համաձայն է նահիյէներու վարչութեան կանոնադրին ԺԶ.-րդ յօդուածին: Վերջին հատուածը, սակայն, հակասութեան մէջ կը գտնուի նոյն յօդուածին հետ, ըստ որում նոյն կանոնադրին վերջին մասին մէջ միւտիրին և անդամներուն վերընտրելի ըլլալը բացայայտ կերպով տրամադրուած է:

Ի նկատի առնելով նահիյէներու մէջ անդամի պաշտօն վարող անձանց թուոյն սահմանափակ ըլլալը, ինչպէս նաև սա իրողութիւնը թէ միւտիրներու կառավարութեան կողմէ անուանումը կը նախընտրուի, կանոնադրին՝ անդամներու վերաբերեալ հատուածը՝ կացութեան պահանջմանցը աւելի յարմար կը տեսնուի:

Յօդուած ԺԵ.— Միւտիրին և նահիյէներու ժողովոց անդամներուն իրաւասութիւններն, ինչպէս նաև իրենց ընտրութեան և փոփոխման ձևը սահմանուած են նահիյէներու վարչութեան կանոնադրին 20-րդ յօդուածէն մինչև 27-րդ յօդուածին տրամադրութեանցը մէջ:

Յօդուած ԺԶ.—Այս յօդուածը համաձայն է նահանգներու կազմակերպութեան և ընդհ. վարչութեան կանոնադրոց, ինչպէս նաև նահիլյէներու վարչութեան կանոնադրին մասնաւոր յօդուածներուն:

Յօդուած ԺԷ.—Այս յօդուածը համաձայն է նահանգներու և նահիլյէներու վարչութեան կանոնադիրներուն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Յօդուած ԺԸ.— Այժմ ի գործադրութեան եղող կանոնադիրները չեն կանխատեսած ոստիկաններուն (բուխ) նահիլյէներու ժողովրդեան մէջէն ընտրութիւնը, ինչպէս նաև անոնց նահիլյէներու ժողովոց հրամաններուն ներքև գրանուիլը: Նահիլյէի մը ոստիկանները, եթէ նոյն նահիլյէի ժողովրդէն ընտրուին, կրնան հոն ծնողք կամ ազգական ունենալ, կամ բնակիչներէն ոմանց գէմ անձնական ատելութիւն մուտցած ըլլայ, ինչ որ զիրենք կրնայ արգիլել իրենց պաշտօնին պարտաւորութիւնները խղճամտութեամբ կատարելէ և անկողմնակալութեամբ գործելէ:

Ոստիկաններու և ժանտարմաներու խումբերը ամէն նահանգի մահմետական և ոչ-մահմետական բնակչաց ընդհանուր թուոյն համեմատութեամբ նահանգներու կեդրոններուն մէջ կազմել, նահիլյէներու յատկացուած ոստիկաններու և ժանտարմաներու թիւը՝ ըստ տեղական

պիտոյից՝ աւելցնել, նահիլէներու կեդրոններուն՝ այդ խմբերէն առնելով յարմար թուով ոստիկաններ յատկացնել, հանրային հանգստութեան տեսակէտով առաջադրեալ նպատակը ապահովելու բաւական կը տեսնուի:

Յօդուած ԺԹ.— Նահիլէի կեդրոնին ոստիկանները ոստիկանական գործերու մէջ ընականաբար միւտիրին հրամանին տակ պիտի շարժին: Եթէ ոստիկանները բազմաթիւ են, եթէ իրենց մէջ ոստիկանութեան զօմիսէր մը կայ, յայտնի է որ պարտին համակերպիլ ի գործադրութեան եղող կանոնագրոց: Իրենց զէնքերը ու համազգեստները համաձայն պիտի ըլլան՝ ոստիկանութեան համար արդէն ընդունուած օրինակներուն. իրենց սովորները պիտի վճարուին նահիլէներու սնտուկներուն կողմէն:

Այս պաշտօնեաները, վճարուած ըլլալով, պէտք է որ շարունակաբար զբաղին իրենց պաշտօնը կատարելով, առանց ներուելու իրենց որանձնական գործերով զբաղին:

Քանի որ կանոնաւոր բանակի գործօն պաշտօնի մէջ գտնուող զինուորները իրենց տուրքերը կը վճարեն, պատճառ չը կայ որ ոչ-մահմետական ոստիկանները զինուորական տուրքի վճարումէ ազատ թողուին:

Ոստիկանները իրենց պաշտօնը կը կատարեն իրենց շրջանակին սահմաններուն մէջ, հետեւաբար հեծեալ ոստիկաններու գործածութեանը

տեղի չի կայ և այս կերպ գործածութիւն մը ցարդ իր օրինակը չունի:

Վիլյայէթներու մէջ որչափ ոստիկանութեան պաշտօնեայ գործածելու պէտքը տեղւոյն վրայ քննելէ ետքը, այդ պաշտօնեաներուն անուանման պիտի ձեռնարկուի ըստ իրական և բացարձակ պիտոյից:

Աւելորդ ծախուց տեղի չը տալու համար, այս կարգադրութեան պէտք չէ որ ճշմարիտ պէտքին ցուցուցած աստիճանէն աւելի ծաւալում տրուի: Բացայայտ է թէ այս ոստիկաններուն պաշտօնը, վարմունքը և իրաւասութիւնները պէտք է մնան ոստիկանութեան պաշտօնէից նկատմամբ այժմ գործադրուած սահմանին մէջ և թէ այդ ոստիկանները իրաւունք չը պիտի ունենան իրենք իրենց ո՞ր և է նոր հանգամանք մը տալու:

Յօդուած Ի. — Բոլիսի պարտաւորութիւնները, ինչպէս են ճամբաներու հսկողութիւնը հանրային հանգստութեան պահպանութիւնը, և թղթատարութեան պայուսակներու փոխադրութիւնը հետևակ և ձիաւոր ժանտարմաներու կը պատկանին:

Սանձագներու և զազաներու կեդրոնական իշխանութեանցը կը վերաբերի ժանտարմաներ զրկել երբ պէտք տեսնուի:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յօդուած ԻԱ. — Յարմար է ժանտարմաները, ըստ տեղական պահանջմանց, մահմետական և

ոչ-մահմեաական ընակիչներէն առնել և ժանտարմաներու մարմնոյն բարձրաստիճան և ստորագաս սպաները ընտրել, կայսերական բանակի սպաներէն:

Ժանտարմաներու ոռճիկը կանոնաւոր զօրաց ոռճիկէն բարձր է և սպաներու ոռճիկը կայսերական բանակի սպաներու ոռճիկին հաւասար: Յայտնի է որ ըստ հաստատեալ կանոնաց ժանտարմաներու ոռճիկները և ծախքերը պէտք է վճարուին նահանգաց արկղերէն:

ԳԼՈՒԽ Է.

Յօդուած ԻԲ. — Ամբաստանեալները (մագնուն) վար կը դրուին արգելանոցներու (maison d'arret—թէվզըֆխանէ) և դատապարտեալները բանտերու մէջ: Կուսակալներու, կառավարիչներու և գայմագամներու պարտքն է բանտերու առողջապահական պայմաններուն վրայ հակել: Ընդհ. դատախազներն ալ պարտաւոր են այս մասին քննութիւններ կատարել:

Բաց աստի՛ բանտերը ունին պաշտօնեաներու և սպասաւորներու կատարեալ կազմակերպութիւն մը, ինչպէս են տնօրէն, գրագիրներ և պահապաններ: Կարելի է յանձնարարութիւններ կատարել որպէս զի այս միջոցներով աւելի ևս հոգ տարուի արգելանոցներու և բանտերու վիճակին, որոց պահպանութեանը կոչուած են ժանտարմաներ և ոստիկաններ:

Տանջանքները և ամբաստանեալներու և

դատապարտեալներու մասին կեղեքիչ վարմունքները արգիլուած են օրէնքով, արգելք՝ որոց հակառակ վարուողներուն, ամենէ խիստ պատիժները սահմանուած են:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Յօդուած ԻԳ. — Նախնական քննութիւնը կը կատարուի այժմ ի Պօլիս և ի գաւառս ոստիկանութեան ժողովներու կողմէ. յանձնարարուած ձեր յիշատակուած է արդէն նահանգաց ընդհ. վարչութեան վերաբերեալ հրահանգաց մէջ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Յօդուած ԻԴ. — Ամէն նահանգի մէջ թափառիկ քիւրտերը կառավարելու, աւազակները և ոճրագործները ձերբակալելու և յանձնելու պաշտօնով աշխրէթ մէմուրիի մը ներկայութիւնը ո՛ր և է գործնական առաւելութիւն մը չընծայեր և գործադրելի առաջարկութեան մը հանգամանքէ զուրկ կը տեսնուի, ըստ որում անկարելի է որ ցեղի մը գլուխները ո՛ր և է ազգեցութիւն ունենան ուրիշ ցեղի մը վրայ: Հետեաբար թափառիկ ցեղերու մէջէն աւազակներու և ոճրագործներու ձերբակալումը և անոնց դատարաններու յանձնումը, պէտք է թողուի ժանտարմաներու և ենթակայ ըլլայ կուսակալին կողմէ տրուած հրամաններուն և անոր ընդունած տրամադրութեանցը:

Այս ցեղերուն մեծագոյն մասը թափառիկ չեն: Իրենց ապրուստի գլխաւոր միջոցը պարզապէս անասնաբուծութեան մէջ կայանալով, ամառը իրենց արօտատեղիները կերթան և ձմեռը կը վերադառնան իրենց բնակարանները որոնք գիւղաքաղաքներու և գիւղերու մէջ են:

Այս տեղափոխութեանց մէջ այդ ցեղերուն անցնելիք ճամբաները պիտի որոշուին նախապէս, և որպէս զի այդ տեղերուն մնայուն ժողովրդոց ընչից և անձիցը նկատմամբ ո՛ր և է տնձգութիւն կամ ծայրայեղութիւն չը կարենան գործել, բաւականաչափ զինեալ զօրութիւն մը, հրամանատարութեամբ զօրաբաժնին հրամանատարին կողմանէ անուանեալ սպայի մը, ինչպէս նաև ժանտարմաներու և սպաներու ջոկատ մը՝ կուսակալին կողմէ անուանուած, տեղեաց վրայ պիտի զրկուին:

Խնամով պիտի հսկուի որպէս զի այս ցեղերու նկատմամբ ճշգրտապէս գործադրուին անցագրոց և զէնք կրելու մասին հրատարակուած կանոնազրոց տրամադրութիւնները: Որպէս զի այս ցեղերը իրենց տրուած հրամաններուն և կատարուած յանձնարարութեանց հակառակ ո՛ր և է արարքի մը մէջ չը գտնուին, իբր ապահովութիւն՝ երբեմն սովորութիւն է որ ցեղապետները ամենէ մօտ գտնուող նահանգին կամ սանջակին կեդրոնին՝ իրենց ծնողքէն կամ անգղականներէն ամբողջ ցեղին յարգանացը և փստանութեանը արժանացած մէկը զրկեն որ-

պէս զի հոն մնայ իբր պատանդ մինչև որ վերադառնան իրենց տուները: Այս սովորութիւնը պիտի պահուի ի դործադրութեան:

Եթէ յարատև թափառիկ վիճակի մէջ գրաստուող ցեղեր կան, կառավարութիւնը պիտի ջանայ զանոնք քաջալերել տեղ մը հաստատուելու, իրենց յատկացնելով հողեր և արօտավայրեր:

Ահա ասոնք են միջոցները որոնք կարևոր կրնան նկատուիլ:

Վալիւները, միւթեսարիֆները, գայմազամները պիտի հսկեն ամենամեծ ուշադրութեամբ որպէս զի ցեղապետները վտանգներու և անարգանաց ենթակայ չըլլան անյարգ անձանց մեքենայութեանցը հետևանօք:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Յօդուած ԻԵ.— Համիտիէի հեծելազունները որոշեալ ժամանակներէն դուրս զինու տակ հրաւիրելու պէտք տեսնուած պարագային՝ անոնց գործածութեան ձևը՝ արդէն որոշուած է: Համիտիէ հեծելազնդից յատուկ կանոնադրոց մէջ փոփոխութիւններ ներմուծուելու վրայ ըլլալով, մարզանքի ժամանակներէն դուրս զէնք և համազգեստ կրելու մասին հարկ եղած արգելքները, խմբազրուելիք նոր կանոնադրոց տրամադրութեանցը կարգէն են:

Եթէ Համիտիէի հեծելազօրներ, մարզանքի ժամանակներէն դուրս, այսինքն երբ զինուներքև չեն, իրենց դատատանի ենթարկուելուն

հարկ ցուցնող արարքի մէջ գտնուին, ի գործադրութեան երոյ սովորութեան համեմատ, կը դատուին սովորական դատարանաց առջև:

ԳլՈՒԽ ԺԱ.

Յօդուած ԻԶ.— Կայսերական կառավարութիւնը, ի նկատի առնելով անշարժ ստացուածոց ապահովութեան խնդիրը, ջնջած է հին դրութիւնը՝ որու համեմատ թէ ի Պօլիս և թէ ի գաւառս տարբեր ձևերով կալուածագրեր կը տրուէին այդ ստացուածոց համար, և արդէն՝ իբր սկզբունք հաստատած է հողերու և շէնքերու համար ա է Ֆ թ է ր խ ա ն է ի կողմէ միաձև կալուածագրեր տրուելու դրութիւնը:

Այսպէս, թէ է մ ի ր ի է և վ ա գ ը Ֆ հողերու և թէ մ իւ լ ք շէնքերու համար վերոյիշեալ վարչութեան կողմէ կանոնաւոր կալուածագրեր տրուելուն շնորհիւ՝ ժողովրդեան կալուածական իրաւունքները ապահովուած են:

Ի նկատի առնելով սա պարագան թէ անշարժ կալուածոց վերաբերեալ խնդիրներն ու իրողութիւններն կարենալ քննելու համար՝ այս գործին վերաբերեալ օրինաց մասնաւոր գիտակցութիւնը հարկաւոր է, տեղեաց վրայ հաստատուած՝ մահմետական ու ոչ-մահմետական անդամներէ բաղկացեալ պարզ յանձնաժողովներ չեն կրնար այս քննութիւնը կատարել:

Հետեապէս, յարմար է այս մասին անդամոցը երկուքը մահմետական և երկուքը ոչ-մահ-

մետական ըլլալու պայմանաւ՝ շորս անդամէ բաղկացեալ յանձնաժողովներ կազմել, որոնք՝ նահանգներու կեդրոններուն մէջ՝ Տ է Ֆ թ է ր- խ ան է ի վարչութեան, և սանձագներու կեդ- րոններուն մէջ ալ՝ կալուածական ստացուածոց պաշտօնէին նախագահութեանը տակ պէտք է գտնուին:

Այս յանձնաժողովներուն իսկական պաշ- տօնը պիտի ըլլայ վերաքննել կալուածական ի- րաւունքներ ունենալին պնդող անձանց կա- լուածագրերը:

Սակայն, ըստ որում՝ ոմանց օրէնքին տրա- մադրութիւնը չը գիտնալով՝ իրենց հողերուն և կալուածներուն կալուածագրերը առած չըլլալը և այլոց ալ շինծու յայտարարութեամբ կալուա- ծագիր ստացած ըլլալը կարելի է, վերաքննու- թեան միջոցին պէտք է այս կարևոր կէտն ալ ի նկատի առնել, և՛ հարկ եղած լուծումը տալու առաջադրութեամբ՝ պէտք է քննել ու խուզար- կել ստացման պարագաները գնումի, փոխանց- ման կամ ժառանգութեան իբր հետևանք տի- րացուած այն հողերուն ու կալուածներուն, որ- րոնց վրայ իրաւունք ունեցողները որ և է պատ- ճառով մը ժամանակին կալուածագիր ստացած չեն. հարկ է որ ոչ ոք կալուածագիր չկարենալ ներկայացնելուն պատճառով իր հին իրաւունք- ներէն չը զրկուի. իսկ անոնց մասին՝ որոնք որ և է կերպով մը կալուածագրեր ստացած են, առանց իրենց սեփականութեան իրաւունքները

հիմնովին հաստատուած ըլլալու, պէտք է փրնտուել թէ ինչպէս կրցած են կալուածագիր ունենալ, յաջողիլ նաև ամենուն կալուածները որ և է յափշտակութենէ զերծ կացուցանել. վերջապէս պէտք է որ և է հնար չը ձգել անիրաւ պահանջմանց ու զեղծումներու և մանաւանդ ամէն վնասէ զերծ պահելու աշխատիլ վազը ֆ հողերն ու կալուածները:

Այս կէտերէն է ահա, որ պէտք է բաղկանայ յիշեալ յանձնաժողովներուն գլխաւոր պաշտօնը: Իրենց որոշումները պէտք է քննուին և վաւերացուին վիլայէթներու ու սանձագններու վարչական խորհուրդներուն կողմէ: Յարմար է որ զատարաններու ներկայացուին օրինական լուծման մը պէտք ցուցնող գործերը և որպէսզի ասիկա վարչական կեդրոնացման սկզբունքին համաձայն ձևով մը կատարուի, պատուաւոր, ուղիղ և ամբասիր անցեալ ունեցող շորս անձինք, որոնց ընտրութեանը մասնաւոր չոգ պիտի տարուի, ամէն տարի մայրաքաղաքէն վիլայէթները պիտի զրկուին, իրաւանց և արդարութեան հակառակ գործողութիւններ կատարուիլը կամ չկատարուիլը քննելու և այս քննութեան արդիւնքը Բ. Դրան զիտցնելու պաշտօնով: Այս կերպով գ օ ն թ ր օ լ մը պիտի կատարուի:

Գ. Լ. Ռ. Խ թ Ժ Բ.

Յօդուած ԻՆ.— Ամէն տեսակ տասանորդական տուրքերը հնչուն գրամով գանձելու ան-

կարելիութիւնը, անկարելիութիւն՝ որ երեւան կուգայ երբ ի նկատի առնուի ժողովրդեան վիճակը, ապացուցուած է տարբեր ժամանակներու մէջ այլ և այլ տեղեր կատարուած փորձով: Հունձքերու ժամանակ տասնորդական տրոց նոյնութեամբ վճարումը յայտնապէս գիւրութիւն մըն է բնակիչներուն համար: Բաց աստի՛ սոյն նիւթին վերաբերող կանոնագրին մէջ՝ տասնորդական տրոց ամէն գիւղի համար զատ զատ աճուրդի գրուիլն և խնդրարկու երեւան եկած ատեն՝ այդ տրոց գանձման բնակչաց յանձնուիլը ընդունուած ըլլալով, այս կանոնին պահպանումը հարկաւոր կը տեսնուի: Հաւաքիչները ժամանակաւ երկրին ուրիշ հասոյթներուն հաւաքմանը համար անուանուած էին, բայց որովհետև այս միջոցը տրոց կանոնաւորապէս գանձումը չէր ապահոված, ու՛ հանրային հասոյթից մատակարարութեանը տեսակէտով՝ ժողովրդեան գիւրութիւններ ընծայող կանոնաւոր վիճակ մը չէր կրցած յառաջ բերել, միւս կողմէ՛ ըստ որում՝ կայսերական կառավարութիւնը՝ տրոց գանձման գործին մէջ զինուորական գորութիւն գործածելէ տարբեր եղանակ մը փնտռելու հարկին մէջ գտնուած էր, հարկահանութեան պաշտօնով յատուկ ջոկատներ կազմուած էին: Իբր սկզբունք՝ որոշուած էր որ այս ջոկատները իրենց զացած տեղերը որ և է ուտելիք, կամ իրենց ձիերուն համար խոտ չը պիտի խնդրեն. ու խիստ պատիժներ սահմանուած էին հակա-

ռակ վարձունքի մէջ գտնուողներուն համար, ըստ որում ժողովրդեան պարտած տուրքերուն գանձումը ու տեղական անտուկներուն յանձնումը, ժողովրդեան կողմէ ընտրուած մուխթարներուն, ու գիւղերու ու թաղերու հաւաքիչներուն կը պատկանին, նոյնպէս ըստ որում հաստատուած է որ հարկահանութեան ջոկատներուն պատկանող անձինք դրամի դպչելու ունէ առիթ չունին, հետեւապէս, անօգուտ է այս դրութեան տեղ առաջարկուած դրութիւնը գործադրել, մանաւանդ որ ընտրել տալ ուզուած հաւաքիչները չեն կրնար, ինչպէս քիչ մը առաջ ասպացուցուեցաւ, ժողովրդեան կողմէ ընտրուած հաւաքիչներէն ու մուխթարներէն տարբեր անձնաւորութիւններ ըլլալ:

Յօդուած ԻԸ. — Տասանորդական տրոց հաւաքման՝ վարձու տալու դրութեան տեղ՝ ուղղակի կառավարութեան կողմէ մատակարարութիւնը, զոր կայսերական կառավարութիւնը փորձած էր, փոխանակ հանրային ծառայութեանց այս ճիւղին մէջ կանոնաւորութիւն առաջ բերելու, տեղի տուած է, ընդհակառակն, գանձային կորուստներու ու ժողովրդեան կողմէ ամէն տեսակ գանգատանաց: Վարձու տալու դրութեան վերահաստատման պատճառը այս է: Միայն թէ՛ ամէն տեսակ գանգատի առաջըն առնելու համար, տասանորդական տրոց կանոնադրոյն մէջ կարգ մը պայմաններ և սահմանափակիչ տրամադրութիւններ ներմուծուած են: Օրինակի

համար, տասանորդական տուրքերը մեծաքանակ վարձու տալու դրութիւնը ջնջուած, ու՛ ինչպէս ասկէ առջի յօդուածին մէջ բացատրուեցաւ՝ անոր տեղ յիշեալ տուրքերը ամէն մէկ զիւրի համար ու յանուն ժողովրդեան աճուրդի դնելու դրութիւնը ընդունուած է. ինչ որ քաջալերութիւն մը և դիւրութիւն մըն է շինական ժողովրդեան: Բաց աստի, ինչպէս որ տասանորդական տրոց վարձքերուն վարձակալներէն զանձմանը մասին դժուարութիւն ծագած ժամանակ կառավարութիւնը դատարաններու կը դիմէ, նոյնպէս ալ ի գործադրութեան եղող կանոնաց տրամադրութեամբք, բնակիչները իրաւունք ունին ազատութեամբ դիմելու վարչական ժողովներուն ու դատարաններուն՝ երբ որ վարձակալներուն դէմ զանգատ կամ բողոք ունենան: Զրի աշխատութիւնը (անկարիա) բացարձակապէս արգիլուած է երկար տարիներէ ի վեր: Հակառակ վարմունքի մէջ գտնուողները իրենց այս վարմունքին պատճառաւ պատասխանատուութեան ենթարկուին: Հետեապէս տեղի չկայ կանոնական նոր տրամադրութիւն մը հաստատելու այս մասին:

Նահիյէներու մէջ հանրային (կառավարական) անտուկներու հաստատութիւնն ալ փորձուած էր ժամանակին. սակայն այս փորձը՝ գործողութեանց կանոնաւորութեան տեսակէտով լաւ արդիւնք տալէ շատ հեռու, պատճառ եղաւ որ զանձը կորուստներ ունենայ զուր տեղը: Հե-

տևապէս որ և է նիւթահան անաւելութիւն շկայ
այս փորձը կրկնելու մէջ: Կարևոր է պահպանել
այժմ ի գործադրութեան եղող դրութիւնը, ու
րու համեմատ, նահիլէներու որոշեալ ծախքերը՝
որոնք նահանգներու պիւտճէին մէջ արձանա-
գրուած են, ամէն ամիս գազաներու սնտուկ-
ներուն կողմէն կը վճարուին: Նահանգներու ու
սանձագներու պիւտճէին մէջ արձանագրեալ
ծախքերն ալ նոյնպէս հանրային սնտուկներու
կողմէ կը վճարուին:

Շինութեան և նորոգութեան ծախքերը,
կամուրջներու ու խճուղիներու յատկացուած
գումարները, ինչպէս նաև նոյնութեամբ կամ
դրամական փոխանակութեամբ կատարուելիք
ծառայութեանց վերաբերեալ գործողութիւնները
կը պատկանին հանրօգուտ շինութեանց պաշտօ-
նէութեան, որ այս մասին հարկ եղած միջոց-
ները գործադրելու համար նահանգներու հետ
յարաբերութեան կը մտնէ:

Հանրային կրթութեան ծախուց համար
հարկ եղած գումարներուն դալով, հասարակաց
կրթութեան պաշտօնէութիւնն է որ զանոնք
կ'արձանագրէ իր պիւտճէին մէջ ու վճարմանցը
համար պէտք եղած կարգադրութիւնը կ'ընէ,
յարաբերութեան մտնելով տեղական կառավա-
րութեանց հետ:

Ի նկատի առնելով հաստատեալ կանոննե-
րը, կարևոր է ապագային մէջ ալ շարունակել
այս կանոնին համաձայն:

Ժողովուրդը ոչ պաշտօնէից, ոչ ալ կայսերական զօրաց որ և է ատեն ձրիապէս բնակարան, կամ իրենց ապրուստին համար հարկաւոր պաշար հայթայթած չէ: Ժողովրդեան դէմ երբէք խստութեան միջոցներ ձեռք առնուած չեն, տուրքերու հաւաքման միջոցին: Ասոր ապացոյցն է կարևոր գումարներու հասնող յետնեալ հասոյթները (պագայա), զորս ժողովուրդը կը պարտի ամէն տարի զինուորական և այլ տրոց անվճար մնալէն. բաց աստի, ըստ որում տուրքէ առաջ եկող կամ այլ անձնական պարտուց համար հարկապարտին մասնաւոր բնակարանին, իր ապրուստին հարկաւոր եղող հողերուն, իր աշխատութեան պիտոյքներուն, երկրագործական գործիքներուն, վարուցանի անասնոցը ու սերմցու արմտեացը վաճառումը արգելող կանոնական տրամադրութիւններ կան, հարկ չկայ նոր կանոններու օրէնքներ հաստատել այս մասին:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Յօդուած ԴԹ.—Նահիւյէներու մէջ ծերոց ժողովներ (իխթիեար մէճլիսի) կան, որոնք պաշտօն ունին թեթև դատերը բարեկամական ձևով կարգադրել և երկու կողմերը հաշտեցնել, ըստ հաստատեալ կանոնաց:

Յօդուած Լ.—Գազաներու մէջ կան դատարանաց կազմական օրինագրին տրամադրութեանցը համաձայն հաստատուած առաջնակարգ

դատարաններ: Հաշտարար-դատաւորի պաշտօնը կը կատարուի գիւղերու մէջ ծերոց ժողովներուն և նահիլիէներու մէջ նահիլիէի ժողովներուն կողմէն: Իրենց իրաւասութիւններն և գործերու կարգադրութեան մասին իրենց ձեռնհասութեան աստիճանը որոշուած է վերոյիշեալ օրէնքով: Գազաներու ու նահիլիէներու կեդրոնները հաշտարար-դատաւորներ հաստատելու մասին տեղի ունեցած յանձնարարութիւնը կանխատեսուած չէ որ և է օրինական տրամադրութեամբ: Արդէն նահիլիէներու ու գիւղերու մէջ օրինական խնդրոց տեսակէտով ձեռնհաս մարդիկ չեն գտնուիր: Հետևապէս յարմար չէ այնքան ընդարձակ իրաւասութիւն ունեցող հաշտարար-դատաւորներ անուանել:

Յօդուած ԼԼ.— Նախորդ յօդուածին մէջ բացատրուեցաւ թէ տեղի չկայ հաշտարար դատարաններ հաստատելու: Հետևապէս անօգուտ է իրենց իրաւասութեանց վրայ խօսիլ:

Յօդուած ԼԲ.— Քաղաքային գործոց մէջ, դատարանները իրաւասութիւն չունին իրաւարար անուանելու: Վաճառականական օրինագրքին տրամադրութեանը համաձայն, վաճառականական դատարանները ընկերութեան գործերու մէջ քննիչներ (expert) կանուանին: Արդէն, քանի որ ըսուեցաւ թէ տեղի չկայ հաշտարար-դատարաններ կազմելու, անօգուտ է ասկէ աւելի քննել այս տեսակ իրաւասութեան մը հաստատումը:

Յօդուած ԼԳ.— Հաշտարար դատարաններ հաստատելու անկարելիութեանն ու անօգուտութեանը և հաշտարար իրաւարարութեան ներկայ կազմակերպութիւնը պահելու հարկին մասին տրուած բացատրութիւններէն բնականապէս կը հետևի որ պէտք է գազաներու մէջ նախնական դատարանները պահել ըստ առաջնոյն:

Յօդուած ԼԴ.— Ի նկատի առնելով հաշտարար-դատարաններու անօգուտ ըլլալը՝ ինչպէս կը հետևի վերոգրեալ բացատրութիւններէն, այդ դատարաններու իրաւասութեանցը իբր մէկ մասը, այս յօդուածին մէջ բացատրուած տրամադրութիւնը գոյութեան որ և է պատճառ չունի:

Յօդուած ԼԵ.— Գազաներու մէջ քաղաքային և եղեոնական նախաքննիչ դատարաններու պահպանութեան պէտքը արդէն բացատրուեցաւ: Դատական օրէնքները չեն նախատեսեր եղեոնային գործերը տեղեաց վրայ քննելու պաշտօն ունեցող շրջուն եղեոնադատ տեաններու հաստատումը: Այս տեսակ ձեռնարկ մը կարելիութեան հանգամանք չընծայեր և ու է առաւելութիւն չկրնար սպասուիլ անկէ, քանի որ յարբերութեանց դժուարութիւնները այս տեսակ դատարանի մը շրջանին մէջ ժամանակի կորուստներ կրնան առաջ բերել: Զմբան միջոցին ճամբաները կրնան տեղ տեղ գոցուիլ, այնպէս որ եղեոնային դատերը, և մանաւանդ ճիւրմը մէջ հուտի (flagrant délit) պարագաները՝ որոնք քիչ ժամանակի մէջ քննութիւն և դատաւարու-

թիւն կը պահանջեն, դատային մարմնոյն ժամանակին չը հասնելուն հետեանքով կը յետաձգուին, ինչ որ՝ համոզում գոյացնելու բնութիւն ունեցող ապացոյցները ու նշանակները միացնելու մասին դժուարութիւն առաջ բերելով, եղեռնային և քաղաքային դատավարութիւնները կրնայ վտանգել:

Յօդուած 12. — Ինչպէս որ կը հետի նախորդ յօդուածոյն մէջ տրուած բացատրութիւններէն՝ շրջուն դատարաններու կազմակերպութիւնը դժուարին է և անօգուտ: Հետեաբար, այդ դատարաններուն կազմակերպութեանը մէջ հետևուելիք ձևակերպութիւնը որոշելու հարկ չկայ:

Յօդուած 13. — Քանի որ շրջուն դատարաններ կազմելու սկզբունքը կացութեան պահանջմանցը յարմար չը տեսնուիր, տեղի չկայ այդ դատարաններու իրաւասութիւնները ճշտելու:

Յօդուած 14. — Շրջուն դատարաններ կազմելու սկզբունքը ընդունելի համարուած չըլլալով, այս յօդուածին մէջ բացատրուած տրամադրութիւնները քննելու այլ ևս տեղի չկայ:

Յօդուած 15. — Նահանգներու կեդրոնները նախագահէ մը և երկու անդամէ բաղկացեալ բարձրագոյն ատենի մը կազմակերպութիւնը առաջարկութիւն մէ որ դատական օրինաց տրամադրութեանցը չը համաձայնիր: Ամէն նահանգի կեդրոնը կը գտնուի իւրաքանչիւրը նախագահէ մը և չորս անդամէ բաղկացեալ, երկու

վերաքննիչ դատարան, մին քաղաքային և միւսը եղեոնային գործոց համար, ինչպէս նաև քաղաքային և եղեոնային նախնական դատարաններ, մէկ նախագահէ և երկու անդամէ բաղկացած: Վերաքննիչ ատենաները կը քննեն նախնական դատարաններու կողմէ դատուած քաղաքային ու եղեոնական գործերը: Գալով նահանգներու կեդրոնները ծագող եղեոնային դատերուն, այս կարգի դատերը կը քննուին նախապէս վերաքննիչ ատենին կողմէ:

Գազաներու (սանճագներու?) քաղաքային և եղեոնային նախնական դատարանները, որոնց իւրաքանչիւրը կազմուած է նախագահէ մը ու երկու անդամէ, կը դատեն, ըստ տրամադրութեանց դատարաններու կազմական օրինաց և քաղաքական ու եղեոնային օրինագրոց, սանճագներու կեդրոնը տեղի ունեցած քաղաքային ու եղեոնային գործերը ու վերաքննութեամբ կը քննեն զագաներու դատարաններուն վերաքննելի վճիռները:

Նահանգային դատարաններու կազմակերպութեան բաւականութիւնն ու օգտակարութիւնը ապացուցուած է փորձով: Օրինաց և գործնականութեան տեսակէտով, պէտք չկայ այս կազմակերպութիւնը փոխել, վերը յիշուած ձևով բարձրագոյն ատեն մը կազմելու համար: Եւրոպայի Երկրագործական Սոցիալական Կուսակցութեան Կազմակերպութեան Կոմիտէի Կողմէ Երկրագործական Սոցիալական Կուսակցութեան Կողմէ

տրուած վճիռները պէտք է գրուին տաճկերէն լեզուով, որ երկրին պաշտօնական լեզուն է:

Երեք կառավարութեանց հազորդուած
20 յուլիսի 1 օգոստոս 1895 թուականին:

Թէ ինչ տպաւորութիւն թողեց Բ. Դրան այս գրութիւնը երեք զեսպանների վրայ, երեւում է Ֆրանսիական զեսպանի հետեւեալ գրութիւնից.

№ 24

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԳԵՄՊԱՆ Պ. Բ. ԳԱՄՊՈՆ
ԱՌ Պ. ՀԱՆՑԻՑ՝ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐ¹⁾

Թեքսթիա, 5 օգոս. 1895

Ես Ձեր վսեմութեան տեղեկացուցի արդէն թէ, Անգլիայի, Ֆրանսայի, Ռուսաստանի զեսպաններուն կողմէ Սուլթանին 11 մայիսին ներկայացուած ծրագիրին ի պատասխան ստացուած է Բ. Դրան գրութիւնը:

Մենք համաձայնեցանք բաւականանալ յայտարարելով Բ. Դրան թէ իր պատասխանը, կ'երևայ թէ ոչ մէկ կերպով ինկատ կ'ուզէ առնել մեր առաջարկութիւնները և բարենորոգումի այն խոստումները զոր նախապէս օսմանեան կառավարութիւնը ըրած էր, և թէ այդ պատասխանը մենք կը հազորդենք մեր կառավարութիւններուն հրահանգներ խնդրելով:

¹⁾ Schopoff, p. 500-502.

Անոր քննութիւնը դիւրացնելու համար, ես բաղադատական ամփոփուած աշխատութիւն մը կազմեցի մեր առաջարկութիւններուն և Բ. Դրան պատասխաններուն միջև, զոր Ձեր Վսեմութիւնը ներփակ կը գտնէ:

Դիւրին է հասկնալ որ Բ. Դրան ծրագիրը ընդունելի չէ: Այն բոլոր տրամադրութիւնները որ կը պարունակէ, կը ձգտին հաստատել, որ ինչպէս սկզբունքներուն, նոյնպէս կիրարկման մէջ, օսմանեան կայսրութեան ասիական նահանգներուն վարչական ներկայ կազմակերպութիւնը ոչ մէկ յոյս չի թողուր:

Բարենորոգումներու մեր առաջարկութիւնները միայն մէկ նպատակ ունէին. ապահովել Հայերուն կեանքը, գոյքը և բարեկենցաղը, պաշտօնեաներու և զինուորներու կամայականութեան և բռնակալութեան դէմ, ինչպէս նաև Քիւրտերու աւեր ու աւարառութեան դէմ:

Ձեր Վսեմութիւնը պիտի հաստատէ որ Բ. Դրան յիշատակագիրը ոչ մէկ կերպով չի պատասխաներ այս ըղձակէտներուն:

Նա կը մերժէ այն բոլոր առաջարկութիւնները որոնք կը վերաբերին բարենորոգման իսկական կէտերուն. օր. տուրքերու դրութեան բարենորոգում, դատական և բանտական բարենորոգում, այս բոլորը, հակառակ Դրան բացատրութիւններուն երկարութիւններուն, այսպէս ըսենք, ամէնը մէկ մերժուած է:

Գալով քաղաքապետական կազմակերպու-

թեան, որ մեր ծրագրին հիմնաքարերէն մին կը կազմէր, Բ. Դուռը ոչ միայն գոյութիւն ունեցող, երբէք չի գործադրուած, և յաճախ բոնարարուած օրէնքներու պարզապէս կրկնումէն անդին շանցնիր, այլ նոյնիսկ մէկ քանի հիմնական օրէնքներ կը մերժէ, ինչպէս միւտիրներու ընարութիւնը, թէպէտև գոյութիւն ունի կանոնադրութիւններու մէջ:

Մի քանի արտօնութիւններու առանց հաւանութիւն տալու նա կը վերադառնայ նախկին օրէնքներու և ետ կ'առնէ ազգարնակութիւններէն օրէնքով մը երաշխաւորուած իրաւունքի գործադրութիւնը:

Եթէ մէկ քանի կէտերու վրայ, որ կը վերաբերին Քիւրտերու վերահսկողութեան, սեփականութեան երաշխաւորութեան, կը թուի որ մէկ քանի հաւանութիւններ կուտայ, նա կը բաւականանայ խօսիլ «կատարուելիք բաներու» մասին և Ձեր վսեմութիւնը պիտի նկատէ որ նա միայն տարտամ մտադրութիւններ կ'արտայայտէ, և մի հատ բարենորոգում խոստանալէ զգուշօրէն ետ կը կենայ: Պեոյինի Դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածը քրիստոնեաները Քիւրտերուն դէմ պաշտպանելու մասին կը խօսէր. այսօր Բ. Դուռը (24 յօդուած վերջին մաս) կը թուի առաւելապէս ուշադիր լինել երաշխաւորելու ցեղապետերը, «թափառիկ անձերու մեքենայութիւններուն և զրպարտութիւններու» (հասկցէք Հայերը) դէմ:

Մասնաւոր սեփականութեան անձեռնմխելիութիւնը ապահովելու համար, նա կը յայտնէ որ այդ նպատակով նշանակուած յանձնաժողովները պիտի սկստին մանաւանդ ամէն մի վտանգէ գերծ պահելու «վաքըֆ» կալուածները, այսինքն անոնք որոնք որոշ ժամանակի տուրքերով, մզկիթներու և ուրիշ մուսուլմանական զթութեան տուներու շահին ենթակայ են. և այսպէս շարունակաբար:

Գալով մեր յիշատակագիրին մէջ մասնաւորապէս այն կէտերուն, որ կը գնահատէին երաշխաւորութիւնը և վերահսկումի միջոցները, Դուռը պարզապէս յարմար դատեց լռութեան մատնել զանոնք:

Դա ևս աւելի վճռական մերժում է, և գորշի քօղարկեր ոչ մի ձևական երևոյթ.

Ամփոփելով, Բ. Դրան պատասխանը այսպէս կարող է ձևակերպուիլ. մեզ խօսեցաք վարչական անտեսական և դատական բարենորոգումներու մասին: Այդ բոլորը ըսուած է օրէնքներուն մէջ. մենք Ձեզ չենք խոստանար անցեալի մէջ եղածէն աւելի զանոնք գործադրել. պիտի հսկենք նոյնիսկ այն բանին որ անոնք մէկ քանի կէտերու մէջ չի գործադրուին. բայց Դուք կարող էք բաւականանալ անով որ ատոնք արձանագրուած են օրէնքի հաւաքածոյին մէջ: Դուք մեզ խօսեցաք բռնութիւններու, հարստահարութիւններու մասին, որոնց զոհերը եղած լինին քրիստոնեաները. բայց Դուք գիտէք

որ եպերելի բոլոր գործերը արգիլուած են և օրէնքը կը պատժէ:

Սըր Փ. Քըրրի Դրան պատասխանը իր կառավարութեան ղրկեց, Պ. Նելիտօֆի գայն այսօր կը ղրկէ Ս. Բէգերսպուրկ:

Մենք համաձայնեցանք հրատարիլ Դրան հետ այս մասին ամեն տեսակ բանակցութեան մտնելէ, մինչև որ մեր կառավարութիւններուն հրահանգները ստանանք: Մեր զարմացումը չենք յայտնել այսպիսի քիչ պատշաճութեամբ ստացուած պատասխանի մը որուն մենք իրաւունք ունէինք սպասելու:

Բ. Գամպօն

Երեք պետութիւնները շընդունեցին Բ. Դրան առարկութիւնները և բանակցութիւնները դարձեալ շարունակուեցին: Ամբողջ խնդիրն այն էր թէ ինչպէս պիտի երեք պետութիւնները պաշտպանեն իրանց պահանջները: Նրանց համաձայնութիւնը, սակայն, այնքան ամուր չէր, որ կարելի լինէր աւելի եռանդուն ստիպողական միջոցների մասին մտածել: Բացի ղրանից, այդ ժամանակ արդէն իրողութիւն էր որ Թիւրքիայի պաշտպան է Գերմանիան:

Եւ տեղի ունեցաւ նոյնիսկ Արևելեան Հարցի արիւնսաների պատմութեան մէջ իր նմանը չունեցող զարհուրելի փաստը: Սուլթան Համիդը ծրագրել էր հայերի մի կոտորած: Նրա սկիզբը ղրուեց Կ. Պօլսում 1895-ի սեպտեմբերի

30-ին (Ն. Տ.): Երկու-երեք օրից յետոյ կոտորածն անցաւ Սև ծովի ասիական ամիր, սկսուելով Տրապիզոնի մէջ, Եւ ահա այդ իսկ միջոցին, հարկաւ եւրոպական երեք պետութիւններին զբաղեցնելու և ուշադրութիւնը այդ ահուկի դէպքերից հեռացնելու համար, թիւրք կառավարութիւնը յայտարարեց թէ ընդունում է մշակուած բարենորոգումները հայկական նահանգների համար, սակայն ենթարկելով եւրոպական ծրագիրը փոփոխութիւններ:

№ 25

Ե Պ Ա Ր Ք Ո Ս Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ

Ուղղեալ առ Շափր բաթա եւ առ նահանգապետս
Էրզրումի, Վանայ, Պիթլիսի, Տիարպէփի,
Խարբուրդի եւ Սիվազի ¹⁾:

Օրինակ եպարքոսական հրամանին ուղղեալ
Էրզրումի, Վանայ, Պիթլիսի, Տիարպէփի, Մա-
մուրէթ-իւլ-Ազիզի և Սիվազի վալիներուն և
քննիչ Ն. Վ. Շափր բաշայի:

Վեհապետին մեծանուն հօր հանգուցեալ
Ապտիւլ Մէճիտ Խանի Կայսերական Վեհափա-
ռութեան կողմէն 1255 շապան 26-ին հրատա-
րակեալ Կիւլհանէի Հաթթը Հիւմայունին փառա-
պանծ արամադրութեանց, ինչպէս նաև 1272-ին

¹⁾ Բնագիրը ա. Schopoff, p. p. 515—518 (Թարգմանութիւն
Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի):

ճէմագիւլ ախրրի սկիզբները շնորհուած բարե-
նորոգմանց ֆերմանին պարունակութեան հա-
մաձայն, և այժմ իրապէս դրուած և ի գործա-
դրութեան եղող օրինաց համեմատ, ինչպէս որ
ամեն որ գիտէ, կայսերական կառավարութեան
ամեն պաշտօնեայներու և գործակալներու ընտ-
րութիւնն ու անուանումը կը կատարուի կայ-
սերական իրատէի մը շնորհիւ և այդ մասին ե-
ղած մասնաւոր կանոններու համաձայն, և օս-
մանեան ամեն դասի հպատակներ ինչ ազգայ-
նութեան որ ալ պատկանին, պիտի ընդունուին
կառավարութեան ծառայութեան: Հետեաբար
որոշուած է որ ասոնք պիտի գործածուին իրենց
արժանեաց և կարողութեանց համաձայն, այն
կանոններու համեմատ որ պիտի գործադրուին
ամեն դասակարգերու մասին առ հասարակ:
Նմանապէս որոշուած է որ այն ամեն օսմա-
նեան հպատակներ որք կրնան տարիքի ու զար-
գացման մասին պետական վարժարանաց տիրող
օրէնքին մէջ սահմանուած պայմանները լրա-
ցնել, պիտի ընդունուին, առանց ո՛ր և է խտրու-
թեան, պետական վարժարանները: Բաց աստի,
ինչպէս որ ժամանակ առ ժամանակ օսմանեան
պետութեան ամեն մասերուն մէջ ներմուծուած
են կարգ մը միջոցներ և կարգադրութիւններ,
որք ընտթիւն ունին առաջ բերելու հարկ եղած
բարենորոգումներն, ըստ պիտոյից և ըստ կա-
րելոյն, և որք նպատակ ունին հպատակներու
բարեկեցութիւնը բարելուել ու երկրին բարգա-

ւածութիւնն աւելցնել, նոյնպէս ալ Նորին Կայսերական Վեհափառութիւնն իր բարեպատեհ գահակալութենէն ի վեր, իր խորհուրդներն ուզած էր դէպի կատարեալ իրականացումն այս բարեացակամ զիտաւորութեանց: Ուստի, կայսերական կառավարութեան զիտաւորութիւնն է աստիճանաբար գործադրել Նորին Վեհափառութեան երկիրներուն մէջ բարենորոգումներ, որք կը համապատասխանեն տեղական պիտոյից և բնակչաց բնաւորութեան, և հետևաբար որոշուած է բարենորոգումներ գործադրել, էրզրումի, Վանայ, Պիթլիսի, Տիարպէքիլի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի և Սիվազի ասիական նահանգաց մէջ, բարենորոգումներ որք պիտի պարունակեն Տեստուրի մէջ գտնուած օրինաց և կարգադրութեանց գործադրութիւնն, ինչպէս նաև վերոյիշեալ Կիւլհանէի Հաթթը-Հիւմայունի և բարենորոգմանց Ֆերմանի տրամադրութիւնները: Այս որոշումը նախարարաց մասնաւոր խորհրդոյ մը կողմէն Սուլթանին ներկայացուած ըլլալով Նորին Վեհափառութիւնը կայսերական իրատէով մը վաւերացուցած է զայն. և որոշուած բարենորոգմանց կէտերը պարունակող ցուցակին վաւերացեալ օրինակները կայսերական զիւանատան կողմէն յանձնուած և յիշեալ վեց վիլայէթներու իւրաքանչիւրին ալ հաղորդուած ըլլալով, օրինակ մ'ալ Ձեր Վսեմութեան կը զըրկուի ներփակեալ: Ասկէց զատ, ուրիշ յօդուածներ, որք որոշման մէջ կային և վաւերացուած

են կայսերական իրատէով, հետևեալ կերպով կը կցուին աստ.

« Առաջին. Ամեն կերպով յարգանաց ար-
« ժանի պաշտօնեայ մը պիտի կարգուի կայսե-
« րական կառավարութեան կողմէն ընդհանուր
« քննիչ տիտղոսով, որոյ պաշտօնը պիտի ըլլայ
« հոգ տանել բարենորոգմանց կիրառութեան և
« հսկել անոնց գործադրութեան, և որ պիտի
« երթայ իր պաշտօնատեղին. ի բացակայութեան
« քննիչին, կամ ո՛ր և է արգելք մը ունենալուն,
« սուրիչ մահմետական բարձր պաշտօնեայ մը
« առժամաբար պիտի կարգուի նորին Վեհափա-
« ռութեան կողմէն քննիչին փոխանորդելու հա-
« մար: Քննիչն իր պարտականութիւնները կա-
« տարած միջոցին քովը պիտի ունենայ ոչ-մահ-
« մետական օգնական մը»:

« Երկրորդ. Նկատելով որ 1311—1895 յու-
« լիս 11/23-ին կայսերական ներողութիւն շնոր-
« հուած է այն հայերուն որք ամբաստանուած
« կամ դատապարտուած են քաղաքական դէպ-
« քերու մէջ մասնակցութիւն ունեցած ըլլալ-
« նուն համար, այդ ներողութիւնը պիտի գոր-
« ծադրուի բոլոր այն հայերուն նկատմամբ, ո-
« ռոնց մասին ապացուցուած չպիտի ըլլայ թէ
« սուղակի կերպով դեր ունեցած են քաղաքա-
« յին օրինաց դէմ ո՛ր և է յանցանաց մէջ, և որք
« այդ թուականէն առաջ բանտարկուած ըլլալով
« հանդերձ, տակաւին բանտը կը գտնուին»:

« Երբ որդի. Այն հայերն որք աքսորուած են
 « այս երկրէն դուրս և կամ օտար երկիրներ
 « գացած ապաստանած են, պիտի թոյլատրուին
 « ազատօրէն վերադառնալ յօսմանեան պետու-
 « թիւն, պայմանաւ որ ապացուցանեն թէ օս-
 « մանեան հպատակ են և բարի վարուց տէր».

« Զորբորդ. Զէյթունի և Հաճընի նման գա-
 « զաներու մէջ վերոյիշեալ օրինաց նման մի-
 « ջոցներ պիտի գործադրուին»:

Հարկ չկայ բացատրելու կամ կրկնելու թէ
 նորին կայսերական Վեհափառութեան Սուլթա-
 նին, առատագուլթ բարերարին ամենաջերմ փա-
 փազն է օսմանեան երկիրներու և առհասարակ
 իւր ամեն հպատակներուն բարգաւաճման յա-
 ւելումն և անոնց հանգստութեան ու երջանկու-
 թեան ապահովուիլն, և այս յօդուածներն ու
 հրամանագրերն ալ աւելի պիտի ապահովեն այս
 նպատակին իրագործումն:

Նորին Վեհափառութեան թիկնապահներէն
 նորին Վսեմութիւն Շաքիր բաշա, որ ընդհա-
 նուր քննիչի բարձր պաշտօնին կարգուած է,
 կայսերական հրամանով մը վերոյիշեալ վեց վի-
 լայէթներու համար անուանուած է. և իրեն ըն-
 կերանալիք օգնականին, ինչպէս նաև վերը յի-
 շուած ց ու ց ա կ ի ն համաձայն Գննիչ Մասնա-
 խումբին անուանման ալ ձեռնարկուած է, և ես
 կը փափագիմ որ արտաքոյ կարգի եռանդով,
 ուշադրութեամբ և խնամքով սկսիք ձեր նա-

հանգին մէջ գործադրել որոշուած բաները, և այսպէս ձեռք բերուած արդեանց մասին տեղեկագրել ժամանակին:

(1895 հոկտեմբեր 8)

(1313 բէպիւ տիւր 30)

№ 26

ՅՈՒՅԱԿ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆ ԿԷՏԵՐ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԵՒ ԿՑԵԱԼ
ԵՊԱՐԲՈՍԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԻՆ ¹⁾

20 հոկտեմբեր 1895

ԳՂՈՒԽ Ա.

Վիլայէթներ եւ միւրասարճութիւններ

Յօդ. 1.—Իւրաքանչիւր վիլայէթի համար (ընդհանուր կուսակալութիւն) վալիին քով պիտի անուանուի մէկ ոչ-մահմէտական մուապիին, ըստ տրամադրութեան Բ. գլխոյ 29 շէվվալ 1286-ի կանոնադրոյն ի վերայ ընդհանուր վարչութեան վիլայէթից:

Իրեն պաշտօնը պիտի ըլլայ, ըստ նոյն կանոնադրոյն աշխատակցիլ վիլայէթին ընդհանուր գործոց և պատրաստել անոնց յղումը:

Յօդ. 2.—Նոյնպէս ոչ-մահմէտական մուապիիններ պիտի անուանուին մահմէտական միւթէսարըրֆներու և գայմագամներու քով, այն

¹⁾ Schopoff, p. p. 518—525 (Թարգմ. Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի):

սանճագներուն և գազաներուն մէջ, ուր քրիստոնեայ ժողովրդեան կարևորութեամբ արդարանայ այս տնօրինութիւն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գայմագամներ

Յօդ. 3.—Գայմագամները պիտի ընտրուին առանց կրօնի խտրութեան՝ ներքին գործոց նախարարին կողմէ քաղաքային վարժարանի վկայեալներէն և պիտի անուանուին կայսերական իրատէով:

Յօդ. 4.—Վարչութեան մէջ պիտի պահուին անոնք որք այժմ ի պաշտաման ըլլալով՝ կարող ճանչցուած են թէև ոչ վկայեալ:

Այն պարագային մէջ ուր այս վայրկենիս շգտնուի Միլլիթէ դպրոցին ոչ-մահմետական վկայեալներէն բաւական թիւ մը, որպէս զի կարելի ըլլայ հարկաւոր ճանչցուած անուանումներն ընել, այն ատեն այդ պաշտօններուն համար պիտի կարգուին տէրութեան ծառայութեան մէջ գտնուող անձեր, որք թէև ոչ-շրջանաւարտ, ընդունակ ճանչցուին գայմագամական պաշտօնները կատարելու:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Քրիստոնէից համեմատութիւնը հանրային պատասխանց մէջ

Յօդ. 5.—Վարչական պաշտօնները պիտի յանձնուին մահմետական և ոչ-մահմետական

հատտակաց, իւրաքանչիւր վիլայէթի մահմէտական և ոչ-մահմէտական ժողովրդեան թուոյն համեմատութեամբ:

Ոստիկանութեան և ոստիկան զինուորութեան վարչութեան պաշտօնատարաց թիւը պիտի որոշուի մնայուն Քննիչ Յանձնաժողովոյն կողմանէ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Վարչական խորհուրդներ սամնագներու եւ գազաներու

Յօդ. 6.—Սանձագներու և գազաներու վարչական խորհուրդները, որք կը բաղկանան ընտրեալ և յիրաւանց կարգեալ անդամներէ, կը մնան ըստ առաջնոյն և պիտի պաշտօնավարեն համաձայն 61 յօդուածոյ 1287-ի վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան կանոնագրոյն, և 77 և 78 յօդուածոց 1867-ի վիլայէթներու օրինաց, որոց համեմատ հաստատուած են արդէն:

Իրենց ձեռնհասութեան վերաբերեալ գործերն որոշուած են վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան կանոնագրոյն 90, 91 և 92 յօդուածներով և 1293 մուհարրէմ 15-ի վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան վերաբերեալ հրահանգաց 38, 39 և 40 յօդուածներով:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Նահիյէներ

Յօդ. 7.—Նահիյէները պիտի կազմակերպուին 1287-ի վիլայէթներու ընդհանուր վար-

չութեան կանոնագրոյն 94-էն 109 յօդուածոց և 1292 մարտ 29-ի գիւղախմբերու վարչութեան կանոնագրոյն 1-էն 19 յօդուածոց պատուիրանաց համաձայն:

Յօդ. 8.—Իւրաքանչիւր նահիյէ պիտի կառավարուի միւտիրով մը և բնակչաց մէջէն ընտրուած 4 անդամներէ բաղկացեալ խորհուրդով մը:

Այս խորհուրդն իր անդամներուն մէջէն պիտի ընտրէ միւտիր մը և օգնական մը: Միւտիրը պիտի վերաբերի բնակչաց մեծամասնութիւնը կազմող դասակարգին, և օգնականը միւս դասակարգին: Խորհուրդը պիտի ունենայ նաև քարտուղար մը:

Յօդ. 9.—Եթէ նահիյէի մը բնակիչները միևնոյն դասակարգէն են, խորհուրդին անդամները պիտի ընտրուին միմիայն նոյն այդ դասակարգին վերաբերող բնակչաց մէջէն. իսկ եթէ գիւղախմբական շրջանակին ժողովուրդը խառն է, փոքրամասնութիւնը իր ներկայացուցիչները պիտի ունենայ իւր յարաբերական կարևորութեան համեմատութեամբ, պայմանաւ որ գէթ 25 տուն պարունակէ:

Յօդ. 10.—Նահիյէներու միւտիրներն և քարտուղարները թոշակաւոր պիտի ըլլան:

Յօդ. 11.—Նահիյէներու խորհրդոց ընտրելիք պարտին լնուլ այն պայմանները, որք նախատեսուած են գիւղախմբերու վարչութեան կանոնագրոյն 10 յօդուածով:

Յօդ. 12.—Իմամները, քահանաները, զըպրոցաց ուսուցիչներն և ամեն անոնք որք կառավարութեան ծառայութեան մէջ կը դռնուին չպիտի կրնան միւտիր ընտրուիլ:

Յօդ. 13.—Սորհուրդն ամեն տարի կէս առ կէս պիտի նորոգուի: Իւր անդամք, ինչպէս նաև միւտիրը վերընտրելի են:

Յօդ. 14.—Նահիյէներու միւտիրներուն և խորհրդոց վերաբերեալ գործերը սահմանուած են զիւղախմբերու վարչութեան կանոնագրոյն 20-էն 27 յօդուածներով:

Նահիյէներու զիւղերը

Յօդ. 15.—Նահիյէին իւրաքանչիւր զիւղը պիտի ունենայ մուխթար մը, եթէ մէկէ աւելի թաղեր և մէկէ աւելի դասակարգեր կան, իւրաքանչիւր թաղին և դասակարգին մէկ մուխթար մը պիտի ըլլայ:

Յօդ. 16.—Բնաւ զիւղ մը չպիտի կրնայ միանգամայն երկու նահիյէի պատկանիլ:

ԳլՈՒԽ Զ.

Արդարութիւն

Յօդ. 17.—Մէն մի տեղւոյ մէջ ծերոց ժողով մը պիտի ըլլայ մուխթարին նախագահութեան տակ, և որոյ պաշտօնը պիտի ըլլայ բարեկամարար կարգադրել բնակչաց մէջ ծագած վէճերը, վէճեր որք նախատեսուած են դատատանական օրէնքներէն:

Յօդ. 18.—Հաշտարար դատաւորաց պաշտօնները գիւղերու մէջ ի գործ կը դրուին ծերոց ժողովներուն կողմանէ և գիւղախմբերու մէջ գիւղախմբական խորհրդոց կողմանէ: Օրինօք սահմանուած են անոնց վերաբերեալ գործք և աստիճանն անոնց ձեռնհասութեան:

Յօդ. 19.—Դատական տեսուչներ, որոց թիւը 6-էն նուազ չպիտի լինի, և որք կէս առ կէս մահմէտական և ոչ-մահմէտական պիտի լինին, պաշտօն պիտի ունենան մէն մի վիլայէթի մէջ ի քննութեան եղած ամեն դատերուն վրձուումը փութացնել և հսկողութիւն ի գործ դնել բանտերուն վիճակին վրայ, քաղաքային դատարանաց կազմութեան վրայ եղած օրէնքին 2-րդ գլխոյն պատուէրներուն համաձայն:

Այս հսկողութիւնք ի գործ պիտի դրուին միևնոյն ատեն երկու տեսուչներու ձեռքով, որոց մին մահմէտական և միւսն ոչ-մահմէտական:

ԳԼՈՒԽ Է.

Ոստիկանութիւն

Յօդ. 20.—Ոստիկանութեան գործակալք պիտի առնուին կայսրութեան մահմէտական և ոչ-մահմէտական հպատակներէն, համեմատութեամբ վիլայէթին մահմէտական և ոչ-մահմէտական ժողովրդոց թիւերուն:

Յօդ. 21.—Բաւականաչափ թուով ոստիկանութեան գործակալաց հատուածներ պիտի յատ-

կացուին իւրաքանչիւր ստորաբաժանման կամ վարչութեան, նահիլէն ալ ի միասին առնլով:

Նահիլէին ոստիկանութեան գործակալք միւտիրին հրամանաց ներքև դրուած են, և իրենց հրամանատարք են ոստիկանական տեսուչք (commissaire):

Իրենց զէնքերն ու համազգեստք արդէն ընդունուած օրինակներուն յար և նման պիտի ըլլան:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ոստիկան գինուորութիւն

Յօդ. 22.— Ոստիկան գինուորութեան սպայք, ենթասպայք և գինուորք պիտի առնուին կայսրութեան մահմետական և ոչ-մահմետական ընակիչներէն, իւրաքանչիւր վիլայէթի մահմետական և ոչ-մահմետական ժողովրդոց թիւերուն համեմատութեամբ:

Ոստիկան-գինուորութեան թոշակներն ու պիտոյք պիտի վճարուին վիլայէթին սնտուկէն: Ոստիկան-գինուորաց թոշակը կայսերական բանակին գինուորաց թոշակէն բարձր է. իսկ սպայներունը համարժէք է կայսերական բանակին սպայից թոշակին:

Յօդ. 23.— Ոստիկան-գինուորութեան պաշտօնն է բարեկարգութիւնը պահպանել և սուրհանդակին ընկերանալ առ ի պաշտպանութիւն:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Անդառատաց պահապանք, (անդապահք gardes-champêtres)

Յօդ. 24. — Նահիլէի խորհուրդը անդապահներ պիտի ընտրէ ժողովրդեան զանազան գասերուն մէջէն:

Իրենց թիւը պիտի որոշուի մնայուն քննիչ յանձնաժողովոյն կողմանէ, իւրաքանչիւր նահիլէի պիտոյից համեմատ, միւստիբին տեղեկագրոյն ու վալիին առաջարկութեան վրայ:

Իրենց համագգեստն և զէնն ու զարդը պատերազմական պաշտօնատան կողմէ պիտի որոշուին:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Բանիք եւ նախաքննիչ մասնախումբ

Յօդ. 25. — Բանտերու և արգելանաց կացութեան մասին եղած կանոնները ճշդիւ պիտի գործադրուին:

Յօդ. 26. — Վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան վերաբերեալ իրահանգաց 11 և 12 յօդուածներով նախատեսուած նախաքննիչ մասնախումբը կոչուած է պաշտօնավարել ամենականոնաւոր եղանակաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Հսկողութիւն ի վերայ Քրդաց

Յօդ. 27. — Քուրդերու գաղթավայրք կան-

խաւ որոշուած պիտի ըլլան, այնպէս որ աշիրէթներու կողմանէ բնակչաց որ և է վնասու տեղի շտրուի: Սպայ մը, որ իր հրամանաց տակ պիտի ունենայ բաւականաչափ զինեալ զօրութիւն և սատիկան-զինուորներ, պիտի ընկերանայ մէն մի ցեղի իւր գաղթման մէջ: Ոստիկանութեան տեսուչ մը օգնական պիտի տրուի իրեն:

Քուրդերն իրենց գաղթմանց ատեն պատանդներ պիտի յանձնեն իշխանութեան:

Չուազրոց և զինակրութեան մասին եղած կանոնադրութիւնք պիտի գործադրուին Քրդաց վրայ:

Անհաստատարնակ և թափառաշրջիկ ցեղերը պիտի յորդորուին հաստատելու կառավարութեան կողմէ իրենց տրուելիք հոգերու վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Համիտիէ հեծելազուկ

Յօդ. 28.—Արգիլուած է Համիտիէ հեծելազօրաց կրթութեան ժամանակամիջոցներէ դուրս զէնք ու համազգեստ կրել:

Այդ ժամանակամիջոցներէ դուրս, Համիտիէ հեծելազօրք սովորական դատարանաց իրաւասութեան ներքև պիտի գտնուին:

Անյապաղ պիտի պատրաստուի զինուորական կանոնագիր մը որ պիտի ճշդէ իրենց ծառայութեան մանրամասն կէտերը:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Կալուածագիրք

Յօդ. 29.—Կալուածագրոց վերաքննութեանն համար վիլայէթին և սանճագներուն կեդրոնավայրաց մէջ յանձնաժողովներ պիտի հաստատուին:

Այս յանձնաժողովք 4 անդամներէ պիտի բաղկանան, (երկու մահմետականք և երկու ոչ-մահմետականք) և իրենց նախագահ պիտի ունենան զիւանատանց տնօրէնը կամ անշարժ ստացուածոց վերակացուն:

Իրենց որոշմունք պիտի ենթարկուին վարչական խորհրդոյ հաւանութեան:

Բաց աստի, ամեն տարի Կոստանդնուպօլսէն յատկապէս չորս պատուիրակներ պիտի զրկուին վիլայէթները քննելու համար այն անկանոնութիւններն որք կրնան ծագիլ սեփականութեանց գործերու մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Հաւաքումն հարկաց

Յօդ. 30.—Հանրային զօրութեան գործածութենէն խուսափելու համար, մասնաւոր գործակալներ որք չպիտի կրնան որ և է ձրի պահանջում ընել պարէնի և ձիու խոտի, և որք ժողովուած զրամներու հետ բնաւ գործ չպիտի

ունենան, մուխթարներուն և բնակիչներէն ընտրուած գիւղերու և թաղերու հաւաքչաց պիտի յանձնեն թուղթեր, որոց վրայ նշանակուած պիտի ըլլան իւրաքանչիւր բնակչի պարտական եղած հարկերը:

Մուխթարք և վերոյիշեալ հաւաքչիք միայն պաշտօն պիտի ունենան հարկերը ժողովելու և պետութեան արկղերուն յանձնելու:

ԳլՈՒԽ ԺԵ.

Տասանորդի

Յօդ. 31.—Տասանորդաց հաւաքումը վարձակալութեան եղանակաւ պիտի կատարուի: Մեծաքանակ վարձակալութիւնը ջնջուած կը մնայ և անոր տեղ ընդունուած է գիւղ գիւղ և յանուն բնակչաց աճուրդի դրուելու կերպը: Գծուարութեանց ծագման պարագային մէջ, այս վերջինք պիտի կրնան զատարանաց դիմել: Եթէ ինչ ինչ գիւղերու տասանորդաց վարձակալութեան համար մէկը չներկայանայ, կամ թէ տուջարկեալ գինը աճուրդի հանուած տասանորդաց իրական արժէքէն վար ըլլայ, այն ատեն այդ տասանորդք ուէժիի եղանակաւ կը մատակարարուին համաձայն այս մասին հաստատեալ կանոնագրոյն:

Տարապարհակ աշխատութիւնը ջնջուած ըլլալով, հանրօգուտ շինութեանց համար անձամբ կամ դրամով մասնակցութիւնը կը մնայ ի գործադրութեան:

Իւրաքանչիւր վիլայէթի մէջ հանրային կրթութեան ելմտացոյցը կը սահմանուի հանրային կրթութեան նախարարութենէն:

Պետական գանձուն կամ անձնական պարտքի պատճառաւ պարտականքն ընակարանին, անոր ապրուստին հարկաւոր գետնին, անոր աշխատութեան գործիներուն, անոր արօրադիր անասնոց և անոր սերմերուն վաճառումն արգիլեալ կը մնայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Մնայուն Քննիչ Յանձնաժողով ի Կ. Պօլիս

Յօդ. 32.—Բարձրագոյն Դրան մէջ պիտի հաստատուի մնայուն Քննիչ Յանձնաժողով մը, կէս առ կէս բաղկացեալ մահմետական և ոչմահմետական անդամներէ, որոյ պաշտօնը պիտի ըլլայ հսկել բարենորոգմանց ճշգրիտ գործադրութեան:

Դեսպանք այս Յանձնաժողովոյն պիտի յղեն, իրենց թարգմանաց միջոցաւ, այն գեղոյցներն, հաղորդումներն ու տեղեկութիւնները, զորս հարկաւոր պիտի համարեն ներկայ պաշտօնագրով պատուիրեալ բարենորոգմանց և կարգադրութեանց գործադրութեան սահմանաց մէջ:

Երբ Բարձրագոյն Դուռն և դեսպանք Յանձնաժողովոյն պաշտօնն աւարտեալ նկատելու մասին համաձայն գտնուին, պիտի լուծուի:

Տրամադրութիւնք որք պիտի երևան բարենորոգմանց հրատարակութեան հրովարտակին մէջ.

Ա. Բարենորոգմանց գործադրութեան համար
հսկողութեան վերին ֆննիչ.

Ամենայն մասամբ յարզանաց արժանի պաշտօնատար մը պիտի անուանուի կայսերական կառավարութենէն և պիտի ղրկուի նոյն իսկ տեղեաց վրայ վերին քննիչ (միւֆէտզիչ) տիտղոսով, բարենորոգմանց գործադրութեան վրայ հսկելու և անոր կիրառման գլուխ կանգնելու յատուկ պաշտօնով:

Բացակայութեան կամ խոչընդոտի պարագային մէջ այս վերին քննիչին տեղ առժամեայ կերպով նորին կայսերական Վեհափառութենէն պիտի նշանակուի մահմետական բարձրաստիճան պաշտօնատար մը:

Վերին քննիչը իր պաշտօնին մէջ պիտի ունենայ իր հետ ոչ-մահմետական օգնական մը (մուավին):

Բ. Ընդհանուր ներողութիւն

Վեհափառ Սուլթանը 1895 յուլիս 23-ին քաղաքական գործոց համար ամբաստանեալ կամ դատապարտեալ հայոց ընդհանուր ներողութիւն մը շնորհած ըլլալով, այս անօրինութիւնն ի գործ պիտի դրուի ամեն անոնց համար որք այդ թուականէն յառաջ բնտարկուած ըլլալով, տակաւին արգելանաց մէջ կը գտնուին,

և որոց վրայ չէ հաստատուած հասարակային
իրաւանց ոճիրներու մասնակցութիւն:

Գ. Վերադարձ պանդխտեղոց

Այն հայերն որք արտաքսուած կամ հեռացուցուած են իրենց երկրէն, կամ թէ օտար երկիր պանդխտած, պիտի կրնան ազատօրէն վերադառնալ ի թուրքիա, իրենց օսմանեան հպատակութիւնն և իրենց բարի վարքն ապացուցուելէ յետոյ:

Գ. Ոչ-մահմեճականաց կացութիւնն Անասօլուի
այլ վիպալէքներուն մէջ

Վերողորեալ սկզբանց համաձայն կարգադրութիւնք ի գործ պիտի դրուին Զէյթունի և Հաճընի նման գաղաններու մէջ:

Մինչդեռ Կ. Պօլսում հրատարակուած էր թիւրք կառավարութեան այս պաշտօնագիրը, Ասիական նահանգներում հետզհետէ ծաւալուած էր հայ ժողովրդի ջարդը: Իսկ երեք պետութիւնները գոհ էին որ իրանց առաջարկած բարոնորոգումները այսպէս թէ այնպէս ընդունուեցին Բ. Դրան կողմից: Այս երեւում է հետևեալ պաշտօնագրից.

№ 27

Բ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Ծ Ա Ն Ո Ւ Յ Ա Պ Ի Ր

Բրիտանական, Գաղղիական եւ Թուսական դեսպանա-
սանց կողմէ ուղղեալ առ Բարձրագոյն Գուռն՝)

Ստորագրեալք, դեսպանք Թուսիոյ, Գաղ-
ղիոյ եւ Մեծին Բրիտանիոյ ստացան այն բանա-
ւոր ծանուցագիրքը զոր Բարձրագոյն Գուռն ուղ-
ղած է իրենց ամսոյս 20-ին եւ պատիւ ունին
անոր ստացումը զեկուցանելու Արտաքին Գոր-
ծոց Վսեմափայլ Նախարարին:

Ծանօթացան այն բարենորոգմանց վերա-
բերեալ հրամանագրի բնագրին, որոց գործա-
դրութիւնն որոշած է վեհափառ Սուլթանը,
ինչպէս նաև անոնց մանրամասնութիւնը ցուց-
նող յատակագծին, եւ զո՛րոնակու՞թեամբ կը
տեսնեն թէ կայսերական կառավարութիւնն ո-
րոշած է գործադրութեան զնեւ օսմանեան վե-
հապետաց նախընթաց խաթթերուն մէջ հանդի-
սապէս իյայտ բերուած կանոններն եւ այն կար-
գադրութիւններն որք կը բղխին Բարձրագոյն
Դրան կողմէ ներկայ տարւոյս 2 յունիս, 17
յունիս, 17 օգոստոս եւ 5 հոկտեմբեր թուական-
ներով իր հաղորդումներուն մէջ պարզուած
սկզբունքներէն:

Նշանակելով այս տրամադրութիւնքն եւ

՝) Schopoff p. 515—518 (Թարգմանութիւն Կ. Պոլսի Հայոց
Պատրիարքարանի):

Բարձրագոյն Դրան զիտաւորութիւնն զանոնք տարածելու, բացի նրամանագրին մէջ յիշուած վիլայէթներէն, Անատօլուի ամեն այն զապաներուն ուր նայք ժողովրդեան կարևոր մէկ մասը կը կազմեն, Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ ղեսպանք տարակոյս շունին որ բարենորոգումներն ի գործ զնելու և ի կիր արկանելու կոշուելիք պաշտօնատարք իրենց խելացութեամբ, եռանդեամբ և անշահախնդրութեամբ, պիտի ապահովեն բոլոր օսմանեան նպատակաց, առանց խտրութեան, կայսրութեանն ընդհանուր բարօրութեանն ու բարգաւաճմանն ոգածու վարչութեան մը բարիքները:

Երաշխաւորութիւնքն որովք ամեն կարգի պաշտօնատարաց ընտրութիւնն ու անուանումը շրջապատել կամիլն իր վերոյիշեալ հաղորդումներուն մէջ յայտարարած է կայսերական կառավարութիւնը, կը վհայեն թէ Բարձրագոյն Դուռն որ աստիճան կարևորութիւն կընծայէ որ գաւառաց մէջ իր գործակալք իրենց պաշտօնը կատարեն ի գոհունակութիւն բոլոր հասարակութեանց, և ի մասնաւորի վալիները մէն մի վիլայէթի վարչութեան տան մղում մը համաձայն այն տեսութեանց զորս ի նորոյ հաւատակց նորին կայսերական վեհափառութիւնը:

Այսու վստահութեամբ է որ Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ ղեսպանք կը կարծեն լաւագոյնս ծառայել Բարձրագոյն Դրան յայտնած զիտաւորութեանց՝ իրենց վերապահե-

լով նշանակել իրեն, իրենց ընտրութեան ատեն, այն անձինքն, որոց նախընթացքն և նկարագիրն համապատասխան չերևին այն պայմանաց զորս նոյն ինքն օսմանեան կառավարութիւնը հարկաւոր ցոյց տուած է:

Այս վստահութեամբ է դարձեալ որ նորա ուրախ պիտի ըլլան, երբ առիթը ներկայանայ, իրենց աջակցութիւնը նուիրելով նորին Կայսերական Վեհափառութեան կառավարութեան իրականացնելու համար այն բարենորոգումները զորս ինք նշամայեց:

Ստորագրեալք կը խնդրեն Արտաքին Գործոց Վսեմափայլ նախարարէն որ հաճի ծանուցանել իրենց զստացումն սոյն հաղորդման, և այս առիթ կը կրկնեն իրեն զհաւաստիս իւրեանց բարձր մեծարանաց

Ստորագրեալ Ն. Կ. Կառավարութիւն

Ք. Պանայոն

Ֆիւր Գլըբ

24 հոկտեմբեր 1895

1895—1896 թ. հայկական սարսեցուցիչ կոտորածները կարծես միանգամայն ապահովել էին Սուլթան Աբդուլ-Համիդի նպատակը: Հայութիւնը թիւրքիայում թւում էր վերջնականապէս խողխողուած: Իսկ հայ դատի պաշտպան եւրոպական պետութիւններից ոչ մէկը այլիս ձայն չը բարձրացրեց: Հայերը մատնուած էին կատարեալ լուրթեան և հայ քաղաքական կազմակերպութիւնների ներսական անգուլ ջան-

քերը, որ գործադրում էին Եւրոպայի ուշադրութիւնը Հայաստանի վրայ դարձնելու համար, ապարդիւն էին մտում: Իսկ Համիդեան ըէժիմը գնալով աւելի և աւելի դաժան էր դառնում հայերին ոչնչացնելու ուղղութեամբ:

Այսպէս անցաւ 13 տարի: 1908-ի ամառը կ. Պօլսում պայթեց երիտասարդ թիւրքերի կազմակերպած յեղափոխութիւնը, որ վերջ էր դնում անսահման բռնակալութեան և մտցնում էր սահմանադրական կարգեր: Այս նոր դրութիւնը նշանաւոր չափով թեթևութիւն բերում էր և թիւրքահայերին, մանաւանդ մայրաքաղաքում ապրողներին: Սակայն երիտասարդ թիւրքերի կուսակցութիւնը, տիրանալով կառավարութեան, շատ շուտ ցոյց տուեց որ նա էլ չը պիտի կարողանայ արմատապէս փոփոխել դրութիւնը թիւրքիայում: Որքան հեռանում էին սահմանադրական ազատութեան առաջին օրերի հանդէսները, այնքան աւելի և աւելի պարզւում էր որ Համիդեան ըէժիմը բոլորովին չէ անցել և նրա աւանդութիւններից շատերն ընդգրկել են և երիտասարդ թիւրքերը:

Այս հանդամանքը շատ սարգ արտայայտուեց մանաւանդ Հայաստանի գործերի մէջ: Սահմանադրութիւնը, պարլամենտը, ազատութիւնները համարեա ոչինչ փոփոխութիւն չէին մտցրել այն յարաբերութիւնների մէջ, որոնք տիրում էին այդտեղ: Քրդերի վերաբերմամբ կառավարութիւնը նոր քաղաքականութեան չը

դիմեց և հայերին կեղեքելը առաջուայ պէս մնաց նրանց արտօնութիւնը: Հարստահարութիւնների հարցը, որից ծնւուել էր Հայոց Հարցը, չէր լուծւում, հետեաբար և անլուծելի էր մնում նաև Հայոց Հարցը: Ընդհակառակն, այժմ աւելի ևս սուր կերպարանք էին ընդունում հայ-քրդական յարաբերութիւնները, շնորհիւ այն հանգամանքի որ քրդերը գրաւել էին կոտորածների ժամանակ փախած հայերի հողերը և այժմ չէին ուզում վերադարձնել, իսկ կառավարութիւնը ոչ միայն միջոցներ չէր ձեռք առնում դրա դէմ, այլ խրախուսում էր քրդերին:

Եւ հայ ժողովրդի զրկանքներն ու տառապանքները շարունակւում էին առաջուայ պէս. և դարձեալ Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանն էր, որ ինչպէս բնապետական բէթիմի ժամանակ, հաղորդում էր թիւրք կառավարութեան գաւառներում կատարուած հարստահարութիւնների դէպքերը և խնդրում էր—զուր, ի հարկէ—միջոցներ ձեռք առնել: Իր այդ դիմումները Պատրիարքարանը հրատարակեց 1912—1913 թուականներին Քրանսերէն լեզուով¹⁾ և մենք այդ ստուար հատորի մէջ կուտակուած բազմաթիւ փաստերից եզրակացնում ենք, որ սպանութիւնները, յափշտակութիւնները, առեանգութիւնները, աւերումները մի ժամ անգամ դա-

¹⁾ «La Situation des Arméniens en Turquie, exposée par des documents, 1908—1912» I—IX livr.

գար չեն անել թիւրքաց Հայաստանում 1908-ի
 յեղափոխութեան օրերից ի վեր:

Բացի այս ընդորից Աղանայի ահուկի ջար-
 դը, որ անցել ունեցաւ 1909-ի ապրիլին, թիւրք
 սահմանադրականութեան մեղրալուսնին իսկ և
 որին զոհ գնացին 20 հազարից աւելի հայեր,
 գալիս էր հաստատելու թէ հայերի դրութիւնը
 միևնոյնն է մնում թիւրքիայում, թէ Հայոց
 Հարցը լուծուած չէ և սպասում է ըարեյաջող
 զէպրի՛ նորից միջազգային նրատապ հարց դաւ-
 նալու համար:

ԳԼՈՒԽ ՇԻՆԳԵՐՈՐԴ

1912—1914

Իսկ այդ բարեյաջող դէպքն էր Բոլզարիայի, Սերբիայի, Չէրնօզօրիայի և Յունաստանի պատերազմը Թիւրքիայի դէմ, 1912-ին: Նորից դրուած էր Թիւրքիայի դոյութեան հարցը և այս անգամ էլ հայութիւնը թէ Թիւրքիայում և թէ Ռուսաստանում աշխատեց չը կորցնել այս առիթը՝ նորից եւրոպական պետութիւններին ներկայացնելու հայկական արիւնոտ դատը:

Այս անգամ յաջողութեան մի մեծ գրաւական կար: Ռուսական քաղաքականութիւնը 1880-ական թուականներէ սկզբից իր բռնած ուղղութիւնը թողնելով, այժմ շատ բարեացակամ վերաբերմունք էր ցոյց տալիս դէպի Հայոց Հարցը, իր պետական շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ համարելով որ այդ հարցը լուծուի հայերի ցանկացած եղանակով:

Պաշտօնական բանակցութիւններն սկսեց ամենայն հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսը, որ թարգման հանդիսանալով հայ ազգի իղձերին, կովկասի փոխարքայի միջոցով դիմեց սուսաց կենտրոնական կառավարութեան մի խնդրագրով, որի մէջ հայերի պաշտպանութիւնն էր

խնդրում: Այս դիմումի վրայ իսկոյն գործել սկսեց Կ. Պօլսի սուսաց դեսպանատունը, ինչպէս երևում է հետևեալ վաւերագրից.

№ 28

Կ. ՊՕԼՍԻ ՌՌԻԱԼՑ ԳԵՍՊԱՆ ԳԻՐՍԸ. ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՄԻՆԻՍԵՐ ԱԱԶՕՆՈՎԻՆ ¹⁾

Կ. Պօլիս, 1912 թ. նոյեմբերի 26

Ձեր Բարձր Գերագանցութիւնն ինչպէս հօֆմայստեր Չարիկովի, նոյնպէս և իմ յայտարարութիւններից արդէն իրագեկ է այն դրութեան, որի մէջ գտնւում է հայ ժողովուրդը թիւրքիայում: 1894—1896 յիշատակելի տարիներից, երբ հայերը ենթարկուեցին բարբարոսական կոտորածի Փոքր Ասիայում և Կ. Պօլսի մէջ անգամ, նրանց դրութիւնը բոլորովին չէ փոխուել դէպի լաւ: Հայկական նահանգների մէջ մտցուելիք բէֆօրմների այն հրամանը, որ հրատարակեց Սուլթան Աբդուլ-Համիդը 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ճնշման տակ, մեռած տառ մնաց: Հայոց Հարցը օրը օրին սուր կերպարանք է ընդունում. հողերի մեծամասնութիւնը յափշտակուած է և յափշտակուած է բրդերի ձեռքով և իշխանութիւնները ոչ միայն չեն արգե-

¹⁾ «Сборникъ Дипломатическихъ документовъ—Реформы въ Арменіи», Петроградъ 1915 с. 3—5.

լում այդ, այլ նոյն իսկ հովանաւորում են և աջակցում են այդ յափշտակումներին: Մեր հիւպատոսները միաբերան վկայում են որ քրդերի տւազակութիւններն ու կողոպուտները դադար չեն առնում, որ նրանք սպանում են հայերին և զօռով հարկադրում են հայ կանանց իսլամանայ, և այս անկարգութիւնների պատճառները երբէք չեն ենթարկւում պատասխանատուութեան: Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքի թագրիրը, որ ներկայացուած է Բ. Դրան և արդարադատութեան մինիստրին, ճիշտ է նկարում այն թշուառութիւնների և հարստահարութիւնների պատկերը, որոնց ենթարկւում են Սուլթանի հայ հպատակները:

Վերոգրեալ հանգամանքները ինքն ըստ ինքեան բաւականաչափ բացատրում են հայ զանգուածների աւելի և աւելի ուժեղացող ձգտումը դէպի Ռուսաստան և կատարեալ հիմք են տալիս հաւատալու այս ուղղութեան անկեղծութեանը: Բայց համակրանքները դէպի Ռուսաստան մտել են և հայ բուրժուազիայի և հայ ինտելիգենցիայի մէջ, ուր, ինչպէս ես արդէն առիթ ունեցայ մատնանշելու, յեղափոխական կուսակցութիւնները սկսում են կորցնել հեղինակութիւնը և կազմակերպւում են նոր կուսակցութիւններ պահպանողական ծրագրերներով: Վանի, Բայազետի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մեր հիւպատոսները, որոնց ես այս քանի օրը հարց էի տուել, միաբան վկայում

են, որ այժմ բոլոր հայերը, առանց կուսակցութիւններէ խտրութեան, Ռուսաստանի կողմն են. այսպէս, Վանի փոխ-հիւպատոսը հեռագրում է այս տարուայ նոյեմբերի 21-ից թէ Վոլոր հայերն այժմ Ռուսաստանի կողմն են, անկեղծ ցանկանում են որ դան մեր զօրքերը կամ բէֆօրմներ մտցուին Ռուսաստանի նկողութեան տակ: Բայագիտի փոխ-հիւպատոսը նոյեմբերի 21-ի հեռագրով հաղորդում է, Վոլոր հայերը, առանց կուսակցութիւնների խտրութեան, չափազանց թշնամաբար են այժմ վերաբերում թիւրքիային և շատ են ուզում Ռուսաստանի նովանաւորութիւնը և Հայաստանի գրաւումը նրա զօրքերով:

Այժմ ամենայն հայոց կաթողիկոսը, նորին կայսերական Մեծութեան կովկասեան Փոխարքայի միջոցով, զիմում է Ռուսաստանին, ինչպէս Արևելքի բրիտանեայ ժողովուրդների վաղեմի պաշտպանին և Աստուծու անունով աղաչում է իր նովանաւորութեան առկ առնել թիւրքաց Հայաստանում ապրող բազմատանջ հայ ժողովուրդը:

Հիմնուելով վերոգրեալ բոլոր հանգամանքների վրայ, ևս պիտի խոստովանեմ որ կաթողիկոսի զիմումը միանգամայն հաւատարիմ կերպով է ցոյցանում իր մէջ թիւրքաց պետութեան հայ ազգաբնակչութեան ներկայ տրամադրութիւնը Ռուսաստանի վերաբերմամբ: Հայ ժողովրդի Հոգևոր Գլխի պաշտօնապէս յարու-

ցած հարցը Ռուսաստանի համար առաջնակարգ պետական կարևորութիւն ունեցող հարց է, որ պահանջում է բազմակողմանի մշակում, որին ես մտադիր եմ ձեռնամուխ լինել ամենամօտ ապագայում, երբ դեռ պահանջատան մէջ կը ստացուեն այն տեղեկութիւնները, որ ես պահանջել եմ Պատրիարքարանից և մեր հիւպատոսներից: Ինչպէս ինձ յայտնի է, այստեղի հայկական շրջաններում արդէն պատրաստում է մի ուղերձ, որ պիտի ներկայացուի Մեծ Պետութիւնների առաջիկայ հաշտութեան կոնֆերենցիայի ժամանակ: Բայց դէպքերը կարող են հարկադրել հեղինակներին ներկայացնել այդ ուղերձը կոնֆերենցիա հաւաքելուց առաջ: Այսպիսով, նախաձեռնութիւնը դուրս կը դար մեր ձեռքից:

Ռուսի ինձ անհրաժեշտ է երևում տալ հաւաստիացում թէ Կաթողիկոսին և թէ Կ. Պոլսի Պատրիարքին թէ կայսերական կառավարութիւնը թեքում է հայ ժողովրդի խնդիրքի կողմը և ցոյց կը տայ նրան, հարկաւոր դէպքում, հնարաւոր հովանաւորութիւն: Այսպիսի մի խոստում, թէկուզ խմբագրուած ամենաընդհանուր կերպով, կը տայ թիւրքահայերին յոյս թէ մենք կօգնենք եթէ նոր աւարառումներ և կոտորածներ պատահեն և կարող էր նրանց պետութիւններին անմիջապէս դիմելուց յետ պահել: Եթէ մենք այսպիսի մի ընդհանուր խոստում տանք հայերին, մենք կարող էինք նոյն իսկ ծածկա-

բար տալ նրանց հասկանալ, որ ներկայ բողոքին մենք յարմար չենք համարում ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող շարժումները:

Գալով այժմ այն ձևերին, որոնց մէջ կարող էր ձուլուել մեր հովանաւորութիւնը Թիւրքաց Հայերին, ևս պիտի յայտարարեմ որ հայկական վիլայէթների դրաւումը, որի վրայ յոսսեր ունեն հայերը, ներկայ բողոքին ինձ վաղաժամ է թւում: Բայց բռնելով բէֆօրմների ճանապարհը Թիւրքաց պետութեան մէջ, չը պէտք է մոռնալ 1895 թուի հայկական բէֆօրմների տիրու ճակատագիրը և ստեղծել ամուր երաշխիքներ հայկական նահանգների համար ևնթագրող բարելաւումների համար, զնելով այդ բարելաւումները մեր կամ եւրոպական օգնանների իրական վերահսկողութեան տակ: Բայց պէտք է նկատի առնել և այն հնարաւորութիւնը, որ ներկայումս Թիւրքիայում օրրող անիշխանութեան մէջ բէֆօրմները սպասուող հանգստացումը չեն բերի և պատրաստ լինել այն բանին, որ մեր զօրքերի մուտքը այդ նահանգների մէջ գուցէ անհրաժեշտ կը դառնայ:

(Սասր.) Գիրս

Մօտաւորապէս այս մտքով էլ Պետերբուրգի կառավարութիւնը պաշտօնական խոստում արաւ Գէորգ կաթողիկոսին: Ռուսաց դիւանագիտութիւնն իր ձեռքն առաւ Հայոց Հարցը: Բայց որովհետև նա մենակ չը պիտի լուծէր

այդ հարցը, այլ միւս մեծ պետութիւններէ և մանաւանդ Ռուսաստանի գաշնակից Ֆրանսիայի, ինչպէս և Անգլիայի համաձայնութեամբ և աջակցութեամբ, ուստի հայկական մի պատգամաւորութիւն, սրի գլուխն էր Պօղոս-Նուբարփաշան, Գէորգ կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ և լիազօրութեամբ, գնաց Եւրոպա կարևոր դիմումներ անելու: Այդ պատգամաւորութեան միտքը նախօրօք ուսաց կառավարութեան հաւանութիւնն էր գտել:

Բալկանեան պատերազմը անյաջող ընթացք ունէր Թիւրքիայի համար: Թիւրք կառավարութիւնը, երկիւղ կրելով որ Հայոց Հարցը կարող է ուս կառավարութեան ձեռքում վտանգաւոր միջամտութեան առիթ տալ, փորձեց ինքը համաձայնութիւն ստեղծել հայերի հետ, առաջարկելով նրանց ըէֆօրմներ իր կողմից: Բայց այս քայլը կատարուեց ճիշտ Թիւրքական եղանակով: Ըէֆօրմներ մշակելու համար կազմուեց մի յանձնաժողով՝ բաղկացած արտաքին գործերի, ժողովրդական լուսաւորութեան, ֆինանսների և ներքին գործերի մինիստրներից՝ Մեծ Վեզիրի նախագահութեամբ: Այդ յանձնաժողովի մի քանի որոշումները ներքին գործերի մինիստրը մասնաւոր կերպով հաղորդեց Պատրիարքարանի Խառն ժողովի անդամներից երկուսին և խնդրեց նրանց կարծիքը: Հետեւալ օրը (դեկտեմբերի 8-ին) յանձնաժողովի նիստին հրաւիրուեցին մի քանի հայ հասարակական գործիչներ, որոնք հա-

յոց Պատրիարքարանի նեա կապ շունէին: Սա-
կայն այս նայերը նասկացան թէ ինչ է ուզում
անել կառավարութիւնը, նեաացնելով Պատրիար-
քարանը պաշտօնական բանակցութիւններից,
ուստի տալով իրանց խորհուրդները, խնդրեցին
միւս անգամ իրանց չը նրաւիրել, այլ գիմել
Պատրիարքարանին: Այս մի աչքի ընկնող ցոյց
էր որ նայերը այդ կարևոր միջոցին ուզում
էին գործել առանց պառակտումների, գիտակի-
ցելով ազգային շահերի կարևորութիւնը:

Այսպէս թէ այնպէս, թիւրք կառավարու-
թիւնը փոյ յափոյ պատրաստեց բարենորոգում-
ների մի ծրագիր, որի նամատութիւնը նա
ձևակերպեց այսպէս.

№ 29

ՀԱՅԿԱՊԱՆ ԲԷՏՈՐՄՆԵՐԻ ՆՐԱԳԻՐ¹⁾

Անա ճիշտ նամատումը գանազան յօ-
դումաների այն օրէնքի, որ պիտի գործադրու-
թեան մէջ մտցուի ժամանակաւորապէս, մինչև
պարլամենտական վաւերացումը:

Յօդ. 1. — Օրէնքները, որոնք սրոշում են
պաշտօնեաների յարաբերութիւնները, ինչպէս
և վարչական, ֆինանսական, իրաւական, գի-
նտորական օրէնքները, Շէրիի օրէնքը, որոնք
գործում են ամբողջ պետութեան մէջ, իրանց

¹⁾ Ibid. с. 15—17.

սյժի մէջ են մնում և յիշուած չորս նաճանգներն ¹⁾ մէջէ:

Յօդ. 2.—Անուանուած վիլայէթների մէջ նշանակուած են Առանձին Յանձնաժողով և մի Ընդհանուր Տեսուչ:

Յօդ. 3.—Յանձնաժողովը բաղկացած է երեք մահմետականներից, երկու հայերից և մի քաղզէացուց ²⁾: Յանձնաժողովի անդամներն ընտրուած են այնպիսի անձանց միջից, որոնք անհրաժեշտ յատկութիւններն ու ընդունակութիւններն ունին և վստահութիւն են ներշնչում:

Յանձնաժողովի մէջ նախագահում է Ընդհանուր Տեսչի խորհրդականը:

Յօդ. 4.—Սորհրդականը կը լինի օտարերկրացի, որ ծանօթ է վարչական գործերին և երկրի սովորութիւններին և ունի անհրաժեշտ ընդունակութիւններ: Նա մտնում է օսմանեան կառավարութեան ծառայութեան մէջ:

Յօդ. 5.—Ընդհանուր Տեսուչը նշանակուած է կայսերական կառավարութիւնից վեց տարի ժամանակով, և նա անփոփոխելի է, բացի այն դէպքերից, երբ մեղաւոր կը ճանաչուի պատասխանատուութիւն առաջացնող գործողութիւնների մէջ:

Յօդ. 6.—Յանձնաժողովի անդամները կարող են արձակուիլ բացառապէս ապօրինի գործողութիւններ կատարելու համար, և միմիայն

¹⁾ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբէքի, Սալբէքի, Գուրս Էին ձգուած Սիվասի և Էրզրումի վիլայէթները:—²⁾ Նեստորական ասորի:

այն վճռի հիման վրայ, որ ընդունուած կը լինի Յանձնաժողովի նախագահի և անդամների մեծամասնութեան կողմից:

Յօդ. 7.—Ընդհանուր Տեսչի բոլոր գործողութիւնները տեղի են ունենում Յանձնաժողովի որոշումների հիման վրայ: Ընդհանուր Տեսուչը լիազօրուած է կատարել Յանձնաժողովի վճիռները և տալ այս մասին անհրաժեշտ հրահանգներ վալիներին:

Յօդ. 8.—Ընդհանուր տեսուչը ունի իրաւունք հեռացնելու վիլայէթի պաշտօնեաներին, բացի հոգևոր տեսչութեան (Շարիաթի) պաշտօնեաներից, որոնց վերաբերմամբ նա պիտի դիմէ Շէյխ-իւլ-Իսլամին, և այն անձանց, որոնք նշանակուած են բարձրագոյն իրազէնկերով, որոնց վերաբերմամբ նա պիտի դիմէ ներքին Գործերի Մինիստրութեան, և այն էլ Յանձնաժողովի որոշման հիման վրայ:

Յօդ. 9.—Ընդհանուր Տեսուչները և Յանձնաժողովները պիտի կատարեն վերագննողական ուղևորութիւններ:

Յօդ. 10.—Տեսուչն անձամբ, ինչպէս և Յանձնաժողովի իւրաքանչիւր անդամ կարող են, անհրաժեշտութեան դէպքում և Յանձնաժողովի վճռով, կատարել վերագննողական ուղևորութիւններ:

Յօդ. 11.—Յանձնաժողովի իրաւասութեան ենթարկուած առարկաներն են.

Վճռել, արդարութեան հիմքերի վրայ, հողային վէճերը քրդերի և հայերի մէջ:

Վերացնել այդ երկու տարրերի մէջ պառակտումների առիթներն և նրանց մէջ կատարեալ համաձայնութիւն հաստատել:

Ապահովել կարգը, հաստատել ամենակատարեալ հաւասարութիւն, վերակազմել ժանդարմերին, շինել ուղիներ և հաղորդակցութեան ճանապարհներ, լաւացնել գիւղատնտեսութիւնը և արհեստները, միջոցներ ձեռք առնել երկրի բնական հարստութիւնները շահագործելու և այլն:

Յօդ. 12.—Վալին, գինուորական հրամանատարը, ոստիկանութիւնը և ժանդարմերիան պիտի կատարեն Ընդհանուր Տեսչի հրամանները:

Յօդ. 13.—Մէարիֆի և մէնաֆիի յաւելեալ տուրքերը, ինչպէս և վիլայէթի եկամուտները կը գործածուեն վիլայէթի ժողովրդական լուսաւորութեան, հասարակական շինութիւնների և գիւղատնտեսութեան կարիքների համար, համաձայն առանձին բիւջէի:

Յօդ. 16.—Այս նահանգներում կարգը միւս վիլայէթների կարգին հաւասարեցնելուց յետոյ, ընդհանուր վարչական օրէնքները կը վերստանան իրանց ոյժը և այս չորս նահանգներում:

Յօդ. 17.—Տեսուչը և Յանձնաժողովի անդամները նշանակւում են 5 տարուայ ժամանակով. այս ժամանակն անցնելուց յետոյ նրանց

նշանակումը կարող է վերանորոգուել: Ընդհանուր Տեսչին ոտճիկ նշանակում է 20,000 դրուշ, իսկ Յանձնաժողովի անդամներին 10,000 դրուշ և խորհրդականին (բաց է թողնուած):

Հայոց Պատրիարքարանը որոշեց յայտարարել թիւրք կառավարութեան թէ այս ծրագիրը իրան պաշտօնապէս չէ հաղորդուած և իրան յայտնի չէ թէ Բ. Գուռը ինչպէս է ուզում ապահովել ըէֆօրմների գործադրութիւնը: Արանով Պատրիարքարանը իր անվստահութիւնն էր յայտնում թիւրք կառավարութեան: Կարելի էր նոյն իսկ վէճի չենթարկել ըէֆօրմների բովանդակութիւնը: Ամենագլխաւորն այն էր որ եւրոպական հսկողութիւն լինի, մի բան, որից խուսափել էր թիւրք կառավարութիւնն իր ծրագրի մէջ, մինչդեռ առանց այդ վերահսկողութեան ոչինչ էին ըէֆօրմների նոյն իսկ լաւագոյն ծրագիրները: Այս նոյն վերաբերմունքը ցոյց տուեց, ինչպէս տեսանք, և Իզմիրլեան պատրիարքը 1895-ի ծրագրի նկատմամբ:

Ազգային ժողովը շտապեց հրապարակով արտայայտել իր կատարեալ համամտութիւնը Խառն ժողովի հայեացքների հետ: Դեկտեմբերի 21-ին տեղի ունեցաւ Ազգային ժողովի պատմական նիստը: Լսելով Խառն ժողովի զեկուցումը ըէֆօրմների մասին, որի մէջ դարձեալ անց էր կացրած այն միտքը թէ ոչ մի խոստում առանց իրական երաշխիքների չէ կարող

գոհացնել հայերին, Ազգային ժողովը, որ մինչև այդ կեղեքում էր կուսակցական պայքարներին, միակամութեան մի հոյակապ ցոյց արաւ. շրնդունեց Խառն ժողովի հրաժարականը և կատարեալ վստահութիւն յայտնեց նրան: Դաշնակցական պատգամաւորները յայտարարեցին որ պատմական այդ մեծ բողոքին իրանք հրաժարուում են կուսակցական հաշիւներին, որպէս զի կատարեալ միութիւն թագաւորէ ազգի մէջ:

Եւ այնուհետեւ հայ իրականութեան ամենախոշոր իրողութիւնը հէնց այս միակամութիւնն էր, որ կարողութիւն տուեց ամենայն եռանդով պաշտպանել ազգային դատը ամեն տեղ, ուր այդ հարկաւոր էր: Գործունէութեան գլխաւոր կենտրոնը դարձաւ Կ. Պօլսի ուսական ղեսպանատունը և ղեսպան Գիրսը ցոյց էր տալիս մեծ եռանդ: Մինիստր Սաղոնոֆը արդէն համաձայնութիւն էր կայացրել Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ և ուսսաց ղեսպանութիւնը ձեռնարկեց ըէֆօրմների մի նոր ծրագիր խմբագրելու:

Մինչև այդ Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքարանի շրջանակներում մշակուած էր ըէֆօրմների մի ծրագիր, որ ներկայացուեց ղեսպան պ. Գիրսին: Հայերի այդտեղ արտայայտած համարեաբ ըլոր պահանջները նկատի առնուեցին ուսական ծրագրի մէջ, որի խմբագրութիւնը յանձ-

նուած էր դեսպանատան առաջին թարգման
Մանդէլշտամին:

Ահա այդ վաւերագիրը.

№ 30

8 Յունիսի 1913

ՆԱԽԱԳԻԾ ԾՐԱԳԻՐ ԱՆԱՏՈՒԽԱՅԻ ՄԷՋ ՄՏՅՈՒԵԼԻ
ՐԷՖՅՈՐՄՆԵՐԻ ¹⁾,

որ մշակել է Կ. Պօլսի Ռուսաց Կայսերական
Դեսպանատան Առաջին Թարգման Պ. Ա. Ման-
դէլշտամը, հիմք ունենալով

Կ. Պօլսի Վրանսիական, Մեծ Բրիտանական
եւ Ռուսական Դեսպանների Յիւստակագիրը
Հայաստանի մէջ մտցուելիք Րէֆօրմների վերա-
բերմամբ (Մարտ—Ապրիլ 1895 թ.):

Ծրագիրը այն վարչական Րէֆօրմների, ո-
րոնք պիտի մտցուեն հայկական նահանգներում,
մշակուած Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և
Ռուսաստանի Դեսպանների ձեռքով (Մարտ—
Ապրիլ 1895 թ.):

Հրամանը Հայաստանի Րէֆօրմների մասին
1895 թ. Հոկտեմբերի 20-ից, հրատարակուած
Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանից:

Եւրոպական Թիւրքիայի վիլայէթների օրէն-
քի նախագիծը 1880 թ. Օգոստոսի 11/23-ից,
որ կազմել է Եւրոպական Յանձնաժողովը:

¹⁾ էջմիածնի Հայրապետական Դիւան և Оранж. книга
с. 61—69,

Վիլայէթների օրէնք 1913-ի եւ Լիբանանին վերաբերուող արձանագրութիւններն ու սրուումները:

1. Կազմուած է մի միակ նահանգ (Province) հետեւեալ 6 վիլայէթներէց. Էրզբրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբէքիր, Սարբերդ, Սըվազ, բացառութեամբ մի քանի մասերի, որոնք գրանուած են ծայրերում, այն է՝ Հէքքեարիի, Սղերդի հարաւային մասերի, Բիշերիկի եւ Մալաթիաի եւ Սըվազի հիւսիս-արեւմտեան մասի:

2. Նահանգը բաղկացած է հետեւեալ վարչական ստորաբաժանումներէց. 1) Սանջակ (գաւառ), 2) Կազա (գաւառակ), 3) Նահիէ (գիւղախումբ, համայնք):

3. Այս վարչական ստորաբաժանումները կը կատարուին այնպիսի շաշուով, որ ազգաբնակութիւնը նրանց մէջ դասաւորուած լինի, որքան հնարաւոր է, միանման ազգազրական խմբերով:

(Համմ. 1 կէտ Յիշատ. երեք Դես. 1895 թ. յօդ. 7 Դեսպան. ծրագրի 1895 թ.):

II

Հայոց նահանգի Էնդհանուր-Նահանգապետը պիտի լինի քրիստոնեայ—օսմանեան հպատակ կամ, որ աւելի նախադասելի է, եւրոպացի. նա նշանակուած է հինգամեայ ժամանակով Նորին

Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանից, Պետութիւնների համաձայնութեամբ:

(Հմմ. 17 յօդ. Քեր. դաշնադր. յօդ. 1 Կրետէի Կանոն. 1896 թ., Լիբանանի արձանագր. և Կանոնադր. յօդ. 2 և 7 Յիշատակագրի երեք դեսպ. 1895 թ., ներմուծութիւն հրամանի Հայաստ. բէֆօրմ. մասին 1895 թ. հոկտեմբեր 20-ից, Կ. 1):

III

1. Ընդհանուր Նահանգապետը նահանգի գործադիր իշխանութեան գլուխն է: Նա նշանակում է և արձակում է նահանգի վարչութեան բոլոր պաշտօնեաներին, առանց որ և է բացառութեան: Նա նշանակում է նոյնպէս նահանգի բոլոր դատաւորներին:

2. Ոստիկանութիւնը և ժանդարմերիան անմիջապէս հպատակուած են Ընդհանուր Նահանգապետի իշխանութեան:

3. Ընդհանուր Նահանգապետի պահանջով, զինուորական ոյժերը պիտի նրա կարգազրութեան տակ դրուին՝ նահանգի մէջ կարգ պահանելու համար:

(Հմմ. յօդ. 1 Լիբանանի կանոնադր. 1864 թ., Եւրոպական Յանձնաժ. Ծրագիր 1880 թ. յօդ. 27, 32 և 44, վիլայէթների վարչ. օրէնքը 1913 թ. յօդ. 20, 25 և 26):

IV

Նահանգի Ընդհանուր Նահանգապետի մօտ

գտնուում է Վարչական Խորհուրդ խորհրդակցական ընաւորութեամբ, բաղկացած

Ա) Նահանգի վարչութեան առանձին մասերի գլխաւորներից,

Բ) Զանազան կրօնական համայնքների նոգևոր գլուխներից,

Գ) Եւրոպական տեխնիքական խորհրդականներից, որոնք գտնուում են կայսերական կառավարութեան ծառայութեան մէջ և վարչութեան մասերի գլխաւորների օգնականներն են:

Դ) Վեց խորհրդականներից (3 մահմետական և 3 քրիստոնեայ, ընտրուած նահանգային ժողովի ձեռքով իր անդամների միջից:)

(Հմմ. յօդ. 49 ծրագրի Եւրոպ. Յանձ. 1880 թ., յօդ. 62 վիլայէթ. օրէնքի 1913 թ. յօդ. 6 նրամանի 1895 թ. նոկտեմ. 20-ի):

V

1. Նահանգային ժողովը բաղկացած է մահմետականներից և քրիստոնեաներից հաւասար թուով:

2. Նահանգական ժողովի անդամները ընտրուում են գաղտնի քուէարկութեամբ կազաներում ընտրողական ժողովներով, որոնք կազմուում են այդ նպատակով:

3. Տեղերի թիւը, որոնք տրուում են նահանգի զանազան մահմետական և քրիստոնեայ ազգութիւններին, կորոշուի առանձին իւրաքանչիւր կազայի համար: Այդ թիւը պիտի համեմա-

տական լինի կազայի աղղութիւնների քանակութեան, որքան այդ համապատասխան կը լինի այն կարգին, որ պարունակուած է այս յօդուածի առաջին կէտում:

(Հմմ. յօդ. 2 կանոն. և արձանագրութիւնների, որոնք վերաբերուած են Լիբանանի վերակազմութեան 1861 թ. յունիսի 9, յօդ. 3 § 5 երեք դեպքան. ծրագրի 1895 թ., յօդ. 69 նւր. Յանձն. ծրագրի 1880 թ., 103 յօդ. 1913 թ. օրէնքի):

VI

1. Նահանգային ժողովը ընտրուած է հինգ տարի ժամանակով և հաւաքուած է տարին մի տնգամ սովորական երկամսեայ նստաշրջանի: Այս նստաշրջանը կարող է երկարացնել Ընդհանուր Նահանգապետը:

2. Ժողովը կարող է հրաւիրուել արտակարգ նստաշրջանի Ընդհանուր Նահանգապետի ձեռքով կամ նրա սեփական նախաձեռնութեամբ, կամ ժողովի անդամների երկու երրորդի խնդրանքով:

3. Ընդհանուր Նահանգապետն իրաւունք ունի արձակելու Նահանգային ժողովը: Այս դէպքում ընտրողները պիտի կանչուեն երկու ամսուայ ընթացքում արձակման հրամանը հրատարակելու օրից:

4. Արձակման և հրաւիրման հրամանները հրատարակուած են նորին Մեծութիւն Սուլթանի անունից:

(Հմմ. 73—75 յօդ. Նւրոպակ. Յանձն. ծրա-

գրի 1880 թ., յօդ. 111—115 օրէնքի վիւայէթ. մասին 1913 թ.)

VII

1. Նահանգային ժողովը օրէնսդրում է այն հարցերի վերաբերմամբ, որոնք նահանգի շահերն են շօշափում:

2. Նահանգային ժողովի օրէնսդրական և բիւջէտային իրաւասութիւնը ոչ մի դէպքում չէ կարող աւելի նեղ լինել այն իրաւասութիւնից, որ նախատեսուած է 1880 թուին Եւրոպական Յանձնաժողովի մշակած ծրագրի 82—93 յօդուածներին մէջ:

3. Ժողովի կողմից ընդունուած օրէնքները կը ներկայացունեն ի հաստատութիւն Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանի: Այս հաստատութիւնը պիտի տեղի ունենայ կամ հաստատման մերժում պիտի տրուի երկու ամսուայ ընթացքում, և այս ժամանակից յետոյ կառավարութեան լուծութիւնը պէտք է բացատրուի տեղի ունեցած հաստատման իմաստով:

(Հմմ. 82—93 յօդ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 1880 թ., յօդ. 123, 124, 128—135 վիւայէթ. վարչութեան օրէնքի 1913 թ.):

VIII

1. Սանջակների վարչական խորհուրդները մէջ նախագահում են մութեսարիֆները: Այս խորհուրդները կազմում են սանջակի վարչութեան առանձին մասերի գլխաւորներից, կրօնա-

կան համայնքների հոգևոր գլուխներից և վեց անդամներից (որոնցից 3 մահմետական, 3 քրիստոնեայ), ընտրուած կազայի վարչական խորհրդից:

2. Կազայի վարչական խորհրդների մէջ նախագահուած են կայմակամները: Այս խորհուրդները բաղկացած են կազայի վարչութեան առանձին մասերի գլխաւորներից, կրօնական համայնքների հոգևոր գլուխներից և չորս անդամներից (2 մահմետական և 2 քրիստոնեայ), ընտրուած նահիլէների խորհրդներից:

3. Այս խորհրդների իրաւասութիւնը կորոշուի համաձայն 115—116 և 139—140 յօդ. այն օրէնքի ծրագրի, որ մշակուած է 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովի ձեռքով:

(Հմմ. 114, 115, 116, 138, 139 և 140 յօդ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 1880 թ., յօդ. 6 հրամանի 1895 թ. հոկտեմբերի 20, 1913 թ. օրէնքի 62, 63, 64 և 65 յօդ.):

IX

1. Իւրաքանչիւր նահիլէի (համայնքի) սահմանները, ըստ չափու հնարաւորութեան, կորոշուին այնպէս, որ մի ցեղի պատկանած գիւղերը միացած լինին մի նահիլէի մէջ:

2. Իւրաքանչիւր նահիլէ պիտի կառավարէ մուդիրը, որի մօտ գտնոււմ է ազգաբնակչութիւնից ընտրուած մի խորհուրդ, բաղկացած ոչ պակաս 4 և ոչ աւել 8 անդամներից: Այս խոր-

նուրդն ընտրուած է իր անդամներէց մուղիր և նրա օգնական: Մուղիրը պիտի պատկանէ այն ազգային խմբին, որ կազմուած է բնակիչներէ մեծամասնութիւնից, իսկ նրա օգնականը՝ միւս խմբին:

3. Այն նահիէներէ մէջ, որոնց ազգաբնակութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պիտի ներկայացուած լինի խորհրդի մէջ իր թուի համեմատ, այն պայմանով, որ նա բաղկացած լինի առնուազն 25 աներից:

4. Նահիէի խորհրդներէ իրաւասութիւնը կորոշուի համաձայն տրամադրութեան 163—168 յօդուածներէ օրէնսդրութեան ծրագրի, որ Եւրոպական Յանձնաժողովը մշակել է 1880 թ.:

(Հմմ. յօդ. 162—168 Եւրոպակ. Յանձն. ծրագ. 1880 թ., յօդ. 7, 8, 9 բէֆօրմ. ծրագրի, որ մշակել են երեք դեսպանները 1895 թ., 7, 8, 9 յօդ. հրամանի 1895 թ. հոկտ. 20):

X

1. Իւրաքանչիւր նահիէի մէջ կայ հաշտարար դատաւոր, որին նշանակուած է Ընդհանուր Նահանգապետը և որ պատկանում է նահիէի բնակիչների մեծամասնութեան կրօնին: Բացի դրանից, կազայի իւրաքանչիւր գլխաւոր քաղաքի մէջ կայ մի հաշտարար դատաւոր:

2. Հաշտարար դատաւորի իրաւասութեան ենթարկուած են.

Ա) Քրէական կարգով, առանց վճարելի

զանգատ ներկայացնելու իրաւունքի, այն խանգարումները, որոնց համար նշանակոււմ են ստիկանական տուգանումներ և, վճռարեկ զանգատ ներկայացնելու իրաւունքով, այն յանցագործութիւնները, որոնց համար նշանակոււմ են զբամական հատուցումներ ոչ պակաս քան 500 զրուշ կամ բանտարկութիւն 3 ամսից ոչ աւել:

Բ) Քաղաքացիական կարգով, առանց վրճարեկ զանգատի իրաւունքի, բոլոր անձնական պահանջները, բաղաքացիական թէ առևտրական, 1000 զրուշից ոչ բարձր արժողութեամբ, և բողոքարկու զանգատ ներկայացնելու իրաւունքով, միևնոյն պահանջները 5000 զրուշից ոչ բարձր արժողութեամբ:

3. Հաշտարար դատաւորին իրաւունք է տրուած նոյնպէս հաշտութեան բերել կողմերը: Նա կարող է, կողմերի ցանկութեամբ, նշանակել միջնորդ դատաւորներ վճռելու համար այնպիսի գործեր, որոնց արժէքը նոյն իսկ 5000 զրուշից էլ բարձր է: Միջնորդ դատարանի վճռի դէպքում, կողմերը պիտի հրաժարուեն վճռարեկ զանգատ ներկայացնելու իրաւունքից:

4. Սանջակի դատարանները բաղկացած են միայն մի քաղաքացիական բաժանմունքից, որ կազմոււմ է նախագահից և երկու զիւլլումաւոր դատաւորներից (որոնցից մէկը մահմետական, միւսը՝ քրիստոնեայ), որոնց նշանակոււմ է Ընդհանուր Նահանգապետը: Սանջակի դատարանները առաջին ինստանցիայոււմ քննոււմ են քա-

դաքացիական կամ առևտրական պահանջներ, 5000 զրուչից աւել արժէքով, իսկ վճռաբեկ տեսանի կարգով՝ հաշտարար դատաւորների վճիռները քաղաքացիական և առևտրական գործերի վերաբերմամբ:

5. Սանջակների դատարանների քրէական բաժինները փոխարինւում են շրջուն քրէական դատարաններով (cours d'assises ambulantes): Այս քրէական դատարանները բաղկացած են նախագահող դատաւորից, ընտրուած վճռաբեկ պալատի կողմից, որին ենթարկուած է սանջակի դատարանը, իր անդամների միջից և երկու անգամից, որոնց նոյն պալատը նշանակուած է սանջակի հաշտարար դատաւորների միջից, որոնցից մէկը կը լինի մահմետական, իսկ միւսը՝ քրիստոնեայ:

6. Քրէական դատարանը հերթով նիստեր կուեննայ ըոլոր կազաներում, ուր նրա ներկայութիւնը անհրաժեշտ կը լինի դատուած:

7. Իւրաքանչիւր կազայում կայ մի դատաստանական քննիչ: Կազան գնալուց յետոյ՝ քրէական դատարանի նախագահը պահանջում է դատաստանական քննիչից ներկայացնել այն գործերը, որոնք պէտք է անյապաղ քննուեն դատարանի կողմից, նոյնպէս և այն գործերը, որոնց վերաբերմամբ դեռ քննութիւն է կատարուում: Եթէ նա երևան կը հանէ այս վերջին տեսակի գործերի վերաբերմամբ որ և իցէ անկանոնութիւն կամ ապօրէն քաշքշուկներ, այդ

մասին նա պարտաւոր է անյապող գեկուցում ներկայացնել վճռաբեկ պալատի նախագահին:

8. Քրէական դատարանը քննում է բողոքարկութեան կարգով գանգատներ հաշտարար դատաւորների վճիռների վրայ, որոնք կայացել են յանցագործութիւնների վերաբերմամբ: Առաջին և վերջին ինստանցիաներում նա քննում է այնպիսի յանցանքների գործերը, որոնց համար սրուշում են դրամական տուգանումն 500 դրուշից բարձր կամ բանտարկութիւն 3 ամսից աւել:

9. Վճռաբեկ դատարանների թիւը վեցից պակաս չէ: Իւրաքանչիւր վճռաբեկ դատարան բաղկացած է մի զիպլումաւոր նախագահից, որին նշանակում է Ընդհանուր նահանգապետը և բաժանմունքների մի թուից, որ բաւարար կը լինի քննելու համար այն քաղաքացիական գործերը, որոնց վերաբերմամբ վճռաբեկ բողոքներ են ներկայացւում, նոյնպէս և քրէական դատարաններին նախագահներ հասցնելու համար: Վճռաբեկ դատարանի ատեանը բաղկացած է երկու անգամից և մի նախագահից: Բացի գրանից, նրա կազմի մէջ կան ընդհանուր դատախազ, բաւական թուով դատախազներ և դատախազների օգնականներ:

10. Առևտրական դատարանները կը հիմնուեն այն տեղերում, ուր կարիք կը զգացուի: Այն տեղերում, ուր նրանք պիտի գործեն, քաղաքացիական դատարանները առևտրական գործեր չեն քննի:

11. Շէրիի դատարանների (հոգևոր) իրաւասութիւնը ճիշտ կորոշուի և Ընդհանուր Նահանգապետը կը հսկէ, որ նրանք չը խառնուեն շրջանի ուրիշ դատարանների գործերի մէջ: Շէրիի դատաւորներին արգելուած կը լինի, մնալով իրանց պաշտօնի մէջ, ստանձնել միւս դատարանների նախագահների կամ անդամների պաշտօնը:

(Հմմ. յօդ. 29—39 երեք Դեսպ. 1895-ին մշակ. բէֆօրմների ծրագր., յօդ. 125—263 եւրօպակ. Յանձնաժողովի ծրագրի 1880 թ.):

XI

1. Հիմնուած են ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի նահանգային կորպուսներ: Այս կորպուսները կը հաւաքուեն նահանգի մահմետական և քրիստոնեայ բնակիչներից կէս առ կէս:

2. Այդ կորպուսների կազմակերպումը և բարձր հրամանատարութիւնը կը յանձնուեն թիւրքական ծառայութեան մէջ գտնուող եւրօպացի սպաներին:

3. Նահիէների մէջ մտցուած է գիւղական պահնորդների պաշտօնը: Պահնորդները նշանակուած են նահիէների խորհրդների կողմից և ենթարկուած են մուախրներին:

(Հմմ. յօդ. 18—21 բէֆօրմ. ծրագ. երեք Դեսպանների 1895 թ., յօդ. 24 հրամանի 1895 թ. հոկտ. 20):

XII

1. Պաղատութեան ժամանակ նահանգում ապրող զինուորացուները այդտեղ էլ իրանց զինուորական ծառայութիւնն են կատարում:

2. Քրդական թեթև հեծելազօրքի զնդերը (նախկին Համիտիէ) արձակուած կը լինեն:

(Հմմ. յօդ. 25 երեք Դեսպ. 1895 թ. մշակ. ծրագրի, յօդ. 28 հրամանի 1895 թ. հոկտ. 20):

XIII

1. Նահանգի վարչական պաշտօնեաներն ու դատաւորները նշանակուած են հաւասար թուով մահմետականներից և քրիստոնեաներից:

2. Սանջակների գլխաւորների (մութէսարիֆ), կազանների գլխաւորների (կայմակամ) պաշտօնները բաշխելու ժամանակ պէտք է նկատի առնել զանազան ազգախմբերի բանակը, նոյնպէս և նրանց տնտեսական շահերի կարեւորութիւնը:

(Հմմ. յօդ. 5 Հրամ. 1895 թ. հոկտ. 20):

XIV

Միայն նստակեաց բնակիչները պիտի օգտուեն ակտիւ և պասսիւ ընտրողական իրաւունքով:

(Հմմ. յօդ. 24 § 8 երեք Դեսպ. 1895 թ. մշ. ծրագրի, յօդ. 27 հրամանի 1895 թ. հոկտ. 20):

XV

1. Օրէնքները, հրամանները, որոշումները,

շրջաբերականները և կառավարչական կարգադրութիւնները, որոնք պէտք է հրատարակուեն նահանգի մէջ, գրուած են նահանգի գլխաւոր երեք լեզուներով (թիւրքական, հայկական և քրդական):

2. Խնդիրները, հանրագրերը և բոլոր վաւերագրերը, որոնք նշանակուած են վարչական և դատաստանական իշխանութիւնների համար, յօրինուած են երեք գլխաւոր լեզուներից մէկով, ըստ ընտրութեան շահագրգռուած անձերի:

3. Կողմերի վիճաբանութիւնները դատարաններում, ըստ ցանկութեան, կարող են վարուել նրանց մայրենի լեզուով:

4. Դատաստանական վճիռները յօրինուած են թիւրքերէն լեզուով, կցելով նրան թարգմանութիւնը կողմերի մայրենի լեզուով:

(Հմմ. երեք Դես. 1895-ին մշակ. ծրագրի յօդ. 32 Եւրոպ. Յանձ. 1880 թ. ծրագ., ներքին գործ. մինիստրի շրջաբերականը 1913 թ. ապրիլի 6-ից վիլայէթներին արաբ. լեզուի մասին):

XVI

1. Նահանգի իւրաքանչիւր ազգութիւն ունի իրաւունք հիմնելու ամեն տեսակի մասնաւոր դպրոցներ և կառավարելու նրանց:

2. Ազգութիւնն իրաւունք ունի իր անդամներին առանձին տուրքի ենթարկել՝ դպրոցների պահպանութեան համար:

3. Դասաւանդութիւնը այս մասնաւոր դրպ-

րոցների մէջ տեղի կունենայ մայրենի լեզուով:

4. Դպրոցների բարձր հսկողութիւնը պատկանում է Ընդհանուր Նահանգապետին, որ այդ բանն իրագործում է համաձայն այն կանոնների, որոնք դրուած կը լինեն նահանգի կազմական կանոնադրի մէջ:

5. Թիւրքերէն լեզուի աւանդումը պարտադիր է մասնաւոր դպրոցների համար:

(Համ. գլ. XIV ծրագր. 1880 թ. Յանձնաժողովի):

XVII

Մի առանձին Յանձնաժողով, Ընդհանուր Նահանգապետի նախագահութեամբ, կորոշէ այն պայմանները, որոնց համապատասխան հայերը յետ կը ստանան իրանցից խլած հողերը կամ թէ կը ստանան նրանց փոխարէնը, փողով կամ հողով:

(Համ. Դեսպ. 1895-ին մշ. ծրագրի յօդ. 26, յօդ. 29 հրամանի 1895 թ. հոկտ. 20):

XVIII

Անձեռնմխելիութիւնը այն իրաւունքների և արտօնութիւնների, որոնք հայ ժողովրդին ապահովապէս տրուած են 1863 թ. սահմանադրութեամբ և շնորհուած են Սուլթանների բերաթներով, հաստատուում է:

(Համ. երեք Դեսպ. 1895 թ. մշ. Յիշատագրի III կէտը):

XIX

Նահանգի հողերի վրայ արգելուում է մուհաջիրներ բնակեցնելը:

XX

Կը մշակուեն առանձին, վերոգրեալ սկըգ-բունքների ոգուն համաձայն, որոշումներ բարելաւելու համար գրութիւնն այն հայերի, որոնք ապրում են նահանգի սահմաններից դուրս, և մանաւանդ Կիլիկիայում:

(Հմմ. յօդ. 12 Յիշատ. Դեսպ. 1895 թ., յօդ. 4 ներածութիւն 1895 թ. հոկտ. 20-ի հրամանի:)

XXI

Մի առանձին Յանձնաժողով, բաղկացած օսմանեան կառավարութեան և պետութիւնների պատուիրակներից, կը զբաղուի նահանգի կազմական կանոնադրի, ինչպէս և XX յօդ. մէջ յիշատակուած որոշումների մշակմամբ, ղեկավարուելով այս նախագիծ ծրագրի սկզբունքներով:

XXII

Պետութիւնները կը հեռեն այս բոլոր որոշումների կատարմանը:

(Հմմ. յօդ. VIII Յիշատակագրի 1895 թ., յօդ. 32 հրաման. 1895 թ. հոկտ. 20, յօդ. 14 Կրետական կանոնագրի 1896 թ.):

Այս ծրագրին իրանց կատարեալ հաւանութիւնը տուին երբեակ Համաձայնութեան պետութիւնների ղեկավանները Կ. Պօլսում: Շու-

տով նոյն հաւանութիւնը տուին և այդ պետութիւնների կառավարութիւնները: Այժմ սկսուում էր գլխաւոր դժուարութիւնը—համաձայնութիւն կայացնել Երրեակ Նիզակակցութեան պետութիւնների հետ, եւրոպական մի համերաշխութիւն ստեղծելու համար Հայոց Հարցի շուրջը:

Այս համաձայնութեան հիմքերը պիտի մշակուէին Կ. Պօլսում: Ռուսաց դեսպանութիւնը բանակցութիւններ էր վարում Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի դեսպանութիւնների հետ: Սկզբից և եթ պարզուեց գերմանական դիւանագիտութեան սաստիկ չկամութիւնը: Բացարձակ յայտնի էր դառնում որ Գերմանիան դժգոհ է այն պատճառով, որ Հայոց Հարցը արժարժուում է Ռուսաստանի ձեռքով: Ինքը Գերմանիան կուզէր լինել նախաձեռնողը: Նա ուզում էր սիրաշահել հայերին, քանի որ գերմանական շահերը շատ խոշոր են Կիլիկիայում, իսկ հայերը այդտեղ ազգաբնակչութեան նշանաւոր մասն են կազմում: Սակայն այդ սիրաշահման միտքը այնքան հզօր չէր, որ մոռացնէր թէ Ռուսաստանն է նախաձեռնող հանդիսանում: Պէտք էր դիմադրել հայկական բէֆօրմներին, դիմադրած լինելու համար Ռուսաստանին և պաշտպանած լինելու համար Թիւրքիան: Եւ գերմանական արտաքին գործերի մինիստրը յայտնում էր Բերլինի ռուսաց դեսպանին թէ Բերլինում էլ ստացուել են տեղեկութիւններ Թիւրքիայի հայկական վիլայէթների

յուզուփնայից դրութեան մասին, բայց այդ տեղեկութիւնները դեռ ճշտման են կարօտ, հայերն էլ գրգռիչ վարմունք ունին, հայերը փոքրամասնութիւն են կազմում ամեն տեղ, բէֆօրմների ծրագիրը հազիւ թէ գործնական նշանակութիւն ունենայ և յամենայն դէպս Գերմանիան չի համաձայնուի այնպիսի քայլերի, որոնք սպառնում են թիւրքիայի հողային ամբողջութեան¹⁾։

Բայց բանակցութիւնների արդիւնքն այն եղաւ, որ վեց մեծ պետութիւնները համաձայնութիւն կայացրին որ Մանդէլշտամի կազմած ծրագիրը ենթարկուի Կ. Պօլսի ղեսպանների ներկայացուցիչների քննութեան։ Վեց մեծ պետութիւնների ղեսպանատներէց մի մի լիազօր 1913 յուլիսի 3-ից սկսեցին կանոնաւոր ժողովներ աւստրիական ղեսպանատան մէջ։ Ռուսաց ղեսպանի կողմից ներկայացուցիչ էր ծրագրի հեղինակ պ. Մանդէլշտամը, որ և հայկական բէֆօրմների իւրաքանչիւր կէտը պաշտպանում էր, զինուած բազմաթիւ հարուստ նիւթերով։ Բայց նրա հօր հակառակորդ հանդիսացաւ գերմանական ղեսպանի լիազօր Շօնբերգը, որ և ամենայն եռանդով զարգացնում էր իր կառավարութեան հայեցակէտերը յանուն թիւրքիայի անձեռնմխելիութեան, Սուլթանի վեհապետական իրաւունքների և այլն։ Մանաւանդ անընդունելի էր համարւում հայկական վեց վի-

¹⁾ Оранж. Книга с. 45.

լայէթներից մի հատ նահանգ կազմելը: Գերմանական լիազօրի տեսութիւնները պաշտպանում էին իտալական և աւստրօ-հունգարական լիազօրները, իսկ ռուսական ծրագրի կողմնակից էին Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչները: Վիճարանութիւնները տեւեցին եօթը նիստերի մէջ (մինչև յուլիսի 23): Ռուսական ծրագրի ամենագլխաւոր, էական մասերը մերժուեցին երբեակ Նիզակակցութեան կողմից:

Ռուսական դիւանագիտութեան մտում էր նոր հիմքերի վրայ համաձայնութիւն որոնել կոմպրոմիսների և զիջողութիւնների միջոցով: Եւանդուն բանակցութիւնների հետեանքն այն եղաւ, որ ռուսական և գերմանական գեսպանները համաձայնութիւն կայացրին թէ ինչ ձև պէտք է տալ հայկական բէֆօրմներին և երկուսով միասին յայտարարութիւններ արին թիւրքաց մեծ վեզիրին: Երկար ձգձգումներ և դիւանագիտական խաղեր սկսեց թիւրք կառավարութիւնը: Բայց այդ բոլոր դժուարութիւնների մէջ ռուսաց գեսպան պ. Գիրսը կարողացաւ որոշ ձեակերպումով ընդունել տալ թիւրք կառավարութեան Հայաստանի դրութիւնը բարւոքելու միտքը: 1914-ի յունվարի 5-ին Գիրսը գնաց արձակուրդով Ռուսաստան, իսկ կայացրած համաձայնութեան վերջնական ձեակերպումն ու ստորագրումը մնաց Գուլկէվիչին, որ փոխարինեց նրան իբրև Հաւատարմատար:

1914 յունվարի 26-ին ռուսաց Հաւատար-

մատարը և մեծ վիզիր Սալիդ-Հալիմ փաշան ստորագրեցին հետևեալ վաւերագիրը, որ յետոյ հաստատուեց Սուլթանի իրադէով.

№ 31

ԲՆԱԳԻՐ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԵԱՆ.

որ ստորագրել են 1914 թ. յունվարի 26-ին Կ. Պօլսի Ռուսաց Կայսերական Հաւասարմասարք եւ օտմանեան պետութեան մեծ վիզիր Հայասանի բեֆօրմների մասին¹⁾:

Նորին Գերագանցութիւն պ. Կոստանդին Գուլկեվիչ, Ռուսական Հաւատարմատարը և Նորին Բարձրութիւն պրինց Սալիդ-Հալիմ փաշան, մեծ վիզիր և մինիստր արտաքին գործերի օմմանեան պետութեան, համաձայնուեցին, որ երկու Ընդհանուր Տեսուչներ նշանակելու հետ միասին, որոնք պիտի Արևելեան Անատոլիայի երկու հատուածների գլուխ կարգուեն, Բարձր Դուռը կը գիմէ մեծ պետութիւններին հետևեալ ծանուցագրով.

«Երկու օտարահպատակ Ընդհանուր Տեսուչներ կը նշանակուեն գլուխ Արևելեան Անատոլիայի երկու հատուածների. պ. Ա... գլուխ այն հատուածի, որի մէջ կը մտնեն էրզրումի, Տրապիզոնի և Սիվասի վիլայէթները, և պ. Բ... գլուխ այն հատուածի որ կը պարունակէ իր

¹⁾ էջմիածնի Հայրապետական Դիւան:

մէջ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբէքիւրի վիլայէթները:

Ընդհանուր Տեսուչներին կը յանձնուի վերահսկողութիւն իրանց յանձնուած հատուածների վարչութեան, դատարանի, օստիկանութեան և ժանդարմերիայի վրայ: Այն դէպքերում, երբ հասարակական ապահովութիւնը պահպանելու համար որոշած պահնորդութեան կազմը պակասաւոր համարուի, Ընդհանուր Տեսչի խնդրանքով նրա իշխանութեան տակ պիտի զրուին զինուորական ոյժեր՝ ձեռք առնելու համար այն միջոցները, որոնք վերաբերում են նրա տեսչութեան սահմաններին: Ընդհանուր Տեսուչները, նայելով հանգամանքներին, հեռացնում են պաշտօնից բոլոր պաշտօնակատար անձանց, որոնց անհամապատասխան լինելու կամ վատ վարք ունենալու վերաբերմամբ նրանք համոզուած են, յանձնելով արդարադատութեան ձեռքը այնպիսիներին, որոնք մեղաւոր են օրէնքներով պատժուող յանցանքների մէջ: Նրանք հեռացրած ստորին աստիճանների պաշտօնեաների փոխարէն նշանակում են նոր պաշտօնեաներ այն թեկնածուների թուից, որոնք բաւարար են պաշտօնավարութեան՝ ընդունակութեան օրինասահման պայմանների տեսակէտից: Նրանց իրաւունք է տրւում ներկայացնել բարձրաստիճան պաշտօնեաներին ի հաստատութիւն Նորին Մեծութեան Սուլթանի կառավարութեան: Այս կամ այն պաշտօնեայի հե-

ուացման համար ձեռք առած իրանց միջոցների մասին նրանք անյապաղ հաղորդում են պատշաճաւոր մինիստրներին հեռագիրներով, որոնց մէջ համառօտակի յիշատակում են պատճառաբանութիւնները, և այդ հեռագիրներից յետոյ ութ օրուայ ընթացքում պէտք է ուղարկուի գործը այդ անձանց մասին և մանրամասն պատճառաբանութիւնները նրանց հեռացման մասին:

Կարևոր դէպքերում, երբ պահանջում է ձեռք առնել անյապաղ միջոցներ, Լնդհանուր Տեսուչները իրաւունք կունենան իսկոյն հեռացնելու դատաստանական մասին պատկանող անփոփոխելի պաշտօնավարներին, այն սլայմանով որ առանց յետաձգման հաղորդեն այդ միջոցը գործադրելու պատճառները արդարադատութեան դեպարտամենտին:

Այն դէպքերում, երբ երևան են հանուած վալիների կատարած այնպիսի արարքներ, որոց վերաբերմամբ հարկաւոր կը լինէին առանձնապէս լուրջ միջոցներ, Լնդհանուր Տեսուչները հեռագրում են այդ մասիններքին գործերի մինիստրութեան, որին հրամանագրւում է անյապաղ գործը ենթարկել մինիստրների խորհրդի քննութեան և այս վերջինը պարտաւոր է վճիռ կայացնել Լնդհանուր Տեսչի հեռագիրն ստանալուց չորս օրուայ ընթացքում:

Հողային հարցի վերաբերմամբ տեղի ունեցած ընդհարումները կը կարգաւորուեն Լնդհա-

նուր Տեսուչների անմիջական հսկողութեան տակ:

Աւելի մանրամասն հրահանգներ Ընդհանուր Տեսուչների պարտաւորութիւնների և պաշտօնավարութեան սահմանների մասին կը մշակուեն նրանց նշանակումից յետոյ և նրանց մասնակցութեամբ:

Այն դէպքում, երբ 10 ամեայ ժամանակի ընթացքում Ընդհանուր Տեսուչների պաշտօնը թափուր կը մնայ, Բարձր Դուռը այդ Տեսուչների ընտրութեան գործում յոյս ունի մեծ պետութիւնների ըարեացակամ աջակցութեան վրայ:

Օրէնքները, հրամանները և պաշտօնական հաղորդագրութիւնները իւրաքանչիւր շրջանում գրւում են տեղական լեզուներով: Դատաստանական և վարչական հիմնարկութիւնների մէջ գործ ունեցող իւրաքանչիւր կողմ իրաւունք կունենայ գործածելու իր մայրենի լեզուն, երբ այդ նարաւոր կը գտնէ Ընդհանուր Տեսուչը: Դատաստանական վճիռները կը գրուին թիւրքական լեզուով և կունենան, ըստ չափու հարաւորութեան, թարգմանութիւններ մայրենի լեզուով:

Իւրաքանչիւր ազգային տարրի (ուսուր) մասնակցութիւնը ժողովրդական լուսաւորութեան բիւջէի մէջ համեմատական է այն մասնակցութեան, որ նա ունի ժողովրդական լուսաւորութեան համար ստացուող հարկերի մէջ: Կայսերական կառավարութիւնը չի արգելի որ

առանձին առանձին համայնքների մէջ, վերջին-
ներիս այն անդամները, որոնք պատկանում են
միևնոյն հաւատին, պահեն իրանց սեփական
դպրոցները:

Իւրաքանչիւր օսմանեան հպատակ կը կա-
տարէ զինուորական պարտաւորութիւնը այն
շրջանում, ուր նա ապրում է: Սակայն կայսե-
րական կառավարութիւնը, մինչև նոր կարգա-
դրութիւն, կուղարկի Իեմէնի, Ասսիրի և Նեշէթի
հեռաւոր կողմերը տեղական զօրքերի քանակու-
թիւններ, որոնք հաւաքուում են օսմանեան պե-
տութեան բոլոր կողմերից համեմատ այդ կող-
մերում բնակուող ազգութիւնների. բացի դրա-
նից, ծովային զինուորները կը հաւաքուեն ամ-
բողջ պետութիւնից:

Համիդիէ գնդերը կը վերածուին պահեստի
հեծելազօրքի: Նրանց զէնքերը կը պահուեն զի-
նուորական մթերանոցներում և նրանց ձեռքը
կը տրուեն միայն զինակոչի և զօրախաղերի
ժամանակ: Նրանք կենթարկուեն այն կորպուս-
ների հրամանատարների իշխանութեան, որոնց
շրջանում ապրում են նրանք: Սաղաղ ժամա-
նակներում գնդերի, էսկադրօնների և գումար-
տակների հրամանատարները կընտրուեն կայսե-
րական օսմանեան գործող բանակի սպաների
թուից: Այս գնդերի հասարակ զինուորները
պիտի ծառայեն մի տարի: Ծառայութեան մէջ
մտնելու համար նրանք պիտի ներկայանան ի-
րանց ձիաներով և ձիաների ամբողջ կարգ ու

սարքով: Ամեն մի անձ առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, որ բնակութիւն ունի տուեալ շրջանում և բաւարարում է ցոյց տուած պայմաններին, կունենայ յիշեալ գնդերի մէջ ընդունուելու իրաւունք: Ձինակոչի կամ զօրախաղերի ժամանակ այդ զօրքերը պիտի ենթարկուեն նոյն կարգապահական կանոններին, ինչպէս կանոնաւոր զօրքերը:

Վիլայէթների ընդհանուր խորհուրդների գործունէութեան սահմանները որոշուած են համաձայն 1329—1913 թ. մարտի 13-ի օրէնքի ցուցմունքներին: Վերջնական ժողովրդագրութեան միջոցով պիտի կատարուի Ընդհանուր Տեսուչների հսկողութեամբ ամենամերձաւոր ապագայում և եթէ կարելի է՝ ոչ ուշ քան մի տարուց յետոյ կը սահմանուի զանազան դաւանութիւնների և լեզուների ճիշտ յարաբերութիւնները զէպի իրար:

Մինչև այդ, Վանի և Բիթլիսի վիլայէթների ընդհանուր խորհրդի (մէջլիս ումումի) և կոմիտէների (էնջումէն) համար ընտրուածները կը լինին մահմետական և ոչ-մահմետական կէս առ կէս: Էրզրումի վիլայէթում, եթէ վերջնական մարդահամարը կատար շածուի մի տարուայ ընթացքում, Գլխաւոր Սորհրդի անդամները դարձեալ կընտրուեն հաւասարութեան սկզբունքով, ինչպէս վերոյիշեալ երկու վիլայէթներում:

Սըվազի, Սարբերդի և Դիարբէքիի վիլայէթներում Գլխաւոր Սորհրդի անդամները կըն-

տրուեն հէնց այժմ համեմատականի սկզբունքով: Այս նկատառումով, մինչև մարդահամարի վերջնաալը, մահմետական ընտրողների թիւը առաջուայ պէս կորոշուի այն ցուցակներով, որոնք վերջին ընտրութիւնների հիմքն են կազմել, իսկ ոչ-մահմետականների թիւը կորոշուի այն ցուցակների հիման վրայ, որոնք կը ներկայացուեն համայնքների կողմից: Եթէ նիւթական դժուարութիւնները կը դարձնեն այս նախնական ընտրական կարգը անգործադրելի իրականութեան մէջ, Ընդհանուր Տեսուչներին իրաւունք կը տրուի առաջարկել և մի այլ սկզբունք երեք վիլայէթների—Սըվազի, Սարբերդի և Դիարբէքիի Ընդհանուր Սորհուրդների մէջ եղած տեղերը բաշխելու համար, մի սկզբունք որ աւելի համապատասխան կը լինէր այդ վիլայէթների կարիքներին և ժամանակակից պայմաններին: Այն վիլայէթներում, ուր Ընդհանուր Սորհուրդները կընտրուեն համեմատականի սկզբունքով, փոքրամասնութիւնը ներկայաուած կը լինի կոմիտէներում (էնջուման) Վարչական Սորհուրդների համար ընտրուած անդամները կը լինեն, ինչպէս անցեալում կէս առ կէս մահմետականներ և ոչ-մահմետականներ:

Մահմետականների և ոչ-մահմետականների հաւասարութեան սկզբունքը գործադրուած կը լինի նմանապէս և ոստիկանութեան ու ժանդարմերիայի կազմակերպման մէջ երկու շրջաններում էլ այն չափով, որքան տեղեր կը բա-

ցուեն, եթէ միայն այս բանի դէմ արգելք չը գտնեն Ընդհանուր Տեսուչները: Միևնոյն սկզբունքը երկու շրջաններում էլ կը գործադրուի, ըստ շափու հնարաւորութեան, և միւս հասարակական բոլոր պաշտօնների բաշխման նկատմամբ:

Ի հետևումն որոյ վերոյիշեալները ստորագրեցին ներկայ թուղթը և կնքեցին իրանց կնիքներով:

Ստորագրուած Գուլկեվիչ, Սաիդ-Հալիմ

4. Պոլիս, 26 յունվարի 1914 8 փետրվարի

Ներկայացնելով այս ստորագրուած վաւերագիրը արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին, Հաւատարմատար պ. Գուլկեվիչը մի ընդարձակ յայտարարութեան մէջ նկարագրում էր հարցի ամբողջ պատմութիւնը, թէ ուսաց դիւանագիտութիւնը որքան խոչընդոտների ու դժուարութիւնների դէմ պիտի մրցէր, մինչև որ հասնէր այս վերջնական ձևին: Նայելով այդ դժուարութիւններին, պէտք էր ընդունել որ յունվարի 26-ի վաւերագիրը ուսական դիւանագիտութեան մի խոշոր յաղթանակի արգիւնքն էր:

Ուրիշ հարց էր թէ որքան այդ համաձայնութիւնը համապատասխանում էր հայ ժողովրդի ակնկալութիւններին: Այս առիթով պ. Գուլկեվիչը գրում էր.

«Դիմելով յունվարի 26-ի ակտի գնահա-

տուժեան, պէտք է, ի նարկէ, խոստովանել որ նա չէ տալիս նայերին ինքնավարական այն ընդարձակ իրաւունքները, որ ուզում էր նրանց համար ապահովել Ռուսական Ծրագիրը»։ Բայց և այդպէս, նոր խմբագրութեան մէջ էլ կարելի է եղել անցկացնել բաւական կարևոր որոշումներ։ Թուելով այդ բոլոր առաւելութիւնները, պ. Գուլիկովիչը յարում էր.

«Այսպիսով, 1914 թ. Յունւարի 26-ի ակտը անկասկած մատնանշում է նոր, աւելի բախտաւոր մի շրջանի սկիզբ հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ. Իր ներքին քաղաքական նշանակութեամբ, որ ունի նա այդ ազգի համար, նրան կարելի է համեմատել 1870 թուականի Ֆերմանի հետ, որ ստեղծեց Բոլգարական մի էկզարխութիւն և դրանով ազատեց Բոլգարներին յունական խնամակալութիւնից։ Հայերը չեն կարող չը զիտակցել, որ այժմ արուած է առաջին քայլը՝ նրանց թիւրքական լուծից ազատելու համար»¹⁾։

Ռուսաց զիւանագիտութիւնն սկսեց հետեւել որ թիւրք կառավարութիւնը կատարէ իր յանձն առած պարտաւորութիւնները։ Երկար որոնումներից յետոյ կարելի եղաւ գտնել և նշանակել երկու եւրոպացի Ընդհանուր Տեսուչներ—Վեստկենկ և Էօֆ. Նրանք գնացին Կ. Պօլիս և այդտեղ նրանց հետ միասին մշակուեց և հաս-

¹⁾ Оранжев. Кн. с. 173.

տատուեց (մայիսի 10-ին) այն հրահանգը, որի մասին որոշում կայ վերոյիշեալ համաձայնութեան մէջ:

№ 32

ՀՐԱՀԱՆԳ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒՉՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ՉԵՌՆՀԱՍՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ¹⁾

Յօդ. 1. — Ընդհ. Տեսուչներն իրանց կենտրոնատեղին հաստատելու են իրանց պատկանող հատուածի այն քաղաքի մէջ, որ իրանց պաշտօնավարութեան կարիքներին աւելի համապատասխան կը դատեն:

Նրանք իրանք որոշելու են այն քննութիւնների ու պտոյտների ժամանակն ու եղանակը, որ պիտի կատարեն իրանց շրջաններում, միևնոյն է անձնապէս թէ պատուիրակների միջոցով, այն վերապահութեամբ միայն, որ պարտաւոր են իւրաքանչիւր ամիս թէ ներքին գործերի թէ արդարագատութեան մինիստրութիւններին տեղեկագիր ուղարկել իրանց շրջանների կացութեան մասին քաղաքացիական և դատական վարչութեան տեսակէտներից:

Յօդ. 2. — Ընդհ. Տեսուչները կոնտրոլի են ենթարկելու իրանց շրջանի քաղաքացիական, դատական, ոստիկանական և ժանդարմական վարչութիւնները:

¹⁾ Էջմիածնի Հայրապետական Դիւան, թարգ. «Արարատ» ամսագրի, 1914 № 6:

Հանրային ապահովութեան ուժերի անբա-
ւարար լինելու դէպքում Լճի հ. Տեսչի պահանջ-
մամբ իր տրամադրութեան տակ պիտի դրուին
զինուորական ուժեր՝ իր ձեռնհասութեան սահ-
մաններում ձեռք առնուած միջոցների գործա-
դրութեան համար:

Լճի հ. Տեսուչների պահանջման դէպքում
հեռագրական պաշտօնեաներն պիտի ուղարկուեն
նրանց մասնաւոր բնակարանը՝ պաշտօնական
թղթակցութիւններ յղելու համար: Լճի հ. Տե-
սուչների գործածութեան համար մշակուելու է
մի յատուկ հեռագրական բառարան՝ ծածկագիր
թղթակցելու Մեծ Վեզիրութեան և Ներքին
Գործերի ու Արգարադատութեան մինիստրու-
թիւնների հետ: Ժանդարմներ կամ զինուորներ
հաւասարապէս դրուելու են նրանց տրամադրու-
թեան տակ՝ իրենց մասնաւոր բնակարաննե-
րում:

Յօդ. 3.—Լճի հ. Տեսուչներն իրանց պատ-
կանող շրջաններում հակելու են վիլայէթների
և համայնքների օրէնքների որոշումների գոր-
ծադրման վրայ, ինչպէս և կայսրութեան այն
բոլոր օրէնքների ու կանոնների, որ վերաբե-
րում են քաղաքացիական վարչութեան, արդա-
րագատութեան, ոստիկանութեան և ժանդար-
մերիային:

Յօդ. 4.—Լճի հ. Տեսուչները, նահանգա-
պետների կարծիքն ստանալուց յետոյ, Բ. Դրան
ներկայացնելու են պատճառարանութիւններով

ընթացակցուած օրինագծեր, պահանջելու կայսրութեան այն օրէնքների ձևափոխութիւնը, որոնք չեն համապատասխանում իրանց շրջանի իրական կարիքներին: Նրանք մշակելու են հաւասարապէս և հրահանգների նախագծեր՝ գիւրացնելու յիշեալ օրէնքների գործադրութիւնն իրանց շրջաններում:

Հրահանգների այս նախագծերն ենթարկուելու են համապատասխան դեպարտամենտի հաւանութեանը:

Յօդ. 5. — Ընդհ. Տեսուչները նշանակելու են այն վայրերը, որ անհրաժեշտ կարիք ունին քաղաքացիական վարչութեան կազմակերպութեան հաստատման, համաձայն վարչութեան օրէնքի 3-րդ յօդուածի, և այս առթիւ նահանգապետների ու գօրաբանակիների հրամանատարների կարծիքն ստանալուց յետոյ, պատրաստելու են համապատասխան օրինագծեր: Նրանք են որոշելու այն գիւղերի և համայնքների այս կամ այն վիլայէթից կախումը, որոնք յաւակնում են երկու վիլայէթների հետ էլ կապուած լինել: Նրանք հաղորդելու են ներքին գործերի մինիստրութեան իրենց կարծիքը այն որոշումների մասին, որ համաձայն վերոյիշեալ յօդուածի, պիտի արուին վիլայէթների ընդհանուր ժողովներից՝ սանջակների ու կազանների կենտրոնատեղիների փոփոխման, այս սանջակների ու կազանների սահմանների ձևաւորման ու ուղղման, ինչպէս և իրանց վարչական բաշխման

մէջ տեղի ունենալիք փոփոխութիւնների առիթով:

Յօդ. 6. Վիլայէթների օրէնքի 4-րդ յօդուածի նամաձայն Ընդհ. Տեսուչները մշակելու են ու ներկայացնելու ներքին գործերի մինիստրութեան յատուկ կանոնների նախագծեր, իրանց պատկանող շրջանում գտնուած նոմադ ցեղերի տեղաւորման ու վարչութեան մասին, հաշուի առնելով նրանց բարքերն ու սովորոյթները, նասարակական կարիքները ու տեղական պահանջները: Վալիների հետ միակարծիք, նրանք անհրաժեշտ միջոցներ են ձեռք առնելու կանխելու նոմադների կողմից որ և է աւարառութիւն շէն գաւառամասերում, մինչև որ այս ցեղերը տեղաւորուեն և ընտելանան երկրագործական և ինդուստրիական աշխատանքներին:

Յօդ. 7.— Այլ պարտականութիւնների հետ միասին Ընդհ. Տեսուչների պարտքն է և ամրապնդել իրենց շրջանի ազգագրական զանազան տարրերի նամերաշխութիւնը, ցրել նրանց անջատող թիւրիմացութիւնները, եթէ կան, ապահովել բոլորի իրաւունքների հաւասարութիւնը և յարգել տալ ընդհանրապէս ամէն մէկի ազատութիւնն ու իրաւունքները: Ըստ այսմ, Ընդհ. Տեսուչներն առանձնապէս անմիջական հսկողութիւն են ունենալու՝ կարգադրելու հողային սեփականութեան շուրջը ծագած վէճերը, որոնք որոշ վայրերում ազգաբնակչութեան զանազան տարրերը բաժանում են:

Յօդ. 8.—Ընդհ. Տեսուչների ձեռնահասու-
թիւնն ու պարտականութիւնն է կազմում, ինչ-
պիսի եղանակով էլ այդ լինի, հսկելու՝ որ ի-
րանց վերահսկողութեան տակ և ըստ կարելոյն
կարճ ժամանակամիջոցում մի վերջնական մար-
դահամար կատարուի, որ պիտի հաստատէ ի-
րանց պատկանող շրջանների գանազան կրօն-
ների, ազգութիւնների, լեզուների ստոյգ համե-
մատական թիւը:

Ընդհ. Տեսուչներն իրանց պատկանող շր-
ջաններում հսկելու են կայսերական կառավա-
րութիւնից հաստատուած հետեւեալ որոշումների
իրագործման վրայ.

Վանի և Իիթլիսի վիլայէթների Ընդհ. Ժո-
ղովների (Մէջլիսի Ումումի) և Կօմիտէների
(էնջիւմէս) ընտրովի անդամները պիտի լինեն
կիսով մահմետական և կիսով ոչ մահմետական:
էրզրումի վիլայէթում, եթէ վերջնական մար-
դահամարը մի տարուայ ընթացքում տեղի չէ
ունեցել, ընդհ. ժողովների անդամները պիտի
ընտրուեն նոյնպէս «կիսով»ի հիման վրայ, ինչ-
պէս վերոյիշեալ երկու վիլայէթներում: Սըվա-
զի, Խարբերդի և Դիարբէքիւրի վիլայէթներում
ընդհ. ժողովի անդամներն հէնց այժմեանից
պիտի ընտրուեն համեմատականութեան սկզբ-
բունքի հիման վրայ: Այս նպատակով, մինչև
վերջնական մարդահամարը, մահմետական ըն-
տրողների թիւն որոշուած կը մնայ համաձայն
վերջին ընտրութիւններին իբրև հիմք ծառայած

ցուցակների, իսկ ոչ-մահմետական ընտրողների թիւը կորոշուի համաձայն իրանց համայնքներից ներկայացուելիք ցուցակներին:

Եթէ սակայն նրաթական դժուարութիւններն անգործադրելի դարձնեն ընտրական այս ժամանակաւոր սիստեմը, Ընդհ. Տեսուչներն իրաւունք են ունենալու երեք վիլայէթներին՝ Սըվազի, Սարբերդի և Դիարբէքիւրի ընդհ. ժողովների աթոռներին բաշխման համար մի այլ առաջարկութիւն անել, որ աւելի համապատասխան լինի յիշեալ վիլայէթների իրական կարիքներին ու պայմաններին:

Այն բոլոր վիլայէթներում, ուր ընդհ. ժողովներն ընտրուելու են համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրայ, փոքրամասնութիւնը ներկայացուցիչ է ունենալու կօմիտէի մէջ (էնջիւմէն):

Վարչական ժողովների ընտրովի անդամները, ինչպէս անցեալում, պիտի լինեն կիսով մահմետական և կիսով ոչ-մահմետական:

Եթէ Ընդհ. Տեսուչներն անյարմար չեն գտնի, մահմետականների և ոչ-մահմետականների հաւասարութեան սկզբունքը գործադրելու են երկու շրջաններում էլ սատիկանութեան և ժանդարմերիայի հաւաքման համար այն չափով, ինչ չափով ազատ տեղեր կը բացուին:

Հաւասարութեան նոյն սկզբունքը գործադրուելու է հնարաւորութեան չափ նաև երկու

հատուածների միջի բոլոր հասարակական պաշտօնների բաշխման համար:

Յօդ. 9.—Ընդհ. Տեսուչները կօնարոյի են ենթարկելու ուղղակի կամ անուղղակի կերպով բոլոր պաշտօնեաների պաշտօնակատարութեան եղանակը, ստուգելով նրանց ընդունակութեան ու ժրջանութեան աստիճանը:

Նրանք կազմել են տալու բոլոր պաշտօնեաների «ցուցակ ծառայութեանը»:

Յօդ. 10.—Ընդհ. Տեսուչները հանգամանքներին նայած պաշտօնանկ են անում այն բոլոր պաշտօնեաներին, որոնց անբաւարար լինելն ու վատ ընթացքը կը հաստատեն, արդարադատութեան յանձնելով նրանց որոնք օրէնքով յանցաւոր կը լինեն պատժելի արարքի համար. նրանք փոխարինում են նրաժարեցրած ստորագաս պաշտօնեաներին նորերով, որոնք պէտք է լրացնեն օրէնքներով և կանոններով նախատեսուած ընդունելութեան և ունակութեան պայմանները: Նրանք իրաւունք են ունենալու նորին վեհափառութիւն Սուլթանի կառավարութեան անուանմանը ներկայացնել բարձրաստիճան պաշտօնեաներին: Կատարուած պաշտօնանկութիւնների մասին անմիջապէս հաղորդելու են համապատասխան մինիստրութիւններին պատճառաբանուած կարճ հեռագիրներով, որոնց պիտի հետևեն ութ օրուայ ընթացքում այս պաշտօնեաների գործերն ու մանրամասն պատճառաբանութիւններով մի տեղեկագիր:

Բարձրաստիճան պաշտօններն են՝
 Վալին,
 Միւթեսարիֆը,
 Կայմակամները,
 Դէֆթերգարը,
 Մեքթուրջին,
 Հանրային կրթութեան վերատեսուչը,
 Երկրագործութեան վերատեսուչը,
 Հանրային աշխատանքների գլխաւոր ին-
 ժեները,
 Կալուածային վարչութեան վերատեսուչը,
 Ոստիկանութեան վերատեսուչը,
 Մարդահամարի վերատեսուչը,
 Առողջապահութեան վերատեսուչը,
 Քաղաքական գործերի վերատեսուչը, կամ
 վիլայէթի թարգմանը,
 Սանջակի մուհասերեջին,
 Սանջակի թղթակցութեան վերատեսուչը,
 Ուսուցման երկրորդական հիմնարկութիւն-
 ների և նորմալ դպրոցների (վարժապետանոց-
 ների) վերատեսուչները և ինչպէս և ուսուցիչ-
 ները,
 Բոլոր տեսուչները անմիջապէս վալիներից
 կախում ունեցող պաշտօնեաներին վերաբերող
 որոշումները հաղորդելու են իրենց վալիներ-
 րին:

Յօդ. 11. — Եթէ հաստատուի, որ վալիներն
 այնպիսի գործեր են կատարել, անհրաժեշտ է
 անյետաձգելի խիստ միջոցների ձեռնարկել,

Ընդհ. Տեսուչները խնդիր ներկայացնելու են ներքին գործերի մինիստրութեան, որն անմիջապէս մտցնելու է այդ մինիստրների ժողով, և այս վերջինս պիտի որոշում տայ ամենաուշը 4 օրուայ ընթացքում, հաշուելով Ընդհ. Տեսչի հեռագիրը ստացուելու ժամանակից:

Ընդհ. Տեսչից կամ նրա պահանջով հրաժարեցուած պաշտօնեաները չեն կարող նոր պաշտօնի ունակ յայտարարուել, նոյն իսկ պաշտօնից ազատների խմբում, մինչև որ կենտրոնական իշխանութիւնը 10-րդ յօդուածով նախատեսուած հրաժարեցման մասին մանրամասն պատճառաբանուած տեղեկագիրը շտամայ ու չհաստատէ նրա բովանդակութիւնը:

Յօդ. 12.—Քաղաքացիական, դատական, ժանդարմերիայի, հանրային աշխատանքների և երկրագործութեան քննիչները կախում ունեն ուղղակի իրանց պատկանած դեպարտամենտներից, բայց վիլայէթների պաշտօնեաների հետ մի աստիճանի վրայ դրւում են Ընդհ. Տեսուչների վերահսկողութեան տակ և Ընդհ. Տեսուչների անհրաժեշտ դատած դէպքերում պարտաւոր են այս վերջինների ուղարկած ծանուցումները (communication) գործադրել: Այս Տեսուչները ներկայացնում են Ընդհ. Տեսչին իրանց հրահանգների համաձայն կատարելիք քննութիւնների տեղեկագրի պաածէն, իսկ բնագիրը ուղարկում են այն դեպարտամենտին, որից կախում ունին:

Պաշտօնեաների պարտականութիւնների կատարման եղանակի առթիւ եղած քննութիւնների տեղեկագիրները, լինին դրանք կատարուած մինիստրութիւնների թէ Լնդհ. Տեսչի նրամանով, միաժամանակ հաւասարապէս ներկայացուելու են՝ պատճէնը—Լնդհ. Տեսչին բնագիրը, —համապատասխան մինիստրութիւններին:

Յօդ. 13. —Ֆինանսական քննիչներն անմիջապէս կախում ունեն ֆինանսական մինիստրութիւնից: Նրանք այդ մինիստրութեան ուղարկելու են յատուկ կանոնադրութեան համաձայն կատարուելիք քննութեան տեղեկագիրները և պատճէն ընձեռնելու են Լնդհ. Տեսչին: Այն դէպքում երբ վերջինս անհրաժեշտ կը դատի քննութիւն բանալ մի յատուկ ինդրի առթիւ և այդ կը հաղորդէ Լնդհանուր Տեսչութեան կենտրոնատեղիում գտնուող գլխաւոր քննիչին, սա պարտաւոր է կամեցուած քննութիւնը կատարել, լինի այդ անձնապէս թէ մի այլ քննիչի ջանքերով, և Լնդհանուր Տեսչին տեղեկագիր ներկայացնել. ֆինանսների մինիստրութիւնը հաւասարապէս հաղորդակից պիտի լինի նմանօրինակ քննութիւնների:

Յօդ. 14. —Եթէ որ և է դատական պաշտօնեայ, որ պատկանում է անփոփոխ դատաւորների կարգին, յանցաւոր կը գտնուի դատի կամ պաշտօնանկութեան ենթակայ իր արարքով, Լնդհ. Տեսուչը դիմում է Արդարադատութեան մինիստրութեան նրան դատի տալու համար:

Մինիստրութիւնը գործին ընթացք պիտի տայ մէկ շաբաթից ոչ ուշ: Եթէ յիշեալ պաշտօնեան դատաւոր չէ, Լ՛նդհ. Տեսուչը պահանջելու է նորա պաշտօնանկութիւնը և ուրիշով փոխարինումը, լինի այդ Արդարադատութեան մինիստրութիւնից թէ Վերաքննիչ Պալատի Լ՛նդհանուր Դատախազից, պաշտօնի կարևորութեան աստիճանի համեմատ:

Անյետաձգելի կարգադրութիւններ պահանջող կարեօր դէպքերում Լ՛նդհ. Տեսուչները վայելելու են անմիջական ժամանակաւորապէս պաշտօնից արձակելու (suspension) իրաւունք, նոյնիսկ դատական անփոփոխ պաշտօնեաների նկատմամբ, այն պայմանով, որ դէպքերն անմիջապէս Արդարադատութեան ղեկարտամենտին հաղորդեն:

Յօդ. 15.— Լ՛նդհ. Տեսուչների ամենակարեւոր պարտականութիւններից մէկն է և հսկել՝ որ դատական վիճարանութիւնները զերծ մնան որ և է արտաքին ճնշումից, վճիռները տեղի ունենան ամենամեծ անկողմնակալութեամբ ու ազատութեամբ և դատաւորներն ոչ մի կերպ չազդուեն:

Յօդ. 16.— Դատական պաշտօնեաները պարտադիր են համակերպել Լ՛նդհ. Տեսուչների այն ծանուցումներին, որոնք վերաբերում են վարչական բաժնի և դատական գործերի դիւանական աշխատանքների մէջ ներմուծուելիք ու-

Ֆորմներին, սրանց կանոնաւոր ընթացքն ազատ
նովելու համար:

Ըստ այսմ, Ընդհ. Տեսուչները հսկելու են
իրանց պատկանող շրջաններում կայսերական
կառավարութեան կողմից հաստատուած հետևե-
կալ որոշումների իրագործման վրայ:

Իւրաքանչիւր շրջանում օրէնքները, հրա-
մանագրերը և յայտարարութիւնները հրատա-
րակելու են տեղական լեզուներով: Իւրաքան-
չիւր կողմ իրաւունք է ունենալու դատաւոր-
ների և վարչութեան առջև գործածել իր լե-
զուն, երբ Ընդհ. Տեսուչն այդ հնարաւոր կը
դատէ: Դատավճիռները գրի են առնուելու
տաճկերէն, և եթէ հնարաւոր է, թարգմանուե-
լու են կողմերի լեզուներով:

Յօդ. 17. — Ոստիկանութեան ու ժանդար-
մերիայի կազմակերպութիւնն ու վերակազմու-
թիւնը տեղի է ունենալու իւրաքանչիւր շրջանի
մէջ Ընդհ. Տեսչի ղեկավարութեամբ ու գիտու-
թեամբ:

Ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի կազ-
մակերպման համար անհրաժեշտ դատուած ձե-
ւափոխութիւնները, վալիի գիտութեամբ մատ-
նանշուելու են Ընդհ. Տեսչից և ներմուծուե-
լու կենտրոնական իշխանութիւնից:

Յօդ. 18. — Հանրային կրթութեան բոլոր
հաստատութիւնների բարձր վերահսկողութիւն-
ները պատկանում է Ընդհ. Տեսուչներին:

Ընդհ. Տեսուչները իրանց պատկանող շր-

ջաններում հսկելու են կայսերական կառավարութեան հաստատած հետևեալ որոշումներէ գործադրման վրայ.

Իւրաքանչիւր վիլայէթի հանրային կրթութեան բիւջէից ամեն մի ազգագրական տարրի պատկանող մասը որոշուելու է համեմատակա՛նօրէն, ամէն մէկի հանրային կրթութեան համար ժողովուած հարկերի մէջ ցոյց տուած մասնակցութեան համեմատ: Կայսերական կառավարութիւնն ոչ մի արգելք չի յարուցանիլ, եթէ համայններում կրօնակիցները տուրքեր ժողովն իրանց զպրոցների պահպանման համար:

Յօդ. 19. — Ընդհանուր Տեսուչները ստուգելու են ըոլոր մանրամասնութիւններով պետութեան բիւջէի մէջ վիլայէթի հանրային գործառնութիւններին յատկացուած վարկերը և վալիներին ծանուցանելուց յետոյ, մատնանշելու են ինչ որ իրական կարիքներից աւելի կամ պակաս է, այսպիսով անօգուտ ծախսերը կանխելու և կարիք եղած գէպրում վարձի յաւելումն առաջ բերելու համար:

Յօդ. 20. — Ընդհանուր Տեսուչներն ուսումնասիրելու են այն միջոցները, որ թոյլ են տալիս առաջարկելու կենտրոնական իշխանութեան տասանորդների գանձման այնպիսի մի սիստեմ ընդունել որ ապահովելով գանձատան ու հարկատուների շահերը, իր պարզ ու գործնական

բնոյթով, ոչ ժամանակի կորուստ, ոչ էլ երկրագործներին դժուարութիւն պատճառի:

Յօդ. 21. — Ընդհանուր Տեսուչները հարկերի ու թեմմեթուլի գանձման եղանակը ուսումնասիրելուց և, այն վայրերի համար, որ անհրաժեշտ կը նկատեն, վալիների կարծիքը ստանալուց յետոյ, կարող են առաջարկութիւններ ներկայացնել՝ կալուածային վարչութեան վերանորոգման և արգէն սկսուած ընդհանուր րէֆորմների բարելաւման համար:

Յօդ. 22. — Ընդհանուր Տեսուչները իրանց յատկացուած մասնագէտ տեխնիքներին ուսումնասիրել են տալու այն բոլոր միջոցները, որոնց օգտակար կը լինի դիմել, իրանց շրջանի հանքերն ու անտառները պետութեան համար ամենարդիւնաւէտ եղանակով պահպանելու ու շահագործելու, հողը պարարտացնելու, արտադրութեան ծախսերը նուազեցնելու, հանրային կրթութեթիւնը տարածելու, ինդուստրիան և առևտուրը քաջալերելու, հաղորդակցութիւնները դիւրացնելու համար. մի խօսքով քննել են տալու ամեն ինչ, որ կարող է նպաստել վիլայէթների մտաւոր և տնտեսական բարձրացման:

Ըստ այսմ նրանք հսկելու են, որ վալիներն իրագործեն այն րէֆորմները, որ ոչ բիւջէի մէջ վարձի ներմուծումն, ոչ էլ օրէնքի կամ կայսերական հրամանագրի հրատարակումն են պահանջում: Ինչ վերաբերում է այն կարգադրութիւններին, որոնք նախադրում են կամ

ընդհանուր բիւջէի մէջ յատուկ վարկերի ներմուծման կամ թէ առանձին օրէնքի ու կայսերական վաւերացման գոյութիւնը, այդ առթիւ դիմելու են ձեռնհաս դեպարտամենաներին:

Յօդ. 23.—Ընդհանուր Տեսուչներից իւրաքանչիւրին իրենց գործառնութիւնների կատարման համար յատկացուելու են՝

1. Մի ընդհանուր քարտուղար-գիւանապետ և բաւարար թուով խմբագրողներ, թարգմանողներ, գրագիրներ և ծառաներ:

2. Մի քննիչ քաղաքացիական, օստիկանական և ժանդարմական գործերի համար:

3. Մի քննիչ դատական գործերի համար:

4. Մի քննիչ հանրային կրթութեան համար:

5. Մի մասնագէտ քննիչ, օտար կամ օսմանցի, երկրագործութեան համար:

6. Մի մասնագէտ քննիչ, օտար կամ օսմանցի, հանրային աշխատանքների համար:

7. Մի թիկնապահ, որ պէտք է ընտրուի ժանդարմերիայի օտար սպաներից:

8. Մի օտար անձնական քարտուղար:

9. Մի քրդերէնի թարգման:

10. Մի հայերէնի թարգման:

Այս պաշտօնեաներն անուանուելու են Ընդհանուր Տեսուչների ցուցումով կամ հաւանութեամբ, իսկ նրանց իրաւունքները սահմանուելու են Ընդհանուր Տեսուչների աջակցութեամբ մշակուած մի յատուկ կանոնադրութիւնով:

Ընդհանուր Տեսուչներն ուղևորուեցին Հայաստան, բայց դեռ նրանք չէին էլ հաստատուել իրանց տեղերում, դեռ իրանց պաշտօնի կիրառութեան մէջ էլ չէին մտել, երբ ծագեց եւրոպական անեղ պատերազմը: Թիւրքիան, հանդիսանալով Գերմանիայի դաշնակից, սկսեց մի շարք համարձակ քայլեր անել, ուղղուած մանաւանդ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դէմ: Այդ քայլերից մէկն էլ այն էր, որ Հայաստանի Ընդհանուր Տեսուչները հեռացուեցին պաշտօնից:

Նորից պատուուած ու ոտի տակ էր տրորուած Հայաստանի բարեկարգման թոյլ փորձերի ծրագիրը: Գուլկեվիչը գրում էր թէ ռուսական դիւանագիտութեան ձեռք բերած արդիւնքը սկիզբ է մի նոր, աւելի երջանիկ շրջանի հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ: Աւանդ: Երջանկութիւն չը տեսաւ նահատակ թիւրքահայ ժողովուրդը: Եւ այժմ նրա արիւնոտ պատմութեան ամենասարսափելի մի երկունքն է տեղի ունենում, երբ նորից և նորից նրա գոյութիւնն անգամ սաստիկ վտանգուած է...

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՈՒՐԻՇ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

Որպէս զի ճիշտ գնահատենք Հայաստանի համար զանազան ժամանակ կատարուած դիւանագիտական գործի բուն արժէքը, մենք պէտք է իմանանք թէ ինչ կերպով են ուրիշ ազգութիւնները ազատուել թիւրքական լուծից: Պատմութիւնը մեզ պարզ ցոյց կը տայ որ երկար ժամանակի ընթացքում մշակուեց ազատագրութեան մի իրական միջոց, որ ամեն անգամ, երբ գործադրութեան էր հրաւիրուում, տալիս էր միանգամայն գոհացուցիչ հետևանքներ:

Ազատագրութեան այդ ապահով, փորձուած միջոցը ուստաց պետական կանցլեր իշխան Գորչակովը գեղեցիկ կերպով ձևակերպում էր «anatomie ou autonomie» (կամ անդամահատութիւն կամ աւտոնոմիա) բառերով: Այս ձևակերպումն էլ կազմում էր ուստաց քաղաքականութեան նշանաբանը թիւրքիայի վերաբերմամբ մինչև 1880-ական թուականների սկիզբը:

Անդամահատութիւնը, ինչպէս ազատագրական միջոց, գործադրուեց միայն մի անգամ, 1829—1830 թուականներին, երբ թիւրքիայի մարմնից բոլորովին կտրուեց ու անջատուեց

Յունաստանը, ստանալով քաղաքական անկախութիւն: Աւելի շատ են այն զէպքերը, երբ ազգերը ազատութիւն ստանում էին աւտոնոմիայի միջոցով, և թիւրքիայի նորագոյն պատմութիւնն արձանագրել է իր էջերում մի շարք աւտոնոմիաներ, իբրև հետաքրքրական յուշարձաններ ազգերի վերածնութեան: Այս յուշարձանները վերին աստիճանի կարևոր նիւթեր են մանաւանդ հայերի համար:

Ուստի և ստիպողական պահանջ է առաջանում՝ դնել այստեղ այդ հարուստ և հրահանգիչ նիւթը:

Նախ քան առանձին առանձին իւրաքանչիւր աւտոնոմիայի դիմելը՝ հարկաւոր է այստեղ արձանագրել մի երկու ընդհանուր դիտողութիւններ: Առաջինն այն է, որ բոլոր թիւրքական աւտոնոմիաները երկու տեսակի են. 1) Այս կամ այն երկրից կազմւում է վասսալական իշխանութիւն, որի գլուխը (իշխանը) ունի դինաստիա հիմնելու իրաւունքը, այսինքն իր իշխանութիւնը իր ժառանգներին թողնելու իրաւունքը: Երկիրը միանգամայն ինքնավար է, ունի իր սեփական բանակը, մինիստրութիւններ, ժողովրդական ներկայացուցչութիւն. իսկ թիւրքիային տալիս է որոշուած հարկ, որ նշան է թիւրք պետութեան վեհապետական իրաւունքների: 2) Տեղական աւելի սահմանափակ ինքնավարութիւն, որ իրազորւում է ընդհանուր մի նահանգապետի կարգումով: Այս գլխաւոր կառավարիչը ընտ-

բում և հաստատում է Սուլթանի կողմից որոշ ժամանակով: Նրա կառավարութեան տակ գըտնւում են նահանգի գործերի ընդհանուր կարգադրիչներ, որոնք համապատասխանում են մի-նիստրներին. կայ և տեղային ընդհանուր ժողով, որ պարլամենտի պաշտօն է կատարում: Կայ տեղային ոստիկանութիւն, իսկ զինուորական ոյժը ներկայացւում է պահնորդ զինուորութեան (միլիցիա) ձևով:

1. ԱԻՏՈՆՈՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐ

1. Եգիպտոս (միակ օրինակ մահմետական աւտոնոմիայի) 6817000 բնակիչ: Թիւրքերը, սուլթան Սէլիմ I ղեկավարութեամբ, վերջացրին Եգիպտոսի նուաճումը 1517-ին և դարձրին այդ երկիրը մի սովորական մի փաշայութիւն (փաշալըզ): Բայց փաշաների անուանական իշխանութեան տակ պահպանուեց երկրի նախկին կառավարութեան ձևը և թիւրքերից առաջ Եգիպտոսում տիրած մամլիւքները շարունակեցին իրանց իշխանութիւնը¹⁾: 1801 թուին Եգիպտոսի փաշայ նշանակուեց Մէհմէդ-Ալի անունով մի թիւրք, որ օժտուած էր կազմակերպչական խոշոր տաղանդով: Նա կազմակերպեց բանակ եւրոպական ձևով, պատերազմի բռնուեց թիւրքերի նեւ, որոնց և յաղթեց մի քանի անգամ: Նա հաստատել էր կատարեալ անկախութիւն, բայց եւրոպական պետութիւնները (առաւելա-

¹⁾ Houtsma — «Encyclopédie de L'Islam», Leyde 1913 t. II, p. 11.

պէս շահագրգռուած Անգլիան և Ֆրանսիան) միջամտեցին և Անգլիան 1841-ին ստիպեց Մէհմէդ-Ալիին ընդունել Սուլթանի գերիշխանութիւնը: Եգիպտոսը դարձաւ մի տեսակ փոխարքայութիւն, որ միայն հարկ էր տալիս թիւրքիային: Մէհմէդ-Ալիի տոհմի ժառանգական սեփականութիւն դարձաւ իշխանութիւնը: 1870-ական թուականների վերջերին Եգիպտոսն այնքան զարգացրել էր իր ազգային գիտակցութիւնը, որ հասաւ կառավարութեան սահմանադրական կարգին: 1882-ին բացուեց եգիպտական պարլամենտը, որ սկսեց քննել մինիստրներին խորհրդի ծրագրած սահմանադրութիւնը: Այս բոլորն արդիւնք էր ազգային զաղափարով ոգևորուած մի յեղափոխական շարժման¹⁾: Սակայն այդ շարժումն էլ պատճառ դարձաւ Անգլիայի միջամտութեան, որի հետեանքը եղաւ այն, որ երկիրը ենթարկուեց անգլիական գրաման և, ուրեմն, մտաւ Անգլիայի հովանաւորութեան տակ, միաժամանակ շարունակելով մնալ թիւրքիայի մի մասը կազմող երկիր²⁾: 1914-ի վերջերում Անգլիան ջնջեց օսմանեան գերիշխանութիւնը Նեղոսի հովտում և ստեղծեց մի կիսաանկախ պետութիւն, որ գտնուում է իր հովանաւորութեան տակ:

2. Մոլդաւիա (1,600,000 բնակիչ) և Վալաքիա (3,200,000 բնակիչ): Այս երկու իշխա-

¹⁾ A. Bloovès—«Français et Anglais en Egypte 1881—1882», Paris 1901, p. 45. —²⁾ Bouillet—«Dictionnaire Universel d'Histoire et de Géographie», Paris 1908, p. 589.

նութիւնները թիւրքերի ձեռքով նուաճուեցին XV դարի վերջերում և XV|-ի սկզբում: Բայց սուլթանները թողեցին նախկին աւատական-ճորտատիրական կարգը: Ժողովուրդը կառավար-ւում էր իշխաններով (հոսպոդար), որոնց սուլ-թանները նշանակում էին Կ. Պօլսի յոյների (Ֆանարեօտների) միջից: 1773 թուի ռուս-թիւրքական պատերազմի ժամանակ ռուսները զրաւեցին երկու իշխանութիւններն էլ, բայց վերադարձրին նրանց նորից թիւրքիային 1774 թ. յուլիսի 10-ին Քուչուկ-Կայնարջա գիւղում կնքուած դաշնագրութեամբ. որի 10-րդ յօդուածով մի շարք արտօնութիւններ ձեռք բերին իշխանութիւնների համար: Ի միջի այլոց, ըն-դունւում էր որ Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպանը վարէ Մոլդաւիայի և Վալաքիայի գործերը: Բացի նրանից՝ իշխանութիւնների կողմից երկու հա-ւատարմատարներ էին նշանակուում Կ. Պօլսում, իբրև նրանց ներկայացուցիչներ¹⁾: Այսպիսով մի կողմից երկու իշխանութիւնները աւելի ըն-դարձակում էին իրանց ներքին ինքնավարու-թիւնը, իսկ միւս կողմից՝ նրանց վրայ տարած-ւում էր Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը: Այս սկզբունքները հաստատում էր և Եաշի դաշնա-գրութիւնը 1791 թուին: XIX դարի սկզբում Ռուսաստանը մեծամեծ ջանքեր է անում եր-կու իշխանութիւնները իր կալուածքներին միա-

¹⁾ Т. Юзефовичъ — «Договоры Россіи съ Востокомъ» СПб. 1869 с. 32—34.

ցնելու համար և այդ պատճառով երկարատև պատերազմ է մղում թիւրքիայի դէմ (1807—1811)։ Սակայն այս ծրագիրը նրան ամբողջապէս չէ յաջողուում և Բուքրէշի դաշնագրութեամբ (1812) նա կարողանում է միացնել միայն Բեսարաբիան։

1826 թուականին Ռուսաստանի և թիւրքիայի մէջ ծագած մի շարք թիւրիմացութիւնները պարզելու համար տեղի ունեցան երկու պետութիւնների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւններ Ալքերման փոքրիկ քաղաքում, որոնք և յանգեցին մի յատուկ դաշնագրութեան։ Այդ դաշնագրութեան կցուած էր մի ամբողջ առանձին յաւելուած, որ կանոնադրում էր երկու իշխանութիւնների համար հոսպոդարներ ընտրելու կարգը։ Մինչև այդ՝ հոսպոդարները, ինչպէս տեսանք, նշանակուում էին Սուլթանի իշխանութեամբ։ Այժմ սահմանուում էր ընտրողական կարգ։ Երկու իշխանութիւնների մէջ ապրող ազնուականները (քօբարները) ընտրում էին իրանց միջից հոսպոդար եօթը տարի ժամանակով, որ և հաստատուում էր Սուլթանի կողմից, բայց պաշտօնանկ անել հոսպոդարին, նոյն իսկ և այն դէպքում, երբ այդ խնդրում էր նա ինքը, իրաւունք չունէր Սուլթանը առանց նախապէս ստանալու Ռուսաստանի համաձայնութիւնը։

Ազրիանուպօլսի դաշնագրութիւնն էլ (1829 թ. սեպտեմբերի 2) ունէր մի յատուկ յաւե-

լուած, որի մէջ արդէն մանրամասն և որոշ կերպով որոշուած էին ներքին կատարեալ ինքնավարութեան սկզբունքները: Երկու իշխանութիւնները Թիւրքիայից բաժանուած էին Գունայ գետով, որի ձախ ափին Թիւրքիան չը պիտի ունենար բերդեր և այլ ձեռնարկութիւններ: Նոյն իսկ մահմետականները շունէին իրաւունք ապրելու գետի ձախ ափում, բացառութեամբ մի միայն վաճառականների, որոնք առանձին Ֆիրմաներով կարող էին ժամանակաւորապէս ապրել այդ կողմերում իրանց առևտրական գործերի համար: Թիւրքիան հանդիսաւոր կերպով խոստանում էր ոչ մի կերպ չը խառնուել երկու իշխանութիւնների ներքին գործերին: Սահմանում էր միայն տարեկան հարկ, իշխանութիւնները իրաւունք էին ստանում, ներքին խաղաղութիւնը ապահովելու համար, պահել պահնորդ զօրք, որի քանակութիւնը իրանք պիտի որոշէին:

Ադրբանուպօլսի դաշնադրութիւնից յետոյ Ռուսաստանը ձեռք բերեց շատ մեծ ազդեցութիւն Թիւրքիայի վրայ և Հունքեար-Իսկէլէսիի դաշնադրութիւնը, որ 1833-ին կնքուեց այդ երկու պետութիւնների մէջ, Թիւրքիային տալիս էր, Ռուսաստանի վերաբերմամբ, համարեա ստորադասեալ վասսալի նշանակութիւն: Այդ ժամանակ էլ ռուսական ազդեցութիւնը սաստկացաւ Մոլդաւիայի և Վալաքիայի մէջ, որոնք շարունակում էին գրաւուած մնալ ռուսական

գօրքերով: Մշակուեց երկու իշխանութիւնների նամար էլ ներքին կազմակերպչական կանոնադրութիւն, որ, չը նայած Ռուսաստանի տնտեսութեան, ստացաւ եւրոպական գոյն, մացնելով ժողովրդական ներկայացչութեան սկզբունքները կառավարութեան կարգերի մէջ: Այս կանոնադրութիւնը նաստատուեց Սուլթանի կողմից նամաձայն այն բանակցութիւնների, որ վաղօրօք ռուսաց կառավարութիւնը վարել էր Կ. Պօլսում:

Ռուսական հովանաւորութիւնը Դանուբեան երկու իշխանութիւնների մէջ շատ ցայտուն կերպով բնորոշում են այն դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան 1848-ի Ֆրանսիական յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ: Չը պէտք է մոռանալ որ Ռուսաստանի տէրն այդ ժամանակ Նիկոլայ I էր, անհաշտ թշնամի ամեն մի յեղափոխական գործողութեան: 1848 թուին Մոլդավիայում, բայց առաւելապէս Վալաքիայում տեղի ունեցան յեղափոխական շարժումներ, որոնց ղեկավարներն էին գլխաւորապէս Արեւմտեան եւրոպայում կրթութիւն ստացած մարդիկ: Գահընկէց եղաւ հոսպոդար Բիրեսկօն, կազմուեց ժամանակաւոր կառավարութիւն, որ զիմուսներ արաւ եւրոպական պետութիւններին և նոյն իսկ թիւրքիային, անտես անելով Ռուսաստանը: Նիկոլայ կայսրի պահանջով թիւրքական մի խոշոր բանակ մօտեցաւ իշխանութիւնների սահմանին. բայց երբ յայտնի դար-

ձաւ որ այդ բանակի հրամանատար Սուլէյման փաշան աւելի հակուած է դէպի յեղափոխականների կողմը, Նիկիոյայ կայսրը իր զօրքերը մըացրեց իշխանութիւնների մէջ յեղափոխութիւնը ճնշելու և Թիւրքիայի ամբողջութիւնը պահպանելու համար: Շարժումը խեղդուած էր. Բալթա-Լիման անունով տեղում նոր դաշնադրութիւն կնքուեց Ռուսաստանի և Թիւրքիայի մէջ, որ զրկում էր իշխանութիւնների բնակիչներին շոսպողարներ ընտրելու իրաւունքից և վերականգնում էր Սուլթանի հին իրաւունքը, որով նա նշանակում էր շոսպողարներ:

Ղրիմի պատերազմը նշանաւոր փոփոխութիւններ մտցրեց և Մոլդաւիայի ու Վալաքիայի վիճակի մէջ: Պարիզի դաշնադրութիւնը վերացնում էր Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը. երկու իշխանութիւններն այնուհետև պիտի զրտնուէին Եւրոպայի հովանաւորութեան տակ և նորից ստանում էին իրանց համար շոսպողարներ ընտրելու իրաւունքը: Եւրոպական հովանաւորութեամբ ծագում առան ազգայնական ուժեղ շարժումներ, որոնք և ամբողջացրին այդ երկիրների պետական կազմակերպութիւնները: Ամենից առաջ երկու իշխանութիւնները նշանաբան դարձրին միութիւնը մի իշխանութեան տակ: Այս հայրենասիրական շարժման շընդդիմացաւ և Ռուսաստանը, ուր արդէն վերջացած էր Նիկիոյայ Լի թագաւորութիւնը: 1859 թուին պէտք էր ընտրել շոսպողարներ երկու իշխա-

նութիւնների համար: Ազգային միութեան զա-
 զափարն այնքան ուժեղացել էր, որ, չը նայած
 թիւրքիայի դիմադրութիւններին, Մոլդավիա-
 յում էլ Վալաքիայում էլ հոսպոդար ընտրուեց
 միևնոյն անձը—գնդապետ Կուզան: Մի քանի
 անպտուղ ձգձգումներէից յետոյ թիւրքիան ստի-
 պուած եղաւ ընդունել այդ միացումը: Այնու-
 հետե երկու երկիրները մի միացեալ իշխանու-
 թիւն էին կազմում՝ Մոլդավո-Վալաքիա անու-
 նով: 1862 թուին բացուեց առաջին ընդհանուր
 օրէնսդրական ժողովը: Չորս տարի հազիւ ան-
 ցած այդ ժամանակից՝ հասարակական շարժում-
 ները առաջացրին մի նոր երևոյթ. զգացում
 էր թէ տեղացիներից ընտրուող իշխանները ան-
 կարող են երկիրը առաջ տանել, ուստի ան-
 հրաժեշտ էր իշխանութիւնը դարձնել զինաս-
 տիա և հրաւիրել մի օտար իշխան: 1866-ին ըն-
 տրուեց Պրուսիայի թագաւորական տան իշխան-
 ներից մէկը, կարլ Հոհենցոլլերն, իսկ երկու
 իշխանութիւններն ստացան Ռումինիա ընդհա-
 նուր անունը: Դա կիսանկախ մի պետութիւն
 էր, որ ճանաչում էր իրան թիւրքիայի վեհա-
 պետական իրաւունքներին ենթարկուած և վճա-
 րում էր նրան հարկ: Նոր պետութեան քաղա-
 քական զարգացումն այնքան արագ առաջ գնաց,
 որ 1877-ին, երբ ծագեց ռուս-թիւրքական պա-
 տերազմը, Ռուսաստանի հետ դաշնակից դար-
 ձաւ և պատերազմին մասնակցեց նաև Ռումա-

նիւն: Պատերազմի հետեանքներէց մէկն էլ այն էր, որ Ռուսիոնիւն դարձաւ անկախ թագաւորութիւն:

3. ՍԵՐԲԻԱ (2,450,000 բնակիչ): Սլաւոնական ազգերէց առաջինը սերբերն էին, որ XIX դարի սկզբում իրագործեցին վաղուց ի վեր իրանց սնուցած ու փայփայած ազգային իդէալը — ապստամբութիւն թիւրքական բռնակալութեան դէմ և ազատութիւն: 1804 թուականին սկսուած սերբիական ապստամբութիւնը առաջ մղուեց յաղթականօրէն՝ Կարա-Գիորգիի ղեկավարութեամբ: Սկզբում Սերբիան յոյս ունէր Աւստրիայի վրայ, բայց տեսնելով նրա թշնամական վերաբերմունքը, զիմեց Ռուսաստանին: Իսկ Ռուսաստանը այդ միջոցին քաղաքական հանգամանքների բերմունքով այնպիսի դրութեան մէջ էր թիւրքիայի վերաբերմամբ, որ 1806-ից պատերազմական գործողութիւններ սկսեց նրա դէմ: Սերբերը միացան ռուսների հետ պատերազմական գործողութիւնների մէջ: Ռուսաց զօրքերի հրամանատարը կամաւորների գնդեր կազմեց սերբերից և բուլղարներից, ապստամբութեան ղեկավար Կարա-Գիորգին ճանաչուեց սերբ ժողովրդի առաջնորդ և 1807-ից ռուսները պաշտօնապէս դաշնադրութիւն կնքեցին սերբերի հետ՝ պատերազմը միասին մղելու համար: Այս պատերազմը ընդհատուեցնելով ձրգձգուեց մինչև 1812 թուականը և վերջացաւ Բուքրէշի դաշնադրութեամբ, որ Աղէքսանդր I

կայսրը շտապեց կնքել՝ նապօլէօնի ծրագրած արչաւանքին դիմադրելու միջոց ունենալու համար, և այդ պատճառով էլ այդ դաշնագրի պայմաններին շատերը չէին կարող ուսասկան շահերի տեսակէտից գոհացուցիչ համարուել: Սերբիայի վերաբերմամբ ուսաց կառավարութիւնն այն միայն կարողացաւ անել, որ մտցրեց Բուքրէշի դաշնադրութեան մէջ խոստում թիւրքիայի կողմից տալու սերբերին ներքին ինքնավարութիւն, այն է՝ բաւականանալ որոշուած հարկ ստանալով և չը խառնուել սերբերի ներքին գործերի մէջ: Կարա-Գիորգին ճանաչուած էր սերբ ժողովրդի բարձրագոյն պետ:

Սոստումը շիրագործուեց իսկոյն, մանաւանդ որ դաշնադրութիւնը այդ խոստումը համարել էր «գլխարտութեան» գործ: Սակայն դաշնադրութիւնն ունէր այն կարևոր նշանակութիւնը որ այդ միջազգային գործով ճանաչուած էին Սերբիայի իրաւունքները և բացի դրանից՝ Սերբիան դրուած էր Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ, քանի որ վերջինս իրաւունք էր ստանում հսկելու թէ ինչպէս են կատարուած թիւրքիայի խոստումները, որոնք ձեւակերպուած էին Ռուսաստանի թելադրած պայմանագրի մէջ:

Բուքրէշի դաշնադրութիւնից յետոյ Ռուսաստանը, սակայն, չը կարողացաւ իրական բայլեր անել յօգուտ Սերբիայի. նապօլէօնի գէմ մզած պատերազմը կլանեց նրա բոլոր ոյժերը և սերբերը մենակ էին պահանջներ ներկայա-

ցնում թիւք կառավարութեան: Սա, թելազրուած Քրանսիական կառավարութիւնից, ոչ միայն մերժեց որ և է խոստում կատարելը, այլ և պատերազմական գործողութիւններ սկսեց՝ Սերբիան նորից նուաճելու համար: Նորից ապստամբութիւնը պայթեց այդ երկրում և ժողովրդի հերոսական կռիւը ազգային գրոշակի տակ հաւաքեց սերբերին զանազան կողմերից: Բայց յաղթեցին թիւքերը: Երկրի մէջ նորից հաստատուեց մահմետական իշխանութիւնը, կարա-Գիորգին իր կողմնակիցների հետ փախաւ Ռուսաստան: Բայց այս դեռ ժողովրդական լքում չէր: Նրա տեղ ապստամբութեան գլուխ անցաւ Միլօշ Օրբենովիչը, որ և ազգային դատի ներկայացուցիչը դարձաւ: Այդ միջոցին, այսինքն 1815-ին, գումարուած էր Վիեննայի Վեհաժողովը, որ, ինչպէս յայտնի է, Եւրոպայի համար քաղաքական կարգեր էր սահմանում Նապօլէօնի անկումից յետոյ: Սերբերը պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Վիեննա՝ աղաչելու համար վեհաժողովի անդամներին որ ուշադրութիւն դարձնեն դժբախտ Սերբիայի զրութեան վրայ: Բայց ոչ ոք, նոյն իսկ Ռուսաստանը, ուշադրութիւն չը դարձրեց և պատգամաւորութիւնը ձեռնունայն վերադարձաւ: Ռուսաստանի վարմունքն այն պատճառն ունէր, որ նա, Սըրբազան Դաշնադրութեան համաձայն, պիտի եւրոպական քաղաքականութեան հետ համերաշխ զնար, իսկ այդ քաղաքականութիւնը հիմնուած

էր գոյութիւն ունեցող «օրինական կարգը», այսինքն գոյութիւն ունեցող պետութիւնները պահպանելու սիստեմի վրայ:

Այս հանգամանքն էլ չը յուսահատեցրեց սերբերին: Նրանք շարունակեցին փորձեր անել ուղղակի թիւրք կառավարութեան հետ բանակցութիւններ շարունակելու: Վերջինս, չը կամենալով առիթներ տալ որ Ռուսաստանը միջամտութեան պատրուակներ ստեղծէ, մի ժամանակ զիջողութիւնների քաղաքականութեան ղիմեց և համաձայնութիւն յայտնեց Միլօշ Օրբեննովիչին ժառանգական իշխան ճանաչել, եթէ նա կընդունէ իր առաջարկած պայմանները: Այդ պայմանները ստորացուցիչ և վնասակար էին սերբ ժողովրդի համար, ուստի Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպանը համոզեց Օրբեննովիչին չընդունել թիւրքական առաջարկութիւնը: 1820 թուին սերբիական մի նոր պատգամաւորութիւն գնաց Կ. Պօլսի՝ բանակցութիւններ վարելու թիւրք կառավարութեան հետ: Ռուսաց կառավարութիւնն այդ միջոցին միայն այն օգնութիւնն էր հասցնում սերբերին, որ թոյլ էր տալիս այդ բանակցութիւնները վարել Կ. Պօլսի ռուսական դեսպանի միջոցով:

Սերբ պատգամաւորութեան առաջարկած պայմաններն էին. 1) Բոլոր այն քաղաքներն ու գիւղերը, որոնք Բուքրէշի դաշնադրութեան միջոցին գանւում էին ապստամբական դրութեան մէջ, պիտի մտնեն սերբիական իշխանութեան

կազմի մէջ, թէև շեն պատկանում Բելգրադի փաշայլըգութեան. 2) Ամեն տեսակ հարկեր, որ վճարում է Սերբիան Բ. Գրան, պիտի միացունին մի ընդհանուր գումարի մէջ, որ պիտի որոշուած լինի մի անգամ ընդ միշտ. 3) Սուլթանը Միլօշին կը հաստատէ Սերբիայի իշխանի կոչման մէջ, տալով իրաւունք յանձնել այդ իշխանութիւնը իր ժառանգներին և նշանակել հանրային վարչութեան համար անհրաժեշտ պաշտօնեաներ. 4) Սերբիայում օրթօգոքս դաւանութիւնը պիտի ստանայ կատարեալ ազատութիւն և իրաւունք կառուցանելու եկեղեցիներ ու վանքեր, բաց անելու դպրոցներ և հիմնելու տպարաններ. 5) Թիւրքերին արգելուած կը լինի բնակութիւն հաստատել Սերբիայում այն բերդերից դուրս, ուր թիւրքական զօրքեր կը մնան:

Բայց այս առաջարկութիւնները չընդունուեցին, որովհետև հէնց այդ ժամանակ պայթեց յունական ապստամբութիւնը և կատաղած սուլթան Մահմուդը հրամայեց բանտարկել սերբ պատգամաւորներին: Բանտից նրանք ազատուեցին միայն 1824-ին, այն էլ ուսաց կառավարութեան կողմից առաջադրուած ուլտիմատումի ուժով: Սերբիական հարցը այնուհետև մէկ էլ արծարծուեց Ակքերմանի դաշնադրութեան մէջ, ուր Ռուսաստանը պարտաւորեցրեց թիւրք կառավարութեան կատարել Բուքրէշի դաշնադրութեան 8-րդ յօդուածը Սերբիայի վերաբերմամբ,

աւելացնելով որ նկատի պէտք է առնուեն սեր-
բիական պատգամաւորութեան կողմից առա-
ջարկուած վերոյիշեալ պայմանները և թիւրք
կառավարութիւնը պարտաւոր է հաշիւ տալ
ոռւտական կառավարութեան թէ ինչ է արել
այս ուղղութեամբ:

Բայց այս պայմաններն էլ չը կատարեց
թիւրքիան, համարելով նրանց իւր մի պաշտօ-
նական հաղորդագրութեան մէջ «հրէշաւոր և
անիրագործելի»: Բայց մի երկու տարուց յետոյ
Ռուսաստանը նորից այդ պարտաւորութիւնը
դրեց թիւրքիայի վրայ Աղբիանուպօլսի դաշնա-
դրութեան վեցերորդ յօդուածով, որի զօրու-
թեամբ թիւրքիան այս անգամ արդէն «ամենա-
հանդիսաւոր» խոստում էր տալիս իրագործելու
Ակրերմանի դաշնադրութեան կցած այն առան-
ձին յաւելուածը, որ վերաբերում էր Սեր-
բիային:

Նետեալ տարին, այն է 1830-ին, հրատա-
րակուեց սուլթանական մի Ֆիրման, որ խոս-
տանում էր Սերբիային շուտով իրագործել այն
բոլորը, ինչ յանձն էր առնուած դաշնագրերով
նրա օգտին: Բայց այս պաշտօնական յայտա-
բարութիւնը դարձաւ անբովանդակ խոստում:
Սերբիական պատգամաւորութիւնը Կ. Պօլսում
բանակցութիւններ էր վարում, բայց թիւրք կա-
ռավարութիւնը իւրաքանչիւր քայլում խոչըն-
գոտներ էր յարուցանում և զործը այսպիսով
ձգձգում էր: Այդ իսկ միջոցին Բելգրադի վե-

գիր Հիւսէին փաշան ցոյց տուեց թէ ինչպէս պէտք է գործ տեսնել թիւրքերի նեաւ նա անկեզձարար յայտնեց թէ մճուական դեր կարող է կատարել միմիայն սերբիական ոսկին: Ոչ մի դիւանագիտական քայլ, ոչ մի դաշնադրութիւն, — ասաց փաշան, չէ կարող այն ազգեցութիւնն անել, ինչպէս թիւրք իշխանաւորներին մատուցած կաշառքը: Միւշը իսկոյն դիմեց այդ միջոցին և նրա ծախսած գումարները միանգամայն հրաշագործ հանդիսացան: Նոյն 1830 թ. սեպտեմբերին ստորագրուեց Սուլթանի Ֆիրմանը, որի զօրութեամբ 1) Սերբերն ստանում էին կրօնական կատարեալ ազատութիւն. 2) Միւշ Օրբենովիչը հաստատուում էր սերբ ազգի ժառանգական իշխանի աստիճանի մէջ. 3) Նրկրի ներքին գործերի կառավարութիւնն անցնում էր իշխանին, որ գործում էր աւագների ժողովի համաձայնութեամբ. 4) Սերբիայի կախումը թիւրքիայից արտայայտում էր մի միայն նրանով, որ Սերբիան հարկ էր տալիս, իսկ թիւրք գորքերը մնում էին մի քանի բերդերում. 5) թիւրք պաշտօնեաներին արգելում էր խառնուել իշխանութեան ներքին գործերի մէջ. 6) Իշխանին իրաւունք էր տրւում գորք պահելու՝ երկրի հանգստութիւնը ապահովելու համար. 7) Սերբերն իրաւունք ունէին հիմնել հիւանդանոցներ, սոցարաններ, դպրոցներ. 8) Գատելու իրաւունքը տրւում էր իշխանին. 9) Այն մահմետականներին, որոնք չէին պատկանում

բերդապահ զօրքերին, արգելուում էր ընակուել Սերբիայի մէջ. 10) Սերբերին թոյլատրուում էր որ նրանք իրանք ընտրեն իրանց միջից մետրապօլիտներ և եպիսկոպոսներ, այն պայմանով, որ այդ ընտրութիւնները հաստատուեն Կ. Պօլսի պատրիարքի կողմից. 11) Սերբերին թոյլատրուում էր ունենալ Կ. Պօլսում իրանց գործակատարներին, յարաբերութիւններ ունենալու համար Բ. Դրան հետ այն բոլոր գործերում, որոնք վերաբերուում էին նրանց կրիսանկախ պետութեան¹⁾:

Սերբիան այսպիսով ազատագրուած էր, ունենալով իր կախումը թիւրքիայից և մնալով Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ: Միւսը հասնելով այսքան նշանաւոր յաջողութեան, իսկոյն ձեռք զարկեց երկրի համար գրաւոր օրէնսդրութիւն ստեղծելու գործին: Բայց այստեղ Սերբիան կանգնած էր իր հովանաւորի դիմադրութեան առաջ: Ռուսաստանը յանկարծ սկսեց անձեռնտու համարել Սերբիայի մեծացումը և ուժեղացումը, որ պիտի զրդէր նրան դուրս գալ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակից: Այս առիթով ծագեցին և ներքին խռովութիւններ, բայց վերջի վերջոյ 1835-ին գումարուած սկուպչչիւնան ընդունեց իշխանութեան համար խմբագրուած կանոնադրութիւնը: Այսպիսով Սերբիան դարձաւ սահմանադրական իշխանութիւն:

¹⁾ Жигаревъ— „Русская Политика въ Восточномъ Вопросѣ“ м. 1895, т. I с. 410.

1860-ական թուականների սկզբում հարց ծագեց թիւրքաց բերդապահ զօրքերի մասին. սերբիական իշխան Միխայէլը եռանդուն դիւանագիտական քայլեր արաւ, աշխատելով համաձայնութիւն կայացնել որ բերդապահ զօրքերը դուրս հանուեն Սերբիայից: Այս առիթով խոշոր անհամաձայնութիւն ծագեց Սերբիայի և թիւրքիայի մէջ և թիւրքերը 1862-ին ուժակոծեցին Բելգրադը: Բայց և այդպէս, հարցը, եւրոպական պետութիւնների օգնութեամբ, լուծուեց յօգուտ Սերբիայի հետեւալ եղանակով. սերբիական կառավարութիւնը զբաւոր դիմում արաւ Բ. Դրան, խնդրելով իրան զիջել Սերբիայի սահմաններում գտնուող բերդերը: Բ. Դուռը պատասխանեց թէ Սուլթանը համաձայն է տալ բերդերը Սերբիային, սակայն այն պայմանով որ սերբիական զրօշակի հետ ծածանուի և թիւրքականը:

Այս արդէն մի մեծ քայլ էր դէպի անկախութիւն: Իսկ անկախութիւնը տեղի ունեցաւ 1878 թ. Բերլինի դաշնադրութեամբ, որի 34 յօդուածը վերաբերում է յատկապէս այդ առարկային ¹⁾:

4. Սամոս կղզի (45000 բնակիչ): Այս կղզիին միացած էր Յունաստանին նրա ապստամբութեան և թիւրքիայի հետ ունեցած երկարատև պատերազմների ժամանակ: Յունաստանն

¹⁾ Жигарева.— «Русская Политика въ Восточномъ Вопросѣ» м. 1896 т. 1

ազատուեց անկախ պետութիւն զարձաւ, բայց Սամոսը չէր կարող նրա հետ միանալ այդ նոր կարգի մէջ, որովհետեւ մի կողմի էր զա, որ մօտ է Միջերկրականի թիւրքական ամիրին: Այս պատճառով կողմին 1832 թուին ստացաւ ինքնավարութիւն և գրուեց, անկախ Յունաստանի նման, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ:

Սամոսի ինքնավարութիւնը հետեւեալ ձեւ էր ստանում: Սամոսը թիւրքիայի մի անբաժան մասն է և նրա բնակիչները Սուլթանի հաւատարիմ հպատակներն են: Կղզու բարձր կառավարութիւնը բաղկացած է մի խորհրդից, որի անդամները ընտրուում են ազգաբնակչութեան երեսիւններից: Այս խորհրդի ձեռքին է կղզու ընդհանուր կառավարութիւնը. նա է որ կարգաւորում է վարչութեան բոլոր ճիւղերը: Խորհրդի նախագահը ընտրում և հաստատում է Սուլթանը, տալով նրան Սամոսի իշխան տիտղոսը: Իշխանը պիտի լինի կղզու բնակիչների կրօնին (յունահաւան) պատկանող մէկը: Նրա հետ կողմի է դնում և մի էֆէնդի, ընտրուած թիւրք պաշտօնեաների միջից: Իշխանը veto-ի իրաւունք ունի: Կղզում գոյութիւն ունի միայն ոստիկանութիւն: Զօրքեր չը կան: Ազգաբնակչութիւնը թիւրք կառավարութեան տալիս է տարեկան «խարաջ» (հարկ) 400000 զրուշ: Կղզուց պատգամաւորներ պիտի գնան Կ. Պօլիս՝ արկանելու առ

ուսս գահոյից Սուլթանի բնակիչներէ հաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքները ¹⁾,

Այսպիսով՝ Սամսը մի իշխանութիւն է, բայց ոչ ժառանգական:

5. Բոլգարիա (3154000 բնակիչ): 1877—1878 թ. ուսս թիւրքական պատերազմի զլխաւոր նպատակը Բոլգարիայի ազատագրութիւնն էր: Սան-Ստեֆանօի դաշնագրութիւնը ստեղծում էր մի մեծ Բոլգարիա՝ Դանուբի ափից մինչև Էգէյեան ծովը: Բայց դա զեռ մի անկախ պետութիւն չէր, այլ մի վասսալական իշխանութիւն, հարկատու թիւրքիային, ունէր բրիտանեայ կառավարութիւն և տեղական պահսորդ զօրք (միլիցիա): Բերլինի դաշնագրութիւնը, պահպանելով կառավարչական այդ ձևը, փոքրացրեց բոլգարական իշխանութեան սահմանները: Վասսալական կազմակերպութիւն ստանում էր հիւսիսային մասը, Դանուբից մինչև Բալկանեան լեռները: Իսկ հարաւային մասը բաժանում էր, ստանալով Արևելեան Ռումելի անունը և մնում էր Սուլթանի իշխանութեան տակ իբրև վարչական ինքնավարութիւն (autonomie administrative) վայելող մի նահանգ:

Կիտանկախ Բոլգարիայի ազգաբնակչութիւնը ստանում էր ազատ իրաւունք իր համար իշխան ընտրելու և պիտի իր ներկայացուցիչներն ուղարկէր Տիրնով քաղաքը՝ հաստատելու համար

¹⁾ A. Schopof.—«Les Réphormes de la protection de Chrétiens en Turquie», Paris p. p. 579—580.

այն սահմանադրութիւնը, որ կը մշակուի մինչև այդ: Մինչև իշխան ընտրելը և այնուհետև նոր կարգեր հաստատելը Բոլզարիայի կառավարութիւնը յանձնուում էր ուսաց կայսերական կոմիսարին: Այդ բանի համար նշանակուում էր երկու տարի ժամանակ և այդքան ժամանակ էլ Բոլզարիայում պիտի մնար ուսաց զօրքերից մի բանակ ոչ աւել 50000 հոգուց: Այսպիսով նոր ազատուած երկիրը իրապէս դրուած էր իր ազատողների պրօտեկտօրատի տակ: Ժողովրդի կողմից հաստատուեց բոլզարական սահմանադրութիւնը, ընտրուեց և իշխան, բայց ուսնեքը մնացին գլխաւոր գերակատարները վարչութեան մէջ: Դաշնադրութեան սահմանած միլիցիայի փոխարէն ուս գեներալները կազմակերպեցին կանոնաւոր բանակ, իսկ միլիցիան, նոյն ուսների ձեռքով, կազմուեց Արևելեան Ռումելում, որանցից ուսաց զօրքերը պիտի հեռանային ինն ամսուայ ընթացքում: Սակայն ուսական այս խնամակալութիւնը ծանր էր գալիս բոլզարական ինտելիգենցիայի մի մասին, որ տեսնում էր ուսական ձգտումների մէջ վտանգ բոլզարական ազատութեան համար: Այս հողի վրայ ծագեցին երկարատև հակառակութիւններ ազատողների և ազատուածների մէջ, հակառակութիւններ, որոնք ծնեցրին Բոլզարիայում մի կատաղի ուսատեսացութիւն (Ստամբուլով և ուրիշները), որ քիչ էր մնում պատճառ դառնայ մի ուս—բոլզարական պատերազմի: Այս

հակառակութիւնները արգելք չը հանդիսացան որ Բոլզարիան շարունակ զարգանայ և ուժեղանայ ¹⁾: 1885-ին, յեղափոխութեան միջոցով, Արևելեան Ռուսիին միացաւ Բոլզարիային, հակառակ Ռուսաստանի բողոքներին: Տարիների ընթացքում բոլզարական բանակը դարձաւ պատկառելի ոյժ և զրա վրայ հիմնուելով, Բոլզարիան 1908 թուին, ուղիղ երեսուն տարի անցած իր ազատագրութիւնից, դէն ձգեց Թիւրքիայի գերիշխանութիւնը և դարձաւ անկախ մի թագաւորութիւն:

2. ԱԻՏՈՆՈՄ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

6. Լիբանան: Այս լեռնաստանին նահանգական ինքնավարութիւն տալու պատճառ դարձաւ Նապօլէօն III կայսրը, որ թէև շարունակ զիմադրում էր Ռուսաստանին թիւրքական գործերում, առաջ քաշելով այն սկզբունքը թէ պէտք է Թիւրքիան բարեկարգել եւրոպական հիմքերի վրայ, պէտք է բարենորոգումներ մտցնել պետութեան ամբողջ ազգաբնակչութեան և ոչ թէ նրա այս կամ այն մասի համար, բայց երբ 1860-ին տեղի ունեցան Սիրիայի համբաւաւոր կոտորածները, ուրիշ մի ելք չը գտաւ կաթոլիկ քրիստոնեայ մարոնիաներին պաշտպանելու համար, բայց միայն ստեղծելով նրանց երկրի համար ինքնավարական կարգ: Այս դէպքում Նապօլէօնն, ուրեմն, ընդգրկում էր ուսաց կառավարութեան սկզբունքները:

¹⁾ Жигаревъ, Наз. соч.

Յայտնի է որ Լիբանանում ապրում են մի քանի ազգութիւններ, որոնց մէջ գլխաւորներն են գրուգներն ու մարոնիտները: Սրանք համարեա մշտապէս պատերազմում էին իրար հետ: 1860-ին գրուգները մեծ կոտորածներ արին Դամասկոսում և այլ տեղերում: Ֆրանսիական մի զօրարանակ ափ իջաւ Սիրիայում և թիւրքաց կառավարութիւնը, այսպիսի դէպքերում իր սովորական երկզիմի խաղերից ոչինչ օգուտ չը ստանալով, ստիպուած եղաւ ընդունել Ֆրանսիայի պահանջները, որոնց միացան և միւս պետութիւնները: 1861 թուի յունիսի 9-ին պետութիւնների ներկայացուցիչներն ստորագրեցին Լիբանանի վերակազմութեան վերաբերեալ կանոնադրութիւնը, որ յետոյ վերամշակուեց 1864-ին: Այս կանոնադրութեամբ Լիբանանը կառավարուում է մի ընդհանուր նահանգապետի ձեռքով, որ նշանակուում է Սուլթանի կողմից և պիտի լինի քրիստոնեայ: Նա փոփոխելի է: Նրան է յանձնուում ամբողջ գործադիր իշխանութիւնը, հակել կարգ ու կանոնի, հասարակական հանգստութեան վրայ, բաշխել հարկերը, նշանակել պաշտօնեաներ, հաւաքել վարչական մէջլիս և նախագահել այնտեղ: Վարչական մէջլիսը մի հատ է ամբողջ Լեռնաստանի համար և բաղկացած է 12 անդամներից: Դրանք ընտրուում են նշանակուած գաւառներից և պիտի անպատճառ պատկանէին կանոնադրութեան մէջ նշանակուած կրօններին. օրինակ, Ջէզին գա-

ւառը պիտի տար մի մարօնիտ, մի դրուզ, մի մուսիլման, իսկ Մետտէն գաւառը—մի մարօնիտ, մի օրթօզոքս յոյն, մի դրուզ և մի մետուալի:

Այդ կենտրոնական մէջլիսը տուրքեր է սահմանում, հսկում է եկամուտների վրայ և խորհրդակցական ձայն ունի նահանգապետի մօտ՝ սրա առաջադրած բոլոր հարցերի վերաբերեալ: Գաւառների գլխաւորներին նշանակում է նահանգապետը, իսկ գիւղապետները (շէյխերը) ընտրում են գիւղի ազգաբնակութեան կողմից: Ամենքը հաւասար են օրէնքի առջև: Կանոնադրութիւնը մանրամասն կերպով կարգաւորում է երկրի դատաստանական մասը: Դատաւորներին նշանակում է նահանգապետը: Դատարանները մի քանի տեսակ են, փոքր պահանջները քննում են գիւղական տանուտէրերը (շէյխերը), իսկ աւելի մեծ պահանջների համար հիմնում են դատաստանական երեք ինստանցիաներ: Քրէական դատաւարութիւնն էլ յատուկ կազմակերպութիւն է ստանում:

Սովորական ժամանակ երկրում կարգ պահպանում է ոստիկանութիւնը, որի պաշտօնեաները հաւաքւում են ազգաբնակութիւնից, հաշուելով 7 հոգի իւրաքանչիւր 1000 բնակչից: Ընդհանուր նահանգապետը արտակարգ դէպքերում կարող է գիմել Լիբանանից դուրս գլտնուող պետական զօրքերի աջակցութեան: Երկիրը մտած զօրքերը պիտի հեռանան, հէնց որ

ընդհանուր նահանգապետը կը հաղորդէ հրամանատարին, թէ այլևս կարիք չըկայ, որ նրանք մնան երկրում:

Լիբանանը հարկ է տալիս 3500 քսակ զրուշ և այս քանակութիւնը կարելի է աւելացնել: Բայց եթէ եկամուտները աւելի քիչ են, քան անհրաժեշտ ծախսերը, այն ժամանակ պակասորդ գումարը տալիս է պետական գանձարանը:

Հանրային աշխատանքների կամ ուրիշ արտակարգ ծախսերի վերաբերմամբ Բ. Դուռը պարտաւոր է վճարումներ անել այնչափով, որչափով որ նա նախօրէն տուել է իր համաձայնութիւնը այդպիսի ծախսեր կատարելու¹⁾:

7. Կրետէ (300,000 բնակիչ): Այս իռչակաւոր հին կղզին, Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, շատ անգամ է փորձել ապստամբութեամբ ձեռք բերել իր կորցրած ազատութիւնը: Այդ ապստամբութիւններից մէկը սկսուեց 1866 թուին: Ապստամբութիւնը հերոսական էր և նպատակ ունէր կղզին միացնել Յունաստանին, որ և ամենաեռանդուն աջակցութիւն էր ցոյց տալիս ապստամբուածներին: Ռուսաստանի համակրութիւնն էլ կրետացիների կողմն էր, մինչդեռ Անգլիան և Ֆրանսիան պաշտպանում էին թիւրք պետութեան ամբողջութիւնը: Թիւրքիան այս անգամ էլ կարողացաւ ճնշել ապստամբութիւնը. բայց որովհետև Յունաստանը շարունակում էր պաշտպանել կրէտա-

¹⁾ Schopoff—«Les Reformes p. p. 582—589».

կան ազատագրութիւնը և նրա յարաբերութիւնը այս պատճառով շատ սառ կերպարանք էին ընդունել թիւրքիայի վերաբերութեամբ, ուստի եւրոպական գիւանագիտութիւնը դարձեալ միջամտեց և Պարսիզում տեղի ունեցաւ դեսպանաժողովի մի շարք նիստեր՝ այդ սուր յարաբերութիւնները հարթելու համար։ Արեւմտեան պետութիւնները այդտեղ, իհարկէ, դարձեալ պաշտպանում էին թիւրքիան, այնպէս որ վերջիվերջոյ Յունաստանը և մասնաւորապէս Կրետէն չը հասան իրենց նպատակին։ Կղզին մնաց թիւրքիայի տիրապետութեան տակ։ Իսկ այդ տիրապետութեան դէմ եղած տրտունջներին վերջ տալու համար, թիւրք կառավարութիւնը 1868 թուին համաձայնուեց տալ կղզուն վարչական ինքնավարութիւն, որ, սակայն, գործադրութեան մէջ չը մտաւ, այնպէս որ Բերլինի Վեհաժողովը 1878-ին մտցնում էր դաշնադրութեան մէջ մի առանձին յօդուած (23-րդ), որով պարտաւորեցնում էր թիւրք կառավարութիւնը իրագործել Կրետէ կղզում 1868 թուին խմբագրուած կազմական կանոնադրութիւնը, մտցնելով նրա մէջ այն փոփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ կը դատուեն նոր պահանջների համաձայն։ Այդ փոփոխութիւններն էլ խմբագրուեցին 1878 թուին և այդպիսով լրացաւ Կրետէի կազմակերպական կանոնադրութիւնը, որ բաղկացած էր երեք մասից՝ վարչական, դատաստանական և ընդհանուր ժողով։

կղզին բաժանուում էր հինգ նահանգների որոնց գլխաւորները նշանակուում են Աուլթանի իրազէներով, իսկ ամբողջ կղզու կառավարութիւնը յանձնուում է մի ընդհանուր նահանգապետի, որ նոյնպէս նշանակուում է Աուլթանի հրամանով: Նահանգապետներն ընտրուում են թիւրքական կայսրութեան պաշտօնեաների միջից. կէսը մահմետականներից, իսկ կէսը քրիստոնեաներից: Գործադիր իշխանութիւնը պատկանում է ընդհանուր նահանգապետին, որի մօտ կայ վարչական մի խորհուրդ: Այսպիսի խորհուրդներ ունին և նահանգապետները նահանգներում, գաւառապետները գաւառներում, իսկ գիւղական համայնքները ունին ձերերի ժողովներ:

Ընդհանուր նահանգապետի խորհուրդը բաղկացած է երկու խորհրդականներից, որոնք նշանակուում են Աուլթանի կողմից և որոնցից մէկը քրիստոնեայ է, միւսը՝ մահմետական և երկուսն էլ ընտրուում են օսմանեան պաշտօնեաների միջից, ապա ընդհանուր հարկահանից, միտրապօլտից, արգարադատութեան վերահսկիչից, երկու ընդհանուր քարտուղարներից ու վեց անդամներից՝ երեքը մահմետական, երեքը՝ քրիստոնեայ, որոնք ընտրուում են կղզու քրիստոնեայ և մահմետական ազգաբնակչութիւնից: Ընդհանուր նահանգապետը չէ կարող վարչական զանազան ճիւղերի վերաբերեալ հրահանգներ հրատարակել, առանց վարչական խորհրդի

համաձայնութեան: Նոյն այդ խորհուրդին է սրատկանում վերահսկողութեան իրաւունքը:

Գանք նահանգապետներին: Եթէ նրանք քրիստոնեայ են՝ նրանց օգնականները պիտի լինեն մահմետական և հակառակը: Նահանգապետներն ունին նոյնպէս վարչական խորհուրդներ, որոնք բաղկացած են նահանգապետի օգնականից, հարկային տեսչից, գատաւորից, եպիսկոպոսից, երկու գլխաւոր քարտուղարներից և վեց ընտրուած անդամներից, դարձեալ երեքը քրիստոնեայ և երեքը մահմետական: Միևնոյն տեսակ կազմակերպութիւն ունին և գաւառական խորհուրդները, այն տարբերութեամբ միմիայն, որ այդտեղ քրիստոնեայ հոգևորականութիւնը ներկայացուցիչ չունի:

Նահանգական խորհուրդներէ անդամներին ընտրում են գաւառները, իսկ գաւառական խորհրդի անդամներին՝ ձերերի ժողովները:

Դատաստանական գործը կազմակերպուած է այնպէս, ինչպէս պահանջում է ազդարնակութեան կրօնական բաժանումները, այն է՝ մահմետականները իրար հետ դատ վարում են Շէրիի օրէնքներով, քրիստոնեաները՝ աշխարհական գատարաններում, որոնց համար մշակուած օրէնքներ արդէն գոյութիւն ունին պետութեան մէջ, իսկ երբ դատը քրիստոնեաների և մահմետականների մէջ է, կազմուած են խառն դատարաններ: Աստորական, բաղաբացիական և քրէական դատաւարութիւնների համար

էլ ճիմնուում են յատուկ դատարաններ, որոնք չորս տեսակի են, ինչպէս վարչական կազմն է: Գիւղերում տանուտէրն (շէյխ) է դատաւորը և նրան ենթակայ են փոքրիկ պահանջները. այնուհետեւ գալիս են գաւառական, նահանգական դատարանները և մի հաս բարձր դատարան էլ ընդհանուր նահանգապետութեան կենտրոնում: Իւրաքանչիւր դատարան բաղկացած է մի նախագահից և չորս դատաւորից: Նախագահը նշանակուում է սուլթանական կառավարութեան կողմից, իսկ անդամները ընտրուում են ազգաբնակիւթիւնից և փոխուում են ամեն տարի:

Ընդհանուր խորհուրդը ազգաբնակիւթեան կողմից է ընտրուում: Ամեն մի գաղա ընտրում է չորս խորհրդական (պատգամաւոր): Եթէ գաղայի ազգաբնակիւթիւնը բաղկացած է բրիտանեաներից և մահմետականներից, այդ չորս խորհրդականների կէսը ընտրուում են բրիտանեաներից, կէսը մահմետականներից: Իսկ այն գաղաները, ուր ազգաբնակիւթիւնը ամբողջովին մի կրօնի է պատկանում, ընտրում են բոլոր չորս խորհրդականներին այդ կրօնին պատկանողներից: Բոլոր անդամները ընտրուում են ձերերի ժողովներից, որոնք այդ պատճառով հաւաքուում են գաւառական քաղաքներում: Պատգամաւորներն ընտրուում են երկու տարով: Ընդհանուր ժողովը ղումարում է ամեն տարի ընդհանուր նահանգապետութեան կենտրոնում. նրա նիստերը հրապարակային են, տևում են

40 օր և նախագահում է ընդհանուր նահանգապետը: Այդ ժողովի իրաւասութեան են ենթարկւում կղզու ներքին անտեսական և վարչական բարեկարգութիւնները, նրահանգներ և ցուցմունքներ, որոնք վերաբերում են երկրագործութեան հաղորդակցութիւններին. մաքսային և հարկային սխտեմներին, առևտրին և այլն: Բերաքանչիւր որոշումն, որ կղզու ընդհանուր շահերն է պահանջում կամ շօշափում, պիտի հաստատուին կենտրոնական կառավարութեան կողմից: Նոյն այս ժողովին էր յանձնւում նոյնպէս մշակել քաղաքացիական և քրէական օրէնսդրութիւն, որ վերջնականապէս պիտի հաստատուէր Սուլթանի կողմից: Այնուհետև ամեն մի փոփոխութիւն այդ կանոնադրութիւնների մէջ, որ մտցւում էր Ընդհանուր Սորհրդի կամ ժողովի վճիռներում, պիտի նոյնպէս վաւերացուէր Սուլթանի հրամանով:

Կղզին կազմակերպւում էր սեփական ստիկանութիւնը, ժանդարմերիա, որի հրամանատարը նշանակւում էր Սուլթանի կողմից: Պետական զօրքերը միանգամայն անկախ էին տեղական իշխանութիւններից և հպատակւում էին իրանց հրամանատարներին ¹⁾:

8. Արեւելեան Բումելի. Խնչպէս տեսանք, Բերլինի Վեհաժողովն էր, որ Բալկանեան լեռնաշղթայի հարաւային կողմում եղած երկրնե-

¹⁾ Schopoff, p. p. 559—637.

րից կազմեց այս անունը կրող մի նահանգ, որ, ինչպէս անուամ է, Բեքլինի դաշնագրի մէջ, անորին կայսերական Մեծութիւն Սուլթանի քաղաքական և զինուորական օգոզակի իշխանութեան տակ գրուած մի նահանգ է վարչական ինքնօրինութեան (autonomie administrative) պայմանով: Եոյն դաշնագրութիւնը պարտաւորեցնում էր որ այս նահանգը կառավարուի մի բնականուր նահանգապետի ձեռքով, որ նշանակուած էր Սուլթանի կողմից և պիտի լինէր քրիստոնէայ: Մի խառն միջազգային յանձնաժողով պիտի խմբագրէր այդ նահանգի համար վարչական կանոնադրութիւն: Անմիջապէս Վեհաժողովից յետոյ նշանակուեց այդ յանձնաժողովը, որ և խմբագրեց մի շատ մանրամասն «կազմական կանոնագիր», որի հայերէն թարգմանութիւնն էլ ունինք մենք, տպուած Կ. Պօլսում:

«Կազմական կանոնագիրը», հաստատարի մնալով Բեքլինի Վեհաժողովի ցուցմունքներին, սահմանել է այնպիսի կարգեր, որոնք գրեթէ ամեն քայլում պիտի ցուցադրեն թէ Բոլզարիայից կարած սոյն երկիրը Թիւրքիայի անբաժան մասն է կազմում: Բոլոր վարչական կարևոր պաշտօնեաներին բնորոշանուր նահանգապետը նշանակում էր Սուլթանի հաւանութեամբ, ասել է թէ այդ պաշտօնեաները պիտի հաստատուէին Սուլթանի հրամանով, այլպէս նրանք չէին կարող պաշտօնի կանչուել: Բոլոր դատաստանական վճիռները կայանում էին Սուլթանի ա-

նունով նահանգը պիտի իր պատդամաւորներն
ուզարկէր օսմանեան պարլամենար... և այլն:
Բայց միևնոյն ժամանակ այդ ինքնօրէն նա-
հանգն ունէր իր ընդհանուր ժողովը բաւական
ընդարձակ օրէնսդրական իրաւունքներով, իր
սեփական ստտիկանութիւնը և իր տեղական
զօրքը (միլիցիա), որի հրամանատարներին և
օֆիցերներին նշանակում էր Սուլթանը:

Նահանգի մէջ պաշտօնական լեզու էին ճա-
նաչում թուրքերէնը, յունարէնը և բուլղարե-
րէնը: Ազգաբնակչութիւնը վայելում էր քաղա-
քացիական ազատութիւններ: Նահանգի վարչու-
թիւնը բաղկացած էր հետեւեալ պաշտօնէութիւն-
ներից. 1) Ընդհանուր քարտուղար, տնօրէն
ներքին գործոց, 2) Տնօրէն դատական գործոց,
3) Տնօրէն ելևմտից, 4) Տնօրէն երկրագործու-
թեան, վաճառականութեան և հասարակային
շինութեանց, 5) Տնօրէն հասարակային կրթու-
թեան, 6) Հրամանատար տեղական զինուորու-
թեան և ոստիկանութեան: Այս տնօրէններն էլ
կազմում են ընդհանուր նահանգապետի խոր-
հուրդը:

Ընդհանուր ժողովը բաղկացած էր երեք
տեսակ անդամներից. 1) Իրաւամբ անդամներ,
2) Ժողովրդից ընտրուած անդամներ և 3) Ընդ-
հանուր նահանգապետից անուանուած անդամ-
ներ: Իրաւամբ անդամներն են յ 1) Միւլթիին,
հինգ քրիստոնեայ հասարակութեանց հոգևոր
գլուխներն և նահանգին մայրաքաղաքը բնակող

խախտման պետք, 2) Գատական գերագոյն ատենից նախագահը, 3) Վարչական դատերու ատենին նախագահը, 4) Ելեմտից գլխաւոր քննիչ համարակալը: Ժողովրդի կողմից ուղղակի և գաղանի քուէով ընտրուում էին, երկու տարի ժամանակով, 36 պատգամաւոր, որոնց կէսը նորոգւում էր ամեն տարի: Իսկ ընդհանուր նահանգապետն իր կողմից կարող է նշանակել տասն անգամ: Ընդհանուր Ժողովը նստաշրջան ունի ամեն տարի, որի տեղութիւնը որոշուում է երկու ամիս:

Ընդհանուր Ժողովը բաց է անում և փակում է ընդհանուր նահանգապետը: Ժողովը Վերնայ ուղերձի միջոցաւ ընդհանուր կառավարչին յանձնարարել այն ամեն խնդրոց քննութիւնն, որոց վրայ օրինաց ծրագրի մը կամ հանրօգուտ առաջարկութեան մը պատրաստութիւն ու ներկայացումն յարմար դատէ: Ընդհանուր Ժողովն ընտրում է մի մնայուն Յանձնախումբ, բաղկացած 10 անդամից, որ Ընդհանուր Ժողովի կողմից Վերնն յղուած գործերն իւր ձեռնհասութեան սահմանին մէջ կը կարգադրէ և օրինօք իրեն յանձնուած ամեն խնդրոյ վրայ կը խորհի: Ընդհանուր կառավարչին իրեն յանձնուած կամ նահանգին շահուն համար իւր ուշադրութիւնը հրաւիրել պարտք համարած ամեն խնդրոյ վրայ իւր կարծիքը կուտայ: Նոյն այս մարմինն իրաւունք ունէր ամեն տեսակ բացատրութիւններ պահանջել նահանգում գործող

պաշտօնեաներից, նոյնպէս պահանջել ընդհանուր նահանգապետից, որ իր ցոյց տուած պաշտօնեաները դատի ենթարկուեն:

Կազմական Կանոնադիրը ամենամանրամասն հրահանգներ էր տալիս նահանգի զինուորական կազմակերպութեան մասին: Երկու տեսակ է այդ զինուորութիւնը. 1) Տեղային զինուորութիւն (միլիցիա) և 2) Ոստիկան զինուորութիւն (ժանդարմերիա): Տեղային զինուորութիւնը երկրի պաշտպանողական ոյժն է, որ իրազօրծուած է ընդհանուր զինուորագրութեամբ: Այդ զօրքը ստորադրուած էր ընդհանուր նահանգապետին իբրև Սուլթանի փոխանորդին: Հարկաւոր դէպքերու մէջ նա պիտի աջակցէ օսմանեան զօրքերին պատերազմական գործողութիւններին մէջ, բայց միայն նահանգի սահմաններում: Խաղաղ ժամանակ տեղային զինուորութիւնը պիտի մնար իր տեղում, զինուորները ծառայում էին իրանց երկրում, մնալով տանը: Իւրաքանչիւր տղամարդ՝ 18 տարեկանից մինչև 50 տարեկան, պարտաւոր էր պատերազմ զնալ՝ հայրենիքը պաշտպանելու: Եւ միայն մարմնական արատներն էին կարող ազատել մէկին այդ պարտականութիւնից:

Ոստիկան զինուորութիւնն էլ իր առանձին կազմակերպութիւնն ունէր. նա պիտի պահպանէր երկրի ներքին խաղաղութիւնը:

Արևելեան Բումելիի կազմակերպութիւնը շատ մանրամասնօրէն կանոնադրուած էր, շօ-

շափում էր ինքնավար նահանգի վարչական և իրաւական բոլոր յարաբերութիւնները: Նա բաղկացած էր 495 յօդուածներից և բաղմաթիւ յաւելուածներից և առհասարակ կարող է լաւագոյնը համարուել այդ օրինակ օրէնսդրութիւնների մէջ¹⁾: Սակայն նա երկար կեանք չունեցաւ: Թմբադրուելով և հաստատուելով եւրոպական պետութիւնների կողմից նշանակուած կօմիտէրների կողմից 1879 թ. ապրիլի 14-ին, Կազմական Կանոնագիրը գործադրուեց մինչև 1884 թուականը, երբ Արևելեան Բուժելիին յեղափոխութեան միջոցով միացաւ Բոլղարիային և դարձաւ նրա անբաժան մասը:

Սրանք են այն աւտոնոմիաները, որոնք գործադրուեցին թիւրքիայում: Բայց մենք ունինք դարձեալ երկու հատ այդպիսի կանոնագրեր, որոնք թէև գործադրութեան մէջ չեն մտել, բայց ներկայացնում են որպէս շատ հետաքրքրական նիւթ, քանի որ մշակուած են շատ ձեռնհաս և բարձր հեղինակութիւն վայելող գիւննագիտական մարմնի ձեռքով: Ինչպէս յայտնի է, 1875-ի վերջերում Կ. Պօլսում գումարուեց մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների և ղեկավանների խորհուրդ (կոնֆերենցիա) Բալկանեան թերակղզու ճգնաժամը շահելու և ապստամբուած նահանգները խաղաղացնելու հա-

¹⁾ Թարգմանուած է հայերէն և ապուած Կ. Պօլսու Կազմական Կանոնագիր Արևելեան Բուժելիին անունով:

մար: Հարցը վերաբերում էր գլխաւորապէս Բօսնիային և Հերցեգովինային և Բօլզարիային: Այդ քրիստոնեայ նահանգների համար եւրոպական դիպլոմատիան լաւագոյն վիճակ համարեց ինքնավար նահանգների դրութիւնը, ուստի և մշակեց նրանց համար կազմական կանոնագրեր: Այդ վաւերագրերը մենք պէտք է այստեղ դարձեալ յիշատակենք, քանի որ դրանք էլ նիւթեր են, որոնք ցոյց են տալիս թէ ինչ հայեացքներ ունէր դիւանագիտութիւնը թիւրքիայի այն նահանգների վերաբերմամբ, որոնց հարկաւոր էր համարում ազատել թիւրքական լուծից և առհասարակ ինչ սկզբունքների վրայ էր հիմնում աւտոնոմիաները: Հետաքրքրական պիտի լինեն նրանք մանաւանդ մեզ համար, որովհետեւ ներսէս Պատրիարքի ծրագիրը բաւական մօտ է կանգնած նրանց և, ինչպէս երևում է, շատ է ներշնչումներ ընդունել նրանից:

9. Բոլզարիա: Ամբողջ Բոլզարիայից կազմւում էր երկու նահանգ — Արևելեան (Տիրնօվ մայրաքաղաքով) և Արևմտեան (Սօֆիա մայրաքաղաքով): Նահանգները կառավարում են ընդհանուր նահանգապետները (վալի), որոնք պիտի լինեն քրիստոնեայ, թիւրքահպատակ կամ օտարահպատակ և որոնք նշանակւում են Բ. Դրան կողմից, պետութիւնների համաձայնութեամբ, հինգ տարի ժամանակով:

Վարչական կազմակերպութեան մէջ հիմք ընդունւում է գիւղախումբը կամ գիւղական հա-

մայնքը, բաղկացած 5—10 հազար բնակիչներին: Այդ գիւղախմբերը կառավարում են ընտրուած մուղիրները (մէր): Մի քանի գիւղախմբեր միացւում են և կազմում սանձակներ և սրանք էլ կառավարւում են գաւառապետների ձեռքով:

Իւրաքանչիւր նահանգ ունի իր նահանգային ընդհանուր ժողովը, որի անդամներն ընտրւում են ազգաբնակութեան կողմից առանց խտրութեան կրօնի և ազգութեան, չորս տարի ժամանակով: 30—40 հազար բնակիչների վրայ գալիս է մի պատգամաւոր: Ընդհանուր ժողովը գումարւում է տարին մի անգամ և մշակում է բիւջէ, կանոններ նահանգի վարչական, տնտեսական և ելեմտական կեանքին վերաբերեալ:

Մաքսը, պոստը, հեռագիրը, ծխախոտի հարկը կախուած չեն նահանգային վարչութիւնից, որոնք այս դէպքերում պիտի հետևեն պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող օրէնքներին: Մնացած բոլոր հարկերի և եկամուտների 30⁰/₀ մտցւում է պետական գանձարանը, իսկ մնացորդը կազմում է նահանգի սեփականութիւնը և ծախսւում է նրա պէտքերի համար:

Իւրաքանչիւր նահանգի համար պիտի խլամբազրուի դատաստանական օրէնսդրութիւն: Գատաստանական գործը կազմակերպւում է մի վերահսկիչ մարմնի ձեռքով: Գաւառապետները և գիւղական համայնքների կառավարիչները գործում են այն խորհուրդների հետ միասին,

որոնք ընտրուում են ազգաբնակութեան կողմից: Նահանգների մէջ կարգ պահպանելու համար, կազմակերպուում են ոստիկանութիւն (ժանդարմերիա) և տեղական զինուորութիւն (միլիցիա): Երկու կազմակերպութիւններն էլ գտնուում են ընդհանուր նահանգապետի հրամանատարութեան տակ: Զինուոր վերցուում է իւրաքանչիւր հարիւր բնակչից մի հոգի, առանց խտրութեան կրօնի և ազգութեան: Պետական զօրքերը կարող են մնալ միայն բերդերի և զրլխաւոր քաղաքների մէջ, բայց նրանք գործածուում են միմիայն արտաքին պաշտպանութեան համար, մէկ էլ այն դէպքերում, երբ ընդհանուր նահանգապետը խնդրում է նրանց աջակցութիւնը ներքին կարգի պահպանութեան համար:

Հաստատուում է կրօնական պաշտամունքների կատարեալ ազատութիւն:

Երկրի ազգաբնակութեան մեծամասնութեան լեզուն պիտի թիւրք լեզուի հաւասար իրաւունքներ ունենայ դատարաններում և վարչական տեղերում:

10. Բոսնիա եւ Հերցեգովինա: Այս երկու շրջանները միացուում էին, կազմում մի նահանգ, որի համար առաջարկուում էին կազմական միևնոյն հիմունքները, ինչ մշակուած էին Բոլգարիայի համար: Տարբերութիւնը միայն այն էր, որ նահանգային Ընդհանուր Ժողովի

մէջ սահմանուում էին որոշ թուով տեղեր բոլոր կրօնների համար— $\frac{2}{5}$ պիտի լինեն մահմետականներ, $\frac{2}{5}$ օրթոդոքսներ և $\frac{1}{5}$ կաթոլիկներ¹⁾։

Այս տասն դէպքերը միահամուռ վկայում են, որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը հարիւր տարուայ ընթացքում գործադրել է թիւրքիայի վերաբերմամբ ինքնավարութիւններ մտցնելու սխտեմը՝ իբրև լաւագոյնը և միակ հնարաւորը Արևելեան Հարցի զանազան մասնիկները լուծելու համար։ Մենք տեսանք որ այդ ինքնավարութիւնները թէև տեսակ տեսակ են իրանց բովանդակութեամբ և ձևերով, բայց ամենքն էլ յանգում են խիստ որոշակի արտայայտուած սկզբունքի — ինքնավարութեան, որքան կարելի է լիակատար ձևով։ Եւ ուր այս լիակատարութիւնը մտցնել չէ յաջողուել, այնտեղ եւրոպական դիւանագիտութեան համար կատարեալ Գորղեան հանգոյց է դարձել բեֆօրմների գործը։

¹⁾ Schopff, p. p. 234—244.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳ	V—VII
ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	1—35
ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԸ ՔԻՒՐՔԻԱՅՈՒՄ	39—357
Գլուխ առաջին 1829—1878	39—44
Գլուխ երկրորդ 1878	45—133

Վաւերագրեր

№ 1.	Քաղաւածքներ Գեորգ Վ. Ռուսու- զիւանի Յիշատակարանից	47—55
№ 2.	Աղերսագիր Քիւրքանայ ինն և- ստիսկոպոսների յանուն Ալեք- սանզը Ք. Կայսրի	56—58
X № 3.	Սան-Սանֆանտի զաշնագրի 16 յոզուածը	59
№ 4.	Ալեքսանզը Ք. Կայսրին ներկա- յացրած ծրագիրը	61—62
№ 5.	Ծրագիր Կազմական Կանոնա- գրի Օսմանեան Հայաստանի	63—69
№ 6.	Յիշատակագիր Հայկական Քըն- դրոյն վրայ	69—79
№ 7.	Վինակագիր Օսմանեան Հայաստանի	79—82
№ 8.	Վինակագրական ծանոթութիւն Օսմանեան Հայաստանի բազմա- ձարդութեան վրայ	83—90

X № 9. Քանի մը ակնարկութիւնք Հայաստանի վարչութեան մէջ մտցուելիք բարենորոգմանց զրայ . . . 90—102

№ 10. Պաշտպանողական Դաշնակցութիւն Անգլիայի և Քիւրբիայի մէջ . . . 103—105

X № 11. Քաղաւմէնք Բերլինի Վեճաժողովի արձանագրութիւններէց . . . 106—109

№ 12. Բերլինի Դաշնագրութեան 61 յօդուածը . . . 110

№ 13. Ատենախօսութիւն Տ. Տ. Ներսիս Ս. Արքեպիսկոպոսի Պարիսքի Կոստանդնուպոլոսյ Ազգային Փողովի Հայաց ի 21 յուլիսի 1878 . . . 111—133

Գլուխ երրորդ 1880—1895 134—191

Վաւերագրեր.

№ 14. Ծրագիր բարենորոգմանց Կարին նահանգի, ուղղեալ առ բարձր պաշտօնէութիւնն բարենորոգմանց Կարին և Վան նահանգաց . . . 135—164

№ 15. Ապետին-փայայի 1880 յուլիս 5 թուականու ծանուցագիրն . . . 165—173

№ 16. Աւրուսական վեց մեծ տէրութեանց զեւպանաց՝ Բ. Գրան մատուցած հաւարական ծանուցագիրը . . . 173—187

№ 17. Բ. Գրան 1880 հոկտեմբեր 3 թուականու ծանուցագիրն . . . 188—191

Գլուխ չորրորդ 1895—1912 192—300

Վաւերագրեր.

№ 18. Յրանալի Հանրապետութեան զեւպան պ. Բ. Գամպոն առ պ. Հանսոց, նախարար արտաքին գործոց . . . 196—201

№ 19. Յիշատակագիր Յրանալի, Ռուսաստանի և Անգլիայի զեւպանների և Պալուս մ. Հայաստանի ընթացքներէ մասին . . . 201—212

- № 20. Երազիր վարչական ընթացիկներ . . . 213—235
- № 21. Բ. Գրան պատասխանը Ֆրանսայի, Ռուսիայի, Անգլիայի ղեկավարներու կողմէ մատուցուած՝ հայկական բարենորոգութիւններու ծրագրին . . . 235—237
- № 22. Պատրիարք Իղմիրեան՝ անգլիական ղեկավար Սըր Ֆիլիպ Քըրքին . . . 237—242
- № 23. Գիտություններ Անատոլիին ինչ ինչ նահանգներուն համար երեք կառավարութեանց ղեկավարներուն ներկայացուցած բարենորոգմանց ծրագրին ուսումնասիրութիւնն յառաջ եկած . . . 242—271
- № 24. Ֆրանսայի Հանրապետութեան ղեկավար պ. Բ. Գամպեն առ պ. Հանդո՝ արտաքին գործերու նախարար . . . 271—275
- № 25. Եպարքոսական նամակ ուղղեալ առ Շաքիր բաշա և առ նահանգապետս Էրզրումի, Վանայ, Գիլիսի, Տիարպէթի, Խարքէզի և Սիվակի . . . 276—281
- № 26. Յուշակ բարենորոգման կէտեր պարունակող և կցեալ եպարքոսական նամակին . . . 281—294
- № 27. Բանաւոր ծանուցագիր ըրխանական, զազդիական և սուսական ղեկավարատանց կողմէ ուղղեալ առ Բարձրագոյն Գրան . . . 285—297

Գլուխ հիմնադրող 1912—1914 . . . 301—357

Վաւերագրեր.

- № 28. Կ. Գոլսի սուսայ ղեկավար Գիրսը արտաքին գործերի մինիստր Սազանովին . . . 302—306
- № 29. Հայկական ընթացիկներ ծրագիր . . . 308—312
- № 30. Նախագիծ ծրագիր Անատոլիայի մէջ մացուելի ընթացիկներ . . . 314—333

- № 31. Բնագիրը Համաձայնութեան, որ
ստորագրել էն 1914 թ. յունիս-
րի 26-ին Կ. Պոլսի Ռուսաց Կայ-
սերական Հասարակացութեան և
ամանեան պետութեան մեծ գի-
շիբը Հայաստանի բէֆորմների
մասին 332—340
- № 32. Հրահանգ Ընդհանուր Տեսուչների
իշխանութեան և ձեռնարկու-
թեան մասին 342—357

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ուրիշ ազգութիւնների օրինակներ

I ԱՒՏՈՆՈՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Եգիպտոս	363—364
2. Մոլդաւիա և Վալախիա	364—371
3. Սերբիա	371—379
4. Սամսո կղզի	379—381
5. Բուլղարիա	381—383

II ԱՒՏՈՆՈՄ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

6. Լիբանոն	383—386
7. Կրեակ	386—391
8. Արեւելեան Բալանիի	391—396
9. Բուլղարիա	397—399
10. Բուսնիա և Հերցեգովինա	399—400

